Comentaria in librum. Deuteronomii.

REVERENDI ADMODVM PATRIS FRATRIS HIERONIMI OLEASTREI LVSITANI,

PRÆDICATORII ORDINIS, AC sacræ Theologiæ professoris, nec non hæreticæ prauitatis apud inclytam. Olysiponem Inquisitoris; Comentaria in Librum Deuteronomii, iuxta. M. Santis Pagnini Lucensis eiusdem ordinis interpretationem: quibus Hebraica ueritas exactissimè explicatur, & quæ ad morum compositionē aptari possunt ex ipsius literæ penetralibus seorsum annectuntur, opus sanè, & doctis & in doctis usui futurum.

SVBIIT SANCTÆ INQVISITIONIS examen. Accessit præterea Reuerendi patris fratris Alluisij Granatensis, eiusdē ordinis Portugalliæ prouinciæ Prioris Prouincialis facultas.

Olisipone Exofficina Ioānis Blauij Coloniēsis. 1558.

M.D.LVIII.

¶ Addere ebriam,& sitientem est nocentes, & innoxios simul in pœna inuoluere. Deutero. 29. quod multũ impii dicantur ebrii Isaiæ.28.
Auferre præputium cordis, est auferre cæcitatẽ cordis. Nam quemadmodum præputium occultat extremam uirgæ partem: ita & cæcitas mentis, oculum cordis. Deutero. 10.
Animam alicuius aliquem abominari, est uolũtatem eius eum abiicere. Leuitici. 26.
Arguere usurpant hebræi pro reconciliari: ut Isaię primo. Venite arguamur, id est reconciliemur & Iob.9. Non est qui increpet seu arguat:& ponat manum in ambobus. Qui enim dissidentes reconciliare uult, increpat utrunque & manum ponit inter eos:& hebraismum attende, quoniã Isaiæ Primo nobis negotium fecit.
Amaritudine afficere os Domini: est imperio eius non obtemperare.
Aspectu pro spe utuntur aliquando hebręi: qđ homines qui ab aliquo aliquid sperant, ad eum oculos dirigant. Vnde Isaiæ.20. habes. Et dicet habitator insulæ. Ecce sic aspectus noster, quo confugimus pro auxilio, id est, spes nostra & iterum ibidem pudore afficieutur ab Ethiopia aspectu suo.
Ambulare in lingua est detrahere:& ascendere labium linguæ est de aliquo detrahi. Ezechielis. 36. dicit Dominus ad mõtes Israel. Pro eo, quod ascendistis super labium linguæ, id est, de uobis detractum est.
Aperire thesaurum bonum cœlum, est dare pluuiam opportunam. Deutero.28. Et aperiam uobis, thesaurum bonum cœlum,& dabo pluuiã.

B.

Bonus oculus, est oculus pius & misericors: malus uero impius & inuidus. De bono, Prouerbiorum.20. habes. Bonus oculo, id est, pius benedicetur. De malo, capite.23. Ne comedas panẽ, malũ oculũ habẽtis. idẽ. Deutero.25. & Mathei,20.
Benedicere sibi, pro promittere sibi impunitatẽ dicũt hebræi. Deutero.29. Cum audierit uerba maledictionis huius,& benedixerit sibi in corde suo, id est, sibi impunitatem promiserit.
Brachium pro fortitudine Isaiæ.33.
Bona loqui super aliquem, ẽ bona promittere Numeri.20

C.

Carnẽ brachii comedere, est nocere uicinis. Ponitur hebraismus Isaiæ.9. Vnusquisque carnem brachii sui comedet, Menasseh Ephraim
Cognoscere bonum & malũ, est discernere inter ea: non cognoscere bonum & malum, est nõ discernere. Deutero.1. ponitur hebraismus.
Cadere in sortem, pro sorte cõtingere, seu eueniré dicũt hebræi. Numeri.34. Accipitur etiã pro hæreditare.
Custodire custodiam: est facere quod præceptũ est. Numeri.31.

D.

Dies cœli, pro perpetuis diebus dicunt hebræi, quã cœlũ perpetuũ est Psal.88.& Deutero.11.
Durus facie hebræis est immitis,& crudelis. Deutero.28. Gẽs dura facie. i. crudelis & immitis.
Dimittere aliquem animæ suæ, est eum in sua libertate sinere. Sumitur enim anima pro uoluntate: Habes hebraismum Deutero.21.
Dormire cum patribus, hebręis est mori: hebraismus frequens in libris regum.
Dare faciẽ pro Irasci dicunt hebræi: est locus. Leuitici.20.
Dare cœlum ferreum,& terram uelutæs, est fructum terræ negare: aut ea quæ ad eum necessaria sunt. Leuitici.26. Dabo uobis cœlum ferreũ, & terram ut æs.
Dies mercenarii, pro diebus certis, usurpat hebraism⁹: quoniã certi sũt dies eius Iob.7. Isaiæ.16
Dati dati, ꝑ ꝑpetuo dati dicũt Hebræi. Nume.8.

E

Egressũ ex ore, pro promisso hebræi dicunt: in Psal habes. Quæ procedunt de labiis meis non faciam irrita. Et numeri.32. Vnde egredi ex ore pro promittere accipitur.
Egredi in manu excelsa, id est omnibus superiori, aut eleuata ad percutiendum, si quis eam impediat. Numeri.33.
Esse utro, pro esse cõiugatam usurpat hebraism⁹ Numeri.30.
Esse alicui pro oculis, est ipsum in uia ducere, quod oculus soleat hominem in uiis suis dirigere. Numeri.10.

F.

Facere cum aliquo misericordiam, hebræis est obtemperare uoluntati eius in his quæ ad misericordiam pertinent. Facere ueritatem cum aliquo, est respondere ei quod quis pro eo debet facere. Genesis.24. dicit seruus Abrahæ. Et nunc si facitis ueritatem cum Domino meo, id est si respondetis debito consanguinitatis.
Facere benedictionem, est facere aliquid benedictione dignũ aut acquiescere uoluntati ei⁹ Isaiæ.36. dicit Rabsacheh iudeis. Et nunc facite benedictionẽ cũ Domino meo. i. acquiescite illi.
Furorem Domini fumare, super aliquem: est punitionẽ super illum in copia ad modũ fumi descendere: aut irasci ualde contra eum, quoniam homo ualde iratus, fumum ẽ naribus & ore exhalare uidetur. Habes hebraismũ Deute. 29. Quia tunc fumabit furor Domini, & zelus eius in uirum illum.
Filius areæ, id est triturandus ueluti triticum in area: quod in ea à palea excutiatur sicut filius à matre, aut propinquus trituræ. Isaiæ.21.
Filium uocat hebraismus lucernam patris, quoniam patrẽ refert & ostendit: quemadmodum lucerna id quod coram ea est. Psalmo.132. Parauĩ

raui lucernā xpo meo,id eſt,filium qui eum re ferat :aut qui poſt eum maneat quemadmodū lucerna iugiter manet.

I.

Irrigare pede,eſt aquam pedibus ad irrigandū adducere,aut laborare ad irrigandum.Deute.11
Iuditium mortis eſſe alicui,eſt eum eſſe morti adiudicandum aut adiudicatum: uel eſſe reum mortis.Deutero.19.
Iudicare p̄ punire,uſurpāt frequētiſsime hebræi
Implere poſt aliquē:eſt in omnibus illum ſequi ſeu plene illi obtemperare.Numero.32.

M.

Multum tibi , pro ſufficiat tibi,multum uobis pro ſufficiat uobis,dicunt hebræi ut patet Deu tero .2. &.3.& Numeri.16.Aut multum tibi .ſ. uſurpas:& ſic multum uobis.
Manus pro labore, ſæpe accipitur in ſacris literis:quod eis homo ſoleat laborare.Deutero . 12.
Mittere manum pro laborare aut operari, utuntur hebræi:ut patet Deutero.12. Proſperaberis in omnibus ad quæ miſeris manum,id eſt inomnibus quæ feceris: uel laboraueris.
Manum alicuius primam eſſe in aliquē,eſt,manum eius prius eum punire.
Mittere manum hebręis eſt facere,uel incipere operari.Deutero.28.
Mane pro die craſtina habes Iſaiæ.33.
Manum alicuius nutare:eſt ſubſtantia deſſicere Leuiti .25.quod manu ſubſtantia acquiratur.
Medio pro intra,utuntur ſæpius hebræi:ut erat nauis in medio mari,id eſt,intra mare : Habes hebraiſmum Numeri.11.& aliis multis ſcripturæ locis,
Militia pro certo tempore militandi,uel faciendi aliquid:Iob.7.Militia eſt uitā hominis, id eſt ad certum tempus durat.Et Iſaiæ.40.Completa eſt militia,id eſt tempus certum quo illi erat militandum,ſeu quo erat affligenda, ſeu illi laborandum.

N.

Noſſe ambulare alicuius, hebręi dicunt,pro nō ſſe laborem quem in ambulando ſuſtinuit. Habes loquendi modum Deutero.2.
Negotiari pro fornicari accipiunt nonnunquā hebræi Iſaiæ.23.

O.

Opera uocantur ſæpius uiæ in ſcriptura ſancta.
Orare uſque ad aliquem,eſt pro eo preces effundere:Deutero.9.
Oculum non parcere,eſt uiſo malo, non flecti mia :ſicut oculū parcere miſereri:Deutero.7.

P.

Ponere nomen ſuum alicubi,eſt locum illū aut rē illā ab eo denominari:quēadmodū Deū ponere nomē ſuū in Ieruſalē,eſt eam de nominari ciuitatē Dei:ſic nomē ponere in angelū eſt eum Deū denominari:habes loquendi phraſim.Exodi.23.&Deutero.12.
Portam pro urbe,dicunt ſæpius hebræi.Deutero.18.Ex aliqua ē portis tuis,id eſt urbibus tuis
Ponere uerbū in ore alicuius, eſt ſuggerere illi quid loquatur.Numeri.23.

R

Reddere in faciem,aut reſiſtere in faciem,eſt publice iniuriam uindicare,aut arguere Deutero. 7.& ad Galatas.2.
Remittere manum,pro remittere debitum,utūtur hebræi:quoniam ſolet creditor manū extendere ad debitum recipiēdum,& ideo cum remittit debitū dicitur remittere manū Deutero.15.
Reuelare alam ſeu oram alicuius,hebræis aliquā do eſt congredi & non reuelare non congredi: eſt etiam dehoneſtare eum.Deutero.27.& Leuiti.18.quod ora ueſtis ſeu fimbria habeat modum alæ & eam reuelare opporteat ſeu leuare ad congreſſum.
Reuerti apoſt alium,eſt illum quem antea ſeq̄baris,non amplius ſequi.Numeri.32.
Remouere cor alicuius,hebræis eſt reddere eū debilem.Numeri.32.

S.

Sanguinem alicuius eſſe ſuper aliquē eſt eſſe,reū effuſi ſanguinis Deutero.19.Mathei.26.Sanguis eius ſuper nos.
Seminari ſemine eſt dare nouum conceptum aut nouam prolem.Numeri.5.
Semen pro prole dicunt frequentiſsime hebræi Geneſis.15.Leuiti.12.
Subiicere omnia aut aliquid ſub pedibus alicuius:eſt omnia aut illud tradere in ſua poteſtate, Idem tradere ſub manu.Pſal.8 Deutero.11.De manu uero habes Geneſis.Ecce ancilla tua ſub manu tua eſt, id eſt in tua poteſtate.

T.

Tranſire facere nouaculam,pro radere utūtur hebræi ut habes.Numeri.8. Traſire facies nouaculam per omnem carnem,id eſt omnes pillos carnis tuę rades.
Tranſire os Domini, id eſt uerbis aut præceptis eius non obtemperare:quod ille qui aliquid tranſit non curat illud aut excedit. Numeri.22.

V.

Viſitare pro punire,utitur frequentiſsime ſcriptura,ut patet Iſaiæ.13.& .23.& Pſalmo.Viſitabo in uirga iniquitates eorum,& in uerberibus peccata eorum , id eſt puniam.
Vertere ſe ad aliquem , eſt illi reconciliari, aut ex inimico amicum fieri.Leuitici.26. Vertā me ad uos,id reconciliabor uobis.
Vir nominis,pro uir famoſus,dicunt hebræi. Geneſis.6.& Numeri.26.

FINIS.

INCIPIT LIBER ELLEH HADDEBARIM, ID EST, ISTA SVNT VERBA: QVI GRECÆ DICITVR DEVTERONOMIVS

Latine. Secunda lex: cum scholijs magistri Hieronymi ab Oleastro Lusitani ordinis prædicatorij.

APPELLANT Hebræi hunc librum Elleh haddebarim, id est, hæc sunt uerba: denomiantes eum quēadmodū superiores, a prioribus dictionibus: in quo sanctus Moseh ex imperio domini, legem repetit, & auribus Israelitarum inculcat: quoniam ei ex hac uita migrandum erat, & populus qui terram promissam erat ingressurus nouus erat: neque calebant legem, quemadmodum senes, qui in deserto illis. 40. anois uita functi erant. Et meo iuditio, ooo deberet hic esse huius libri initium, qoonian hæc præcedentibus cohærent, & ad ea quæ dicta suotpertinere uideotur: sed incipieodus erat liber ab his uerbis quæ inferius ponuntur ubi dicitur. Et fuit in. 40. anoo, in. 11. mense: quoniam expletis quadraginta annis, incepit populus possidere terram. *Hæc sunt uerba, quæ locutus est Moseh ad omnem Israel, trans Iarden, in deserto, in confinibus seu extremitate, eregione Suph, inter Paran & inter Tophel, & Labā & Chaseroth & Dizahab.* Sensus est. Ista uerba quæ scripta suot præcedentibus libris, sunt illa quæ Moseh locutus est, ad omnem Israel, id est, ad capita eorum trans Iarden in deserto scilicet uasto. Et in confinibus scilicet regnorum per quæ transierunt, & tum erant eregione maris suph, id est, terminati, quod noster rubrum appellat, similiter cum esset inter Paran & inter Tophel quæ nomina sunt locorum, per quæ trāsieruot Israelitæ, sicut & quę seqoontur: ac si apertius dicat. Ista sunt uerba scilicet quæ præcedunt, quæ locutus est Moseh ad omnem Israel: ante transitum Iarden, & in deserto, & in alijs locis. Aliqui per Tophel significari putant locum Tophet, locus apud Israelitas execrabilis cuius scriptura multis locis memi nit. Sunt aliqui qui putant relatiuum ista. referre quæ sequūtur uerba, & similiter describi hic locū quo populus tunc erat. s. ante Iardeo: quod si uerum est, bene liber hic inciperet, licet apud Hebræos nulla sit, horum librorum diuisio, ut in Genesi admonuimus: & secundum istos sensus est. Ista scilicet quæ sequuntur sunt uerba: quæ Moseh ad omnem Israel locutus est trans Iarden. i. dum adhuc esset traos Iarden. Vocat enim scriptura regnum Seon & bassan terrā trās Iarden, licet tūc Israel esset citra Iarden, quoniā nondum flumen traiecerat. *In deserto.* Appellat desertum omnia loca ante Iarden, quoniam deserto coniuncta erant: quod uero sequitur. Eregiooe maris Suph, seu eregione Suph quod aliqui putant loci nomen, qui uero mare significare putant dicunt aliquem sinum maris rubri, uenire uersus hanc partem. Posset etiam Suph appellatiue sumi: & cum significet finem uel terminum uerti, eregione termini scilicet terræ. Erat enim locus ille terminus diuersorum regnorum, sequentia uero nomina sunt mōtium aut locorū ioter quæ erat locus quo manebat Israel. *Vndecim diebus a Choreb, itinere montis Sehir, usque ad Chades barneah* Subaudi potest quis uenire. Non certo scitur, ad quid sententia hæc hic inferatur Hebræi tameo dicunt, quod ut ostendat quam facile potuissent ingredi promissam terram si non offendissent: quoniam, ut infra hoc eodem capite dicitur, hæc fuit uoluntas domini, ot promulgata lege in monte Choreb & acceptata a populo, statim eos in terram promissam introduceret: quare recta duxit eos in Chades barneah, ubi ut hoc capite dicitur incipiebat mons Æmorrei, unde exploratores miseruot qui eos terruerunt ne ingrederentur, quare sanctus Moseh latenter eos his uerbis arguit, quod sua culpa ad quadraginta Annos in deserto uagauerint.

Est autem Choreb mons insignis deserti Sinai, in quo dominus familiariter satis, cum Moseh loquutus est. Sed scrupulo non caret

quomodo uerum sit iudæos spatio undecim dierum hoc iter a Choreb usque ad Chades confecisse, cum ex sacris literis constare uideatur eos hoc itinere remoratos ad duos menses uel circiter. Triduo enim uenerunt a choreb usque ad sepulchra concupiscentiæ: ut patet Numeri. 10. ubi ad biduum manserunt quo coturnices dono domini acceperunt per mensem integrũ dierum, ut illis ibidem dominus pollicetur. Post hæc ad septem dies manserũt in Chaseroth quo usque Miriam fuit a lepra mundata. Sunt etiam ab eo loco usque ad Chades unde miserunt exploratores aliæ mansiones mediæ: ex quibus uidetur eos non undecim diebus iter hoc confecisse. Munsterus hæc conciliat dicens textum hic non asserere iudæos undecim dierum spatio hoc iter confecisse: sed posse illo dierum spatio cõfici. Posset etiam dici textum non numerare hic dies quibus requieuerunt in eadem mansione, sed quibus iter fecerunt, dempto autem mense quo manserunt in sepulchris concupiscentiæ & in Chaseroth: iter illud cõfecerũt undecim diebus. Eligat prudẽs lector utrã solutionũ uoluerit. Hebræi addunt adhæc Moseh uoluisse Iudæis dicere, quod licet iter a monte Choreb usque ad Chades sit undecim dierum: eos tamen illud tribus confecisse diebus. *Et fuit in anno.40. in 11. mense in una mẽsis, loquutus est Moseh ad filios Israel: secundum omnia quæ ei præcepit dominus ad eos.* Hic ut diximus liber iste incipiendus erat: quando Moseh legem cœpit Israelitis explicare. Appropinquabat enim obitus eius, ideo uoluit dominus eum ante mortem populum docere. Cum quia multi ex eis erant iuuenes qui eam non audierant in monte Sinai, aut parum curauerant scire & intelligere quæ ille docebat. Tum quia nunc populus uidens iam promissa domini de dãda terra Chanaan incipere impleri, aptior ac capatior factus erat ad legis doctrinam, quod attestatur mitior loquendi modus ad eum, quem iam dominum uocant: ut patuit capite.32. præcedentis libri: ut eos admoneret implere quod Deo promiserant scilicet eum pro Deo habere & præcepta eius seruare, postquam dominus tam abunde soluebat, quæ illis antea promiserat. Dicit autem in mense undecimo, quoniam instabat finis anni.40. quo omnis generatio quæ ex Ægypto exierat finienda erat. Et uidetur ex hoc loco colligi Moseh duobus mensibus hanc legis explicationem absoluisse. Incepit enim prima die undecimi mensis, & credendum est ultima die.12. finijsse: quando finis erat anni.40. Colligimus etiam ex hoc loco annos iam ab initio mundi habuisse duodecim menses: ut iam Genesis 6. admonuimus. *Secundum omnia quæ ei præcepit ad eos.* Id est, secundum ea quæ ei præcepit loqui ad eos, aut quæ ei præcepta ad eos dedit. *In transitu Iarden.* Id est, prope transitum: quando iam iam erant transituri. *Incepit Moseh explanare legem hanc.* Verbum iaal quod hic uertimus incipere, uidetur proprie significare uelle, quicquid Targhum cum rabbi Selomone dicant: ut patet Iehosuah.7. ubi dicitur. Vtinam hoalnu, id est, uoluissemus, & mansissemus trans Iarden: ubi non uidetur quadrare incepissemus. Idem.2. regum quinto ubi habetur Ohel, id est, uole seu acquiesce, cape duo talenta, quare poteris hic uertere. Voluit aut placuit Moseh. Verbum uero sequens scilicet beer, id est, explanare. Significat declarare explicare, a quo beur, id est, explicatio declaratio, & beer, id est, puteus seu fons, sic dictus a claritate aquæ aut ab apertione quod uidelicet omnibus sit apertus. *Multum uobis habitare in monte isto.* Id est, diu in hoc monte scilicet Sinai aut Choreb, habitastis, seu morati estis. Manserant enim ibi ad annum cum mense &.20. diebus computando tempus quo uenerunt ex Ægypto usque ad Sinai, ut dicitur Numeri.10. *Vertite uos & proficiscimini uobis, & ite in montem Æmorei.* Diuerterant Hebræi utcunque a recta uia, uenientes uersus montem Choreb: quoniam uoluit dominus eos ducere in desertum, ut ibidem sine ullo bellorum strepitu, & cum maxima tranquilitate, legem eis daret: & cum eis pacisceretur, ideo fecit eos utcunque diuertere: expletis ergo his quæ in monte agenda erant anno ac decem diebus: præcepit dominus eos uertere se ad rectam uiam, a qua diuerterant. Venit enim Israel ex Ægypto usque ad Sinai duobus mensibus. Nam mense.3. scilicet inchoante ut reor, peruenerunt ad desertum Sinai ut dicitur Exodi.19. & inde recesserunt anno.2. mense.2. uigesima mensis, ut dicitur Numeri.10. unde constat Deum post annum & duos menses ab egressu ex Ægypto uoluisse tradere Iudæis terram promissam, si illi ingressum suis peccatis non impedissent. Cum enim mense secundo secundi anni ab exitu ex Ægypto.20. mensis a monte Choreb discessissent uersus promissam terram: & inde ad Chades barneah unde incipit mons Æmorei, sit iter undecim

Annus ab initio mũdi.12. habuisse mẽses ex hoc loco colligi uidetur

undecim dierũ ut hic explicatur: sequitur Deũ eis tradere uoluisse post annum & duos menses uel circiter promissam terram. *Et ad omnia uicina eius*. Verbum sachan a quo sachen: quod hic uicinum interpretes uertũt, significat proprie habitare: unde posses hic uertere. Et ad omnes habitatiões eius seu cohabitatores, quia tamen hebraismus uocat uicinos cohabitatores Exodi.12. non improbo si uicina uertas. Habes Prouerbiorum.27. Melior est sachen, id est, cohabitator propinquus, quam frater longinquus. *In solitudine*. Dictio arabah significat proprie confinium, seu locum ubi coniungun tur & miscentur termini: ab arab quod est miscere & coniungere: unde uerti posset *ad confinia ad montes ad ualles*. Dictio sapal humiliare significat, & sapelah uallem ab humilitate. *In portu maris*. Id est, ad portum, & putarem melius uertendum ad sinum maris: quoniam uerbum hapah significat tegere operire: ut patet infra.33. ubi dicitur copheph, id est, tegens eum, & inde coph, id est, sinus maris sic dictus: quod tegat & protegat naues & nautas. Dicit autẽ ad sinus maris scilicet magni, de quo est sermo, quoniam una pars terræ promissionis quæ cessit tribui Zabulonis: erat ad sinum maris magni: ut patet Genesis.49. *Ad Libanum*. Mons fuit in terra promissionis, protensus a mari magno uersus orientem terræ sanctæ: & etiam uersus flumen Perat. *Vsque ad flumen, flumen Perat*. In hebræo non ponitur magnum, quod tamen hic omnes addunt, forte propter geminationem. Significatur autem per nomen Perat flumen Eufraten quod terminat terram promissam a parte aquilonari licet extendatur utcunque ultra flumen. *Vide. Dedi coram uobis terram*. Vtuntur Hebræi uerbo uide ociose aliquando, quem admodum nos Lusitani. Dicimus enim. Olha, faze isto desta maneira, id est, Vide & hoc isto modo fac: ubi aut ociose aut pro considera seu attende ponitur. Sic & hic. Vide, id est, attende, quod uidelicet dedi coram uobis terram ut scilicet possideatis eam. *Dominus Deus patrum uestrorum addat super uos: sicut uos, mille uicibus*. Sic in hebræo est, sed sensus bene effertur per sicut estis. Posset etiam explicari, addat super uos sicut uos, id est, alios uobis similes in multitudine. *Quomodo feram solus, laborem uestrum, & onus uestrum, & lites uestras?* Non plene constat quid proprie significet tarach a quo thorach, id est, labor Iob.37. uidetur significare grauare ubi dicitur. Etiam propter irrigationem iat riach, id est, grauabit uel laborare faciet nubes scilicet pluuia. Et nomen Isaiæ primo. Fuerunt mihi la thorach, id est, ad fatigationem. Hieronymus. Facta sunt mihi molesta, & uertit hic negotia uestra: unde thorach uidetur significare grauamen, aut laborem: quia grauat homines. Sequens uero dictio scilicet massaachem, id est, onus uestrum, proprie onus & id quod portatur significat: a nassa quod est leuare portare. De tertia scilicet riuechem, id est, litem uestram nulli dubium est significare litem & cõtentionem: & putarem per laborem intelligere laborem in ducatu eorum, per onus uero importunitates eorum: per lites autem contentiones & rixas. Putant autem Hebræi per istas tres uoces officium principis & magistratus significari, quorũ primum est ut ius dicat litigatoribus, quæ prouincia, plena molestiæ est. Alterum est de commeatu prospicere, & uictu: ut de carnibus & alijs uite necessarijs. Postremum curare ut priuati, sine mutuis iniurijs & tranquile uiuant: quæ omnia molestijs & angustijs plena sunt. *Date ex uobis uiros sapientes & intelligentes & peritos*. Difficile est horum trium nominum scilicet chacham, id est, sapiẽtes, nebonim, id est, intelligentes & ieduim, id est, scientes discrimen explicare: quantum tamen ex coniecturis nosse datur uidetur prius significare prudentem scilicet ad consilia. Secundum uero eũ qui penetrare nouit res & scit inter eas discrimina constituere: unde ben.i. inter quod discrimẽ importat. Tertia uero uidetur sapientem ex experientia seu eum qui multa expertus est significare, unde fit sapiens: & de his diximus quod nobis uidebatur in fine canonum, quos operi præfiximus. Latini autem dicunt prudentem, qui sua scientia aliquid cognoscit: scientem uero qui alterius inditio rem percipit lõgo sermone. Rabbini horum discrimina inuenire laborãt, sed quia non ex radicibus a quibus petenda est petũt: toto errant cœlo. *Ponam eos capita uestra*. Vocat Hebraismus principes capita: quoniam quemadmodum capitis est cætera membra corporis gubernare: ita & principis subditos suos: qui sunt ueluti membra in humano corpore: aut quia sunt cæteris superiores quemadmodũ

caput cæteris membris. *Bonũ est uerbũ quod loqueris ad faciendũ.* i. bona est res: aut bonũ est facere quod loqueris uel dicis. *Et præfectos de tribubus uestris.* Non plenè constat quid proprie significet nomẽ soter, quod hic uertimus præfectum, quod enim non sit proprie iudex constare uidetur ex capite. 16. huius libri, ubi dicitur. Iudices uesoterim, id est, præfectos, nisi dicamus significare minores seu inferiores iudices. Ex uerbis scripturæ Iosuah 3. ubi dicitur. Transierunt sotherim. i. præcones aut præfecti per mediũ castrorũ, uidetur istos fuisse præcones Et meo iuditio agebant isti quod apud nos agũt illi quos dicimus alcaides, meirinhos qui scilicet homines capiunt & ad carceres ducũt: & implẽt ea q̃ a iudicibus imperantur, tamẽ ex loco citato Iehosuah uidetur fuisse inferiores iudices, quoniam ibi dicitur. Iudices & præfectos pones tibi in omnibus portis tuis: & iudicabunt populum, secundum iuditium iustum: ubi dicitur eos iudicaturos & constat reuera fuisse iudices. *Non cognoscetis faciem in iuditio.* Hebraismus est: cuius sensus est. Non peruertetis iuditium alicuius intuitu. Hoc est enim faciẽ in iuditio cognoscere, alicuius faciei gratia uel intuitu iuditium inuertere: aut facere discrimen in reddendo iure aliquibus, cum iustitia debeat esse æqualis: ut si ex eo quod quis est diues aut pauper, des palmam in iuditio, aut quia consanguineus uel extraneus: aut qa amicus aut inimicus: quare Prouerbio. 24. dicitur Hacher panim. i. cognoscere faciem in iuditio: malum est, idest, iuditium inuertere, intuitu alicuius personæ. Aduerte etiam, uerbum nachar. i. agnoscere contrarias habere significationes, quemadmodum chataa, id est, peccare. Sicut enim chata significat peccare & a peccato expiare, ita & nachar significat agnoscere, & occultare se seu occultari. Exempla habes primo regum 23. ubi habetur. Et dixit Saul Nichar hotho, id est, clausit eũ dñs in manu mea: aut occultauit. Et. 1. regum. 14. Et ipsa mitnacherah, id est, occultauit se ne agnosceretur. Nos dic imus deiconheceose. Idẽ Gen. 42. Cõtrarię uero significationis exemplum hic habes & Iob. 34. ubi dicitur. Nõ nichar, id est, agnitus est diues ante pauperem. Et Threnorum. 4. Non nicheru, id est, fuerũt agniti in plateis. Et infra. 33. Fratres suos non hichir, id est, agnouit. Et Genesis. 27. Non hichiro. i. agnouit eum. *Sicut paruum, sic magnum audietis. Non timebitis a facie uiri, quia Dei iuditium est.* Explicat hic textus hebraismum præcedentem: quid sit dictu. Non agnoscetis faciem in iuditio, quod scilicet sit audire paruum sicut magnum: & neminem timere: & aduerte causam, quia Dei iuditium est. Cum enim iudex iudicat, debet considerare se agere uices Dei: qui est omnium iudex, & quemadmodum Deus in iudicando non respicit faciem seu personam hominis. Cum apud eum non sit personarum acceptio, neque timet aliquem: ita debet facere iudex dum iudicat: quod utinam iudices considerarent, ne iuditium peruerterent. Puto autem hic hebræos grammaticos duas radices confundere scilicet gur quod est peregrinari, & iagar quod hic ponitur, & significat timere: unde taguru, id est, timebitis quod hic ponitur, potius pertinere uidetur ad iagar, id est, timere quam agur, id est, peregrinari: ubi nota duas optimas iudicis conditiones scilicet non respicere alicuius personam, neque timere alicuius potentiam. *Quæ grauior uobis: referetis ad me.* Id est causa quæ aut sciẽtiam aut potentiam uestram superauerit, referetis ad me: aut quam ob sui difficultatem decernere non potueritis. *Ne timeas & ne frãgaris.* Significat proprie uerbum chatat frangere & conterere: ut patet Ieremiæ. 50. ubi dicitur Chat, id est, fractus animo est. Et capite eodem Chatu, id est, fracta sunt idola eius. Quidam addunt significare etiam pauere, quod non probo. *Mittamus uiros ante nos: qui explorent nobis terram.* Numeri. 13. dicitur Deum Moseh præcepisse uiros mittere: hic uero hanc culpam in populum reijcere uidetur Moseh: quasi eorum uictus importunitate, exploratores miserit. Ad quod dicitur eos primum importune hoc petijsse a Moseh, postmodum uero Deum hoc permisisse. Aduerte autem uerbum chapar quod hic explorare uertimus, significare proprie scruptari, & ex consequenti effodere: quod nihil aliud esse uideatur quam terræ scruptitium. Significat etiam erubescere, quod erubescens scruptari soleat loca quibus se abscõdat, & uelit quasi effodere se. Iob. 39. ubi de aquila sermo est dicitur. Inde scilicet ex alto chapar, id est, scruptatur escam. Et Genesis. 21. Chaparti. i. effodi puteum hũc. Item Psal. 34. Facies eorũ non Iechparu. i. sunt effossæ seu nõ erubuerũt. *Et uerterũt se.* s. a nobis aut uersus terram Chenaã. *Et attulerũt ad nos.* Melius & descendere fecerunt ad nos: quoniam uerbum iarad descendere significat potius quam afferre.

Et

Et irritastis os domini. Scilicet nō uolēdo ascendere ut ipse imperauerat: ac si dicat Irritum fecistis imperium domini. Sed aduerte quod uerbum marah quemadmodum marar, significat proprie amarum reddere aut amarum fieri: unde uertendum est. Et amaritudine affecistis os domini. Amarum enim ualde est imperanti, cum eius imperio non obtemperatur. *Vt perdere faceret nos.* Posset etiam uerti: ut consumere, faceret nos. 2. Semuelis. 21. Qui cogitauit de nobis quod nismadnu. i. consumeremur. Et infra capi. 6. Hismidecha, id est, consumet te a facie terrae. *Etiam filios Hanachim uidimus ibi.* Diximus de Hanach & filijs eius supra numeri. 13. quem locum consulere licebit. *Ne paueatis & ne timeatis ab eis.* Verbum aras quod pauere uertimus: significat timere & secundo rigescere, quod homines ex metu aliquando rigescant: ut Psalmo. 10. Non addet ultra laaros, id est, roborare se homo de terra scilicet contra Deum. Et Isaiae 47. Si forte taarosi, id est, roborare facias te. Significatio tamen non plene nota est Hebraeis: unde hic uerti posset. Ne indures te seu robores te scilicet contra dominum, resistendo eius imperio & ne timeas scilicet hostes: aut non rigescas ex timore, neque paueas scilicet hostes. *Quemadmodum portat uir filium suum.* Portat uir filium suum prouidendo illi necessaria, & ducēdo ipsum: & si paruulus est super brachia sua: quae omnia fecerat dominus Iehudeis. *Vt uideretis uiam per quam ambularetis.* Constat ex hoc loco Israelitas, nonnunquam noctu per desertum incessisse praeuia columna ignis. *Quia impleuit post dominum.* Id est, perfecte Deum sequutus est: seu in omnibus Deū sequutus est. Explicuimus locutionem Numeri. 14. Alij enim exploratores laudarunt simul & uituperarunt: seu male audire fecerunt terram: iste uero commendauit solum. *Etiam in me iratus est dominus propter uos.* Difficultatem habet sententia haec, quia dominus non propter populum sed propter propriam incredulitatem: in Moseh iratus dixit: eum non ingressurum. Dicēdum quod propter uos, non est hic idem quod propter peccatum uestrum, sed idē quod propter regimen & ducatum quo uos rego & dirigo, aut quod uerius credo quia consensit in missione exploratorum rogatus a populo:

Implere post dominum quid

& forte propter hoc non intrauit ipse: & propter propriam incredulitatem non introduxit populum. *Etiam tu non intrabis ibi.* Videntur uerba Moseh sonare sibi ingressum terrae denegatum propter peccatū populi in Chades barneah: sed credendum est non solum propter eos sed propter propriam incredulitatē ut dictum est Numeri. 20. *Iehosuah filius Nun qui stat coram te.* Aduerte hebraismum per stare, aut stare coram aliquo, intelligere ministrare. Nam stare corā aliquo Hebraeis est ministrare: lēt enim ministri dominis astare, parati ad omne ministerium: quod uulgatus interpres optime intellexit & reddidit dicens. Sed Iehosuah filius Nun minister tuus. Vnde cum Gene. 18. dicitur de Abraham quod stabat iuxta angelos, nō intelligas eum ibi ociose stetisse, sed quasi ministrum ad omnia ministeria paratum, unde uerti posset, ministrabat: quod Onchelos ibi optime reddidit uertens. Ipse uero ministrabat eis, sub arbore. *Ipsum robora.* Schema hebraicum est roborare aut confortare aliquem, significās uerbis & admonitionibus eum animare ad aliquid strenue agendū. Solent enim admonitiones, hominem fortificare ut audeat ea quę antea formidabat: ut habes apud Iob. Ecce docuisti plurimos & manus lapsas roborasti: cadentē erexerūt sermones tui. Iob. 4 *Filij uestri qui nō cognouerūt hodie bonū & malū.* Etiā haec locutio ad schemata hebraica pertinet, significans nō habere usum ratiōis seu discretionem ad discernendū: & uult dicere quod illi quos illi prophetabāt occidendos neque intraturos. s. paruulos intraturi essent: non autem ipsi qui se ingressuros sperabāt. *Voluistis ascēdere in montē.* Ignorāt Hebręi quid proprie significet haian quod uertimus uoluistis, putāt autem significare nelle quia textui quadrare uidetur. Dictio non alibi quā hic in scriptura reperitur. Aliqui putant esse a radice Hen, i. ecce, & significare animi prōptitudinē. Est etiā ab eadem radice Hin liquidorum mensura. Onchelos uertit Cœpistis ascendere: sed prior significatio magis arridet, siue radix sit hin siue Hanah. *Amaritudine affecistis os dn̄i.* Sic melius & germanius uertas, q̄ irritastis, ut hoc eodē capite admonuimus, & amaritudine afficere os dn̄i est imperio eius nō obtēperare. *Et superbe egistis, & ascēdistis in mōtē.* Significat uerbū zud intumescere & superbire: qd̄ pbat nomē azedonim qd̄ ponitur Psal. 124. ubi dicitur. Aq̄ hazedoni. i. intumescētes. Et Exo. 18. eo qd̄ hazedu i.

Amaritudine afficere os dn̄i ē illi rebellare.

ſuperbe egerunt cõtra eos, Sanctes uertit Temerarie egiſtis. *Perſecuti ſunt uos queadmodũ faciũt apes.* Explicatur hic quõ Amorei pſecuti ſunt Iſraelitas, cõiũgẽdo ſe ſimul aduerſus eos queadmodũ faciunt apes, ei qui mel earũ accipere uult. Sic Pſal. 118. habes. Circundederunt me chidborim. i. ſicut apes, Et aduerte dabar eſſe radicem deborah quod apem ſignificat cuius alluſionem ad uerbi ſignificationem quæ eſt loqui, non aliam uideo, quam quod ſibilationem ſeu ſibilum emittunt ad modum murmuris. *Manſiſtis in Chades diebus multis, ſecundum dies quibus manſiſtis.* Putant Hebræi populum tot annis manſiſſe in Chades, quot manſit in omnibus alijs manſionibus: nempe annis decem & nouem, ut dicit liber Seder Olam. Poſſumus tamen literam ſimpliciter intelligere ut ſit ſenſus. Diebus multis mãſiſtis in Chades: & tot quotquot illi fuerunt, neq; illos numerare refert nunc.

IN CAP. I. DEVTERONO. AD MOrum compoſitionem adnotatio.

HAec ſunt uerba quæ loquutus eſt Moſeh, ad omnem Iſrael, trãs Iardẽ Quid bone Deus, tam curioſe nis, hæc loca deſcribi, quibus ſeruus tuus ad populum tuum locutus eſt? Admonui in Exodo neque ſæpius admonuiſſe pigebit, uoluiſſe cum dominum tum ſanctos loca quibus populum admonuerunt ex parte dei deſcribere & adnotare, ut ſi poſtmodũ rebelles cauſarẽtur, ſe non admonitos, loca ipſa quæ tam ambitioſe deſcribunt, in teſtes uocarẽtur: ac eos admonitos teſtarentur. Si enim homines lapidũ cumulos & ſtatuas quas erigunt inte ſtes fœderis uocãt quemadmodũ legimus de Iaacob & Laban Geneſ. 31. qui cumulum lapidum quem ſtatuerant, cumulũ teſtimonij uocarunt, quare hoc non licebit Deo? *Vndecim dierum iter ẽ, a Choreb uſque ad Chades barneah.* Eſt aliqua uoluptas, merita ingratis ex probrare ut poeta dicit queadmodũ ei', q ſua culpa bona magna amiſit, ut ea de cætero manuteneat & conſeruet. Poterant iſti quam citiſſime ſedes ſibi a domino paratas acquirere, niſi ſua culpa perdidiſſent, qua in re etiam docemur beneficia tã hominum quam dei acceptare, quamprimum nobis offeruntur: quoniam poſtmodum contingit benefactorem manum ſuam retrahere & beneficia multis modis impediri. *Poſtquam per cuſſit Sichon regem Æmorei.* Diſce ex hoc loco prudentiam ſancti uiri, ut quem uolueris legibus aſtringere & obligare: prius benefitijs exhibitis diſponas. Facile enim homines illorum iugum admittunt: quos prius beneficos ſentiũt. *Satis habitaſtis in monte iſto.* Expẽde quæſo pietatem Dei, ut non patiatur bona promiſſa differri: aut ſuos in malo loco detinere. Non petunt ipſi locum mutare, deſerto cõtentantur & ſqualore: ipſe uero curat eos inde auferre, & ad amæniora loca perducere: & uide quomodo eos inuitat. Venite inquit & poſſidete terram, quã iurauit dominus patribus ueſtris. Sic & in euangelio Chriſtus. Venite inquit benedicti patris mei, percipite regnũ quod uobis ab origine mũdi patatum eſt. Sed expende diſcrimen. Iſti Iudæi uocantur ad terram & terrenam manſionẽ poſt promiſsionem ſeruandæ legis, illi uero poſt adimpletam, uocãtur ad cœlum. Eſuriui inquit & dediſtis mihi manducare. Sitiui dediſtis mihi potum: ubi uidensquam diſtinctum ſit præmiũ promittẽtis & implentis legem. Sed licet iſti uocentur od promiſſam terram promiſſa lege, non tamen ob ſolam promiſsionem ſed propter obſeruantiam patrum. Audi quid dominus dicat ſancto Iſaach. Multiplicabo (inquit) ſemen tuũ ſicut ſtellas cœli, daboque poſteris tuis uniuerſas regiones iſtas: & benedicentur in ſemine tuo omnes gentes terræ. Sed quare? Nunquid ob promiſſam legis obſeruãtiam? Minime. Sed quare? Eo (inquit) quod obedierit Abraham uoci meæ & cuſtodierit præcepta & mandata mea: & cerenionias legesque ſeruauerit. *Dominus Deus ueſter multiplicauit uos.* Omnia hæc auditorum beneuolentiam conciliare ſolent & amorem: quæ inter doctorem & eos quos docet, ſum me neceſſaria ſunt. *Quomodo ſolus feram laborem ueſtrum?* Licitum eſt principi ac prælato, onus ac ſolicitudinem ſuam diuidere: & in alios partiri: præſertim cum hoc uiderit reipublicæ ſuæ expedire. *Date uiros ſapientes.* Non debet princeps, populo quos uoluerit ipſe præficere: ſed quos populus petierit & obtulerit, qui eorum mores nõuit, & etiam ut amore ducãtur: & expẽde. Populus offert principi coadiutores, ſed princeps ſtatuit & præfigit illis conditiones quas debent habere qui præficẽdi ſunt ut ſcilicet ſint uiri ſapientes intelligentes & periti. *Non agnoſcetis faciem in iudicio.* Cauſas hominum diligentiſsime cognoſcere debes iudex: ſed omnium hominũ facies ignorare.

Math. 25.

Geneſ. 26.

Claudere

Claudere ut ita dixerim hominibus litigantibus debet oculos iudex, sed causis eorum aperire: *Non timebitis a facie uiri, quia dei iudicium est.* Hæc summè iudices aduertere debēt ut se non homines sed deos in iuredicendo arbitrentur, neque hominem sed solum Deum uereantur & timeāt. Istuc pertinet quod in Psalmo dicitur. Ego dixi dij estis. Præcesserat enim Deum stetisse in sinagoga deorum: & eos in medio diiudicasse. Vsquequo iudicatis iniquitatem & facies peccatorum sumitis? *Accesistis ad me omnes & dixistis Mittamus uiros.* Quemadmodum audere sine Deo fatuitas est: ita timere Deo urgente neglectus magna: & uide istorū demētiam, modo iussi intrare negligunt introire: postea uero a domino prohibiti ingredi contendūt. Nihil ergo timendum nihil cunctandū est postquam Deus aliquid facere iubet, quoniam mille sinistri casus succedunt. *Placuit in oculis meis res.* Non debet prælatus suis subditis conniuere, cum uiderit eos iniqua appetere, aut quæ sibi sunt nocitura. Fortetiam hac de causa nō introiuit Moseh terrā, quia populū non diuertit ab hac exploratorum missione. *Præcedebat uos in uia: ad explorandum uobis locum pro castris uestris.* Solent serui dominos suos præcedere in uia, & explorare ac parare illis hospitia: hic uero uides Deum seruis hospitia ac quietem querere. Hoc est quod Christus apud Ioannem dicit. Si quis (inquit) mihi ministrat, me sequatur: & ubi sum ego ibi & minister meus erit. Et si hæc magna Dei tui dignatio sit, maior tamen est quæ sequitur ut scilicet eos quasi puer, lumine præcederet. *Etiam contra me iratus est dominus propter uos.* Periculosa ualde res præfectura malorum: ubi omni hora in discrimine maximo sunt prælati, quibus sæpius propter malas oues indignatur Deus, & luit bonus prælatus, malarum ouium pœnas: quod si homines ad memoriam reuocarent: non tam festini ad prælaturas currerent. *Iehosuah qui stat coram te: ipse ingredietur illuc.* Audis quam bonum & luciosum sit, seruis Dei ministrare: quoniam propter eos euehit dominus ministros eius. Fuit etiā forte hæc magna Santi Moseh tentatio, cum uideret seruum suum sibi subrrogari non filium, & concessum illi, quod sibi negabatur: omnia tamen æquo animo tollerat sanctus uir. *Filij uestri qui non cognouerunt hodie bonum neque malum, ipsi intrabunt illuc.* Bona semper fuit apud Deum paruulorum conditio. Nisi ait Christus conuersi fueritis, & efficiamini sicut paruuli: non intrabitis in regnum cœlorum. Quemadmodum enim soli paruuli promissam ingrediūtur terram, ita qui conuertuntur & malitia sunt paruuli, cœlorum regnum intrare a Christo prohibentur. Similiter ex hoc loco aduerte quid ualeat non esse criminis participem. *Peccauimus domino, Nos ascendemus.* Non omnem pœnitētiam dominus acceptat, ut propter eam donet quæ postulantur: quemadmodum legimus de Saule & de Esau. Similiter uides quam seuere dominus nostram puniat inciuilitatem, qui pro nihilo reputamus Dei mandatis primum non obtemperare, si postmodum obediamus. *Dic eis: Ne ascendatis.* Admonitiones multiplicat peccatoribus dominus, ne omnino corruant, sed tanta est eorum pertinacia, ut tam frequentes paruipendant admonitiones: & sua uia incedere uelint. *Non sum in medio uestri.* Considera signum quo cognoscas an Deum apud te habeas. Si enim offenderis, scito te eo destitutum, si non offenderis, eum crede in medio tui esse. *Circuiuimus montem Seir.* Quandiu dirigit Deus hominis gressus, recta graditur, si uero dimittat circulum faciet, quoniam in circuitu impij ambulant. Pessima res peccatum, quod non solum hominem in uia salutis remoratur, sed etiā retrocedere facit. *Per uiam maris Suph.* i. recta contendentes ad mare terminatum quod nostri rubrum appellant *Et circuiuimus mōtē Seir* Quoniam non concesserant Aemorrei transitum per terram suam illis.

Ioānis.12.

Mathę.18.

1. Samuelis 15. ad Hebræ. 12.

IN CAPVT. II. DEVTERO. IVXta literam adnotatio.

M*Vltum uobis circuire montem istū* Duplex est horū uerborū sensus. Prior Multum uobis .i. dispendiosum uobis aut difficile: & hunc sensum aliqui sequūtur putantes quod Israelitæ trāsierint per terrā Edom emēdo quę necessaria erāt sibi ab Edomeis, & sensus est, quod Iudæi multo tēpore circuierūt terram Edom seu montem Seir contendentes uersus orientem, dominus uero laboris eorum misertus, iussit ut nō amplius montē circuirēt: sed

 uerte-

uerterent se ad aquilonem trăseuntes per extrema terræ filiorū Edō: unde secundū istos sensus literæ, est. Multum uobis .i. graue uobis aut multus labor est uobis, circuire mont ē Seir. s. totum ueritas uero est quod filij Esau nunquam permiserunt Israelitas trăsire per terram suam, neque per terminos suos sed per terminos iuxta terrā suam & circuierunt totum mōtem Esau & uerterunt se in fine montis Seir uersus aquilonem ut inferius magis explicabimus & sensus literæ est. Multum uobis circuire montem istum .i. diu illum circuistis nunc uero uertite uos. *Timebunt a uobis.* Quod scilicet uelitis illorum occupare sedes: ideo cauete uobis ne scilicet misceatis litem cum eis. *Ne misceatis litem contra eos* Licet significatio uerbi garah quod miscere litem uertimus, non perfecte nota Hebræis sit: quia tamen communior est & omnibus fere locis quibus uerbum ponitur conuenit: placet eā hic acceptare. *Vsque ad calcationem plantæ pedis.* A uerbo darach quod est calcare comprimere, est midrach .i. calcatio. Significat etiā uerbum calcando uiam incedere: ut Numeri. 24 an notauimus super illud Darach .i. incedet stella ex Iaacob: quod etiam uerti posset calcabit aut concalcauit. *Dominus Deus benedixit tibi, in omni opere manuum tuarum.* Admonuī nō semel benedicere dei esse benefacere, hic autem significat substantiā & opes augere. Solet enim homo laborare & ex parte sua facere quod suum est. Deus uero labores eius secundare, & illis fauere: ut ex eis lucrum habere possit. Cassus enim & uanus esset omnis labor noster: si dominus illis non apponeret manum auxiliatricem. Est ergo horum uerborum sensus. Dominus Deus fecit, ut ex laboribus tuis: magnum haberes lucrū. *Nouit ambulare tuum per desertum magnum istud.* .i. nouit laborem quem ambulando per hoc desertum passus es, & hebraismus est sicut illud Psal. Quoniam nouit dominus uiam iustorum, & nosse Dei accipitur tam in bonam quam in malam partem: & quod in malam accipiatur: constat Isaiæ 37. ubi aduersus regem. Assiriorum dominus dicit. Habitationem tuam & egressum tuum & introitum tuum, noui. Neq; denotat simplicem cognitionem, sed cognitionem cum miseratione, seu ad subueniendum in bonis, aut cum intentione seu affectu puniendi in malis. *Non caruisti aliquo.* Multa illis defuisse legimus, sed dominus Deus statim illis

Nosse ambulare alicuiusquid sit hebræis

subueniebat: unde cum dicitur. Non caruisti aliquo, intelligendum est tandem, quoniam ut diximus dominus statim illis prouidebat. Aliqui Hebræorum sic locum intelligunt. Nihil tibi defuit quoniam Deus dedit tibi pecunias ad alia emēda: cum benedixerit tibi, & sic nihil tibi defuit neque displicet sensus iste. *Transiuimus a fratribus nostris, filijs Esau.* .i. discessimus ab eis transeundo per cōfines eorum ut dictum est, *& etiā trăsiuimus seu diuertimus a uia solitudinis.* nō sequētes amplius eam scilicet a Belath & ab Hesiō gaber: nomina sunt locorū a quibus diuerterūt, & uidetur qđ cum peruenissent ad hæc loca, diuerterunt uersus aquilonem. Nā hæc uia solitudinis contendebat uersus ortum: & hæc Hesion gaber uidetur esse illa, cuius meminit historia libri regum, quæ est ad oram maris terminati uel prope. Nam primo regum nono in fine habes. Et nauem fecit rex Selomoh in Hesion gaber: quæ erat iuxta Eloth (quæ hic dicitur Elath) iuxta ripam maris Suph, in terra Edom. Aduerte etiam hic, quod id quod Santes uertit, a uia solitudinis, alij uertunt a uia plana: dictio tamē arabah ut sæpius diximus neque planum neque solitudinem sed mixtionem significat: ab arab quod est miscere: unde melius uertas a uia mixtionis, id est, qua nos possemus illis in prælio commiscere cum hoc tamen stat quod irent per terminos ipsius. sed non per terram eorum, & ab eis aquam & alia necessaria emebant. *Transiuimus per uiam deserti Moab.* Est Moab in finibus Arabiæ petreæ ad latus orientale terræ Edom, atque inde super Asphaltidem lacum protensa, usque ad fluuium Arnon, quam Iudæi circuierunt, quia dominus congressum cum Moabit s eis prohibuerat. Et Iepte Iudicum. 11 affirmat Israel circuisse ex latere terram Edom & Moab: licet aliqui dicāt eos transisse inter Edom & Moab. *Ne stringas Moab & ne misceas.* scilicet litem cum *eis.* Verbum fur quod uertimus stringere significat ligare stringere & angustiari: quare non tam bene uertas, ne oppugnes: & præcipit ne obsideant uel astringant eos aut urbes eorū: qđ uero significet ligare aut astrīgere, ex multis scripturæ locis cōstat. Nam infra. 14. habes. Ve sarta. i. & ligabis seu stringes argentum in manu tua. Et capi. 20. Vesarta .i. obsidebis seu stringes eam scilicet urbem. Sequēs uero uerbum. s. garah ut iam hoc eodem diximus capite, significat litem miscere. Nos cum aliquem admonere uolumus

ne cum alio litiget, dicimus. Non te traues contra eos. *Filiis Loth dedi Har*. Est Har nomen urbis regię Moabitarum, cuius prophetæ frequēter meminerunt, aduersus quam sæpius uaticinatur. Deprehendes etiam ex hoc loco, nō esse in uniuersum ueram theologorum sententiam dicentium, rerum diuisionem esse de iure gentium: cum Dominus regna hæc dederit filiis Esau & Moabitis filiis Loth, & terram Chenaham iehudæis ut asserit Moseh Deuterō. trigesimo secundo. Quando inquit hæreditare fecit excelsus gentes, quando separare fecit filios Adam uel hominum: statuit term. nos populorū, secundum numerum filiorum Israel. Ex quo loco non solum istis, sed omnibus uidetur diuisisse hæreditates, quoniam dicit, cum hęreditare faciebat altissimus gentes. *Emim antea habitabant in ea*, scilicet Har Moabitarum. Putāt aliqui hebræorum & etiam nostrorum istos populos dictos Emim, ab amah quod ut dicunt significat terrere aut terrorem incutere: quòd prodigiosa corporis proceritate atque robore: omnibus ipsos aspicientibus, terrorem incuterēt. Emah enim ut dicunt terrorem significat. Sed salua eorum reuerentia, non ita res habet. Nusquàm enim (quòd occurrat) in scripturis offendi emah significare terrorem, sed amah ancillam, quare dictionem potius arbitror ortā habere ab em quod est mater à qua amah, id est mensura quæ quasi mater, continet alias partes: unde nomē Emim potius à mēsura quàm à terrore dici puto, & hunc populum dici Emim quòd magnarum mensurarum essent homines illi de quibus Genesis decimo quarto habes habitasse in planitie chiriataim. *Populus magnus, multus & excelsus*. Putarem magnum referri ad nobilitatem. Non enim ad corporis uastitatem referri potest, quoniā rum, id est excelsus ad hoc refertur: & nihil aliud habemus de his populis quod ueritatē contineat, qui scilicet erāt sicut filii Hanachim Fuit Hanach gigas, cuius tres filii hominibus suis describuntur Numeri decimo tertio, quos iudęi percusserunt ut habetur primo Iudicum & ab eo post modum omnes gigantes dicti sunt filii Hanachim: de quibus hic & Iehosuah undecimo. *Gigantes etiam reputabantur & ipsi sicut Henachim*. Hebraice est Rephaim etiam reputabantur. Sonat rapha à quo rephaim id est gigantes hebræis, sanare. Isaiæ sexto. Et conuertatur ue rapha, id est & sanent eum. Itē secundo Regum uigesimo. Ecce ego rophe, id est sano te: unde si rephaim est à rapha cum aleph in fine: rephaim significat gigantes, à sanitate quia fortes sunt sicut homines sani: unde Targhum pro rephaim, fortes interpretatur. Si uero a raphah quod est remissum esse & debile: rephaim significabit gigantes, quòd homines alii uidentes eos debiles fierent & uiribus destituerentur: probabilius tamen est esse a radice rapha cum aleph in fine. Illorū multis locis scriptura meminit, scilicet primo Paralipomenon 20. & secundo Semuelis uigesimo primo, Genesis decimo quarto, & decimo quinto. Infra. 3. Iehosuah duodecimo, Psal. octuagesimo octauo, Prouerbiorum secundo & nono & uigesimo primo. Item Isaiæ decimo quarto. Et forte quemadmodum gigantes dicti sunt Henachim ab Hanach patre eorum: ita & rephaim à quodam gigante sic appellato, à quo multi orti sūt. Quod enim fuerit gigas sic uocatus, uidetur colligi ex uigesimo cap. prioris libri Paralipomenon ubi dicitur. Isti nati sunt le harapha in Gad quæ est urbs Philistinorum. Quidam tamen ibi gigantes uertunt. *Moabitæ uocabant eos Emim*. Sunt qui putant Emim non esse nomen proprium sed commune ac si dicat. Vocauerunt eos mensuras seu homines magnarum mensurarum: & sic superius cum dicitur Emim antea habitabant in ea: sed uerius puto populum fuisse certum, ut ex Genesi decimo quarto deduximus. *In Seir habitauerunt antea Chorim*. Ante ingressum filiorum Esau, habitauerunt montem Seir isti populi qui uocabātur Chorin, de quibus nihil aliud habemus, quàm quod hic scriptura refert, nisi quod Genesis decimo quarto dicitur Chedorlaomer percussisse Choreum in montanis Seir, & crediderim istos significari. Si nominis radix sit chárah quod est excandescere & irasci, chorin dicerentur sic ab immēsitate iræ quasi irati seu inflamati. *Filii Esau expulerunt eos: & defice refecerunt eos*. Posset etiam uerti. Hereditarunt eos, seu hæreditate acceperunt eos: aut hæreditate pepulerunt eos. Sequēs uero uerbū, scamad potius significat deficere & consumere, quàm perdere. Iudicum uigesimo primo. Quia nisinedah, id est consumpta est seu defecit de Biniamin mulier, si tamen uertas disperdere non contendam. *Transite uobis torrentem Zared*. Alii uertunt uallem, quoniam dictio utrumque hebræis significat: mihi tamē uidetur magis proprie significare torrentem. Est autem torrens aut uallis, iuxta montes Habarim. *Dies quibus ambulauimus de Chades*

Terrarum diuisiones nō esse iuris gētium sed diuini ex hoc loco cōstat.

des Barueah, donec transiremus torrentem Zared trigīta octo anni. Loquitur textus de prima mansione in Chades anno secundo egressus de Aegipto; quādo exploratores misserunt: ab illo enim anno usque ad transitum Zared triginta octo anni supputantur quibus si duos iam transactos ab exitu ex Aegipto addas, perficies annos quadraginta ab exitu de Aegipto. Aliquo tamen modo supputatio hæc non uidetur uera, quoniam mense quinto anni quadragessimi uenerūt in montā Hor ubi occubuit Aharon, & inde circuierunt Moab usque ad Zared: postmodum usque ad undecimū mensem expugnarunt terram Aemoræorum & Midianitarum: unde uidetur quod. 38 annis & sex aut septem mensibus hoc iter confecerint. & quod litera loquatur de annis completis. *Donec cōsumeretur omnis generatio uirorum bellatorum.* Vocat hebraismus ut Hebræi putant uiros bellatores, omnes qui annum uigessimum excedunt: Sic enim supputabantur ad bellum. *Etiam manus Domini fuit in eos.* Non solū communi modo obiere, sed plaga aut punitio Domini, que hic per manum significatur, perdidit eos. Omnibus enim plagis multa milia mortui sunt, scilicet uiginti tria milia propter uituli peccatum, postea in plaga Choreh & serpentum & multis aliis, quas Dominus in eos immisit: qua in re etiam pensanda est Dei misericordia, quæ non pueros aut iuuenes in his plagis cōsumplit: sed senes & uiros bellatores. Et manū Domini esse in aliquem hebraismus est sonans in bonum & in malum. Nam de beato Ioanne Baptista legis Lucæ primo. Nam & manus domini erat cum eo, id est auxilium ad iuuandum eum: hic uero in malum sonat, ut statim explicatur. *Ad conterendum eos donec consumeret uel finiret eos. Tu transis hodie terminum Moab Har.* Præcipit modo non bellare aduersus Moabitas: & Har est nomen urbis regiæ Moabitarum, cuius mentio frequens apud Prophetas fit. *Ne stringas eos*, aut ne obsideas, *& ne litiges cum eis*, scilicet super pecunia seu prætio rerum uenalium, aut melius in prælio, quoniam nolebat eos cum Moabitis bellare. *Terra gigāntum reputabatur etiam ipsa.* Hebraice est, terra repham, de quibus hoc eodem capite diximus. *Hammonitæ uocabant eos zām zumim.* Ignorant hebræi quid proprie significet zamam a quo zamzumim, dicunt autem significare cogitare: ad quod probandum citant illud Threnorum secundo ubi dicitur, Fecit Dominus quod zamam, id est cogitauit: quod si uerum est isti dicentur zamzumim, id est cogitati seu excogitatæ magnitudinis aut quia uidens eos cogitabat se illico moriturum. De his habes Genesis decimo quarto quòd habitauerint in Ham. *Et Hauuim.* Isti uidentur fuisse illi quos nos uocamus Hiueos quos Chaphthorim expulerunt & habitauerunt pro eis. Isti uero chaphthorim qui egressi hic dicuntur de Chaptor insula: & ut Genesis decimo dicitur orti sunt a Mizraim, id est à patre Aegiptiorum, erant consanguinei Philistinorum habitantes prope eos in insulis maris magni. Aliqui putant esse Capadoces & nomen utcunque eos iuuare uidetur. *Transite flumen Arnon.* Diximus de eo libro superiori quòd uidelicet diuidat Amorreos a Moabitis. Iosephus dicit quarto libro antiquitatum fluere ex montibus Arabicis & per totam solitudinem labens in Asphaltitem lacum erumpere & seiungere Moabitidē ab amorreorū gēte. Hieronimo rupes ē excelsa inter Amorreos & Moabitas. *Litiga cum eo in bello.* Melius misce te cum eo, aut misce cum eo bellum. *Incipiam dare pauorem tuum & timorem tuum.* Plus significat nomen pachad quod pauorem uertimus, quàm iara quod significat absolute timere. *Sub omni cœlo.* Non absolute, sed cum sequēti modificatione, scilicet qui audient auditum tuum, id est famam eorum quæ me authore fecisti. *Pauebunt & timebunt.* Melius uertas. Commouebuntur & languescent seu debilitabūtur à facie tua seu ante te. *Verbis integritatis*, aut appositiue uerba integritatis, id est quibus illi integritatem optabam. Sic melius uertas quàm pacificis. *Per uiam, per uiam: pergam* i. omnino per uiam: quod statim explicat diceus. Non declinabo ad dexteram, neque ad sinistram. Munsterus uertit. Per iter tritum incedam: sed non tam germane. *Tantum transibo cum pedibus meis.* Exposuimus similem loquutionem Numeri uigessimo, id est non ducam exercitum aut non ad modum exercitus incedam, sed pedes omnes transibimus: & qd' dicitur cum pedibus, potest uerti in pedibus: aut omnia mihi prætio uendes, sed solum transitū quo pedibus meis transibo, gratis concedes. ac si dicat solum transitum pedum gratis concedes

Manū dñi esse cū aliquo uel in quēqd fit.

Quid sit Heb. cū pedib' trāsire

des, aut solum in pedibus meis transibo gratis, uel supplendum erit illud quod additur loco citato Numerorum, scilicet tantum non verbum: pedibus meis transibo, id est tacens transibo cum pedibus meis: nullam cum tuis miscebo litem. *Sicut fecerunt mihi filii Esau.* Numeri uigesimo habetur filios Esau negasse iudæis transitum per terram suam, hic uero oppositum uidetur Moseh dicere. Quidam hæc conciliant, quòd uidelicet à principio non permiserit rex Edom, quando ex Aegipto egressi sunt: postmodum uero timens sibi, concesserit: sed mihi uerisimilius apparet, quòd licet non concesserit per terram suam, concessit tamen per extremitatem terræ suæ, ita tamen quòd non ibant per terram Esau sed extra eam peruiam q̃ erat circa eam: & ibidem uendebant Edomei illis necessaria: quòd enim non transierint per cõfines terræ Edom, ita quòd uia esset in terra Edom constat Numeri uigesimo ubi dicitur. Et renuit Edom, permittere Israeli, ut transiret per terminum suum: quod uero permiserit per terminum extra terram, constas ex principio huius secundi capitis: ubi dicitur. Vos trãsitis per terminum fratrum uestrorum filiorum Esau. Posset nihilosetius sustineri, quòd prius non concesserint etiam per huiusmodi terminos coniunctos terræ suæ transire: & postmodum permiserint. Petit ergo Israel Sichoni regi Aemoreorum ut concedat transitum per confines, eo modo quo concesserant Edomei uendendo sibi necessaria ex ciuitatibus quæ prope terminum erant: quod ille concedere noluit, & ideo ab eis debellatus est. *Et indurauit Dominus Deus tuus spiritum eius, & roborauit cor eius.* Est cor hominis suapte natura molle & facile mutabile, sed aliquando durum, cuius duritiam, quæ facile in mollitiem uertere tur, Dominus aliquando manu tenet, ne cædat suadenti uel præcipienti: & hoc est Deum cor alicuius indurare, id est tenere in duritia ne fiat suapte natura solet mollescat & mutetur. Disputauimus abunde de sensu huius loquutionis Exodi quarto & decimo, quæ loca consulere licebit, id est manu tenuit illud positiuum nolle, quo nolebat eis transitum concedere: & per spiritum intelligit fortitudinem, determinationem intellectus: & per cor uoluntatem, aut per spiritum intelligit animam uel iram, quam concepit aduersus Israelitas: & forte hæc ultima est melior interpretatio nominis spiritus, iuxta ueritatẽ hebraicam. *Vt est dies hæc*, id est ut præsens dies testatur. *Cœpi dare coram te Sichon*, id est cœpi tradere illum in tua potestate: & est hebraismus. *Et spolium urbium quas cepimus.* Videtur uerbum salal, id est spoliare, à quo selal, id est spolium, contrarias habere significationes: aut actiuam & passiuam, scilicet spoliare & spolium dimittere seu spoliari: & prioris significationis exempla sunt Ezechielis uigesimo nono ubi dicitur. Ve salal salalah, id est. Et spoliabit spolium. Et cap. trigesimo nono. Quia tu salota, id est spoliasti gentes multas. Idem capite uigesimo sexto. Et Zachariæ secundo. Misit me ad gentes quæ hasolelim, id est spoliauerunt uos. Idem Isaiæ decimo & Ieremiæ quinquagesimo. Alterius uero significationis, scilicet contrariæ exempla sunt Ruth secundo. Et etiam soltasolulah, id est dimittendo dimittetis ei, de manipulis, unde salal, id est spolium sic dictum est, quòd dimittatur & relinquatur à uictis. *Ab Aroer quæ est super extremitatem torrentis Arnon.* Hebraicè pro extremitate est, super labium. Vocat enim hebraismus uniuscuiusque rei extremitatẽ labium, quòd extremitates & ripæ, modum labii habeant. Videtur enim mare aut flumen os, deuorans & absorbens ea quæ in ea proiiciuntur: ripa uero habet modum labii huius oris. *Ad omnem locum torrentis iabboch.* Hebraice ad literam est, ad omnem manum torrentis: sed ut diximus in hebraismorum explicatione, uocat hebraismus manus fluminis uel maris, sinus ipsius: iuxta illud Psalmi centesimi tertii. Hoc mare magnum & latum manibus: similiter diuerticula terræ iuxta illud Genesis trigesimo quarto. Negotiamini terram quæ lata est manibus. Hic uero sinus ipsius torrentis uocat manus: in quibus urbes erant sitæ, ut fieri solet.

IN CAPVT. II. DEVTERONimii ad morum honestatem annotatio.

SVfficit uobis circuisse montem istũ. Hęc reuera sunt hominum uiæ, nempe circuire & deflectere. In circuitu (ait Psalmus) impii ambulant: Domini uero est, uias nostras dirigere, ac rectas facere: & duo hic aduerte, alterum quanta pacientia Israelitæ tollerarunt mõtem Seir tanto tempore circuire, non conquerentes, neque postulantes à Domino ut uiam rectificaret: alterum ipsius Dei misericordiam, qui

qui eis non petentibus, ſed tacentibus uiam direxit & ad recta perduxit: quæ ideo admonui, ut non fatigeris neque murmures, ſi te Deus ducat per uias difficiles. Audi quemdam. Propter uerba labiorum tuorum, ego cuſtodiui uias duras. *Vos tranſitis per terminum fratrum ueſtrorum: & timebunt à nobis.* Sunt homines qui ſi aliquem audacem uiderint, non audent illi nocere, neque ullum dicere uerbum: ſi ro uiderint meticuloſum, audaciores in eum fiunt: non timent lædere neque ſpoliare: quos locus iſte arguit qui docet, non eſſe metum meticuloſis incutiendum: unde dicit, & cauebitis uobis ualde ne. ſ. tales lædatis. *Non dabo uobis de terra eorum, uſque ad conculcationem pedis.* Sine pœnitentia (ait Apoſtolus) ſunt Dona Dei: neque ut homo ſolet dare & ſtatim auferre, & licet iſti indigni eſſent quibus munus datum conſeruaretur: non tamen abſtulit ſed conſeruat, quo nos docet non retrahere quod ſemel dederimus: neque eandem rē multis conferre. *Cibum ab eis emetis argento.* Audiant hęc qui exercitum hinc inde ducunt: depopulantes omnia per quæ tranſire cōtingit: nihil ſoluentes, nihil curantes querellas eorum quorum prædantur bona. Non uult dominus nos tranſeuntes, alicui eſſe iniurios, nihil ui ab aliquo auferre: omnia ſuo prætio comparare: & conſidera æquitatem, ut aquam quæ omnibus gratis dari ſolet: uelit à ſuis iuſta pecunia comparari. *Quia Dominus benedixit tibi.* Libenter diuites gratis à pauperibus ſibi oblata accipiunt, nihil dantes, nihil ſoluentes: quos locus iſte merito arguit, docens nihil quod poſsis pecunia emere gratis accipere, neque ſit auarus ille, cui Dominus copioſe benedixit. *Nouit ambulare tuum per deſertum quadraginta annis: non caruiſti aliquo.* Conqueruntur in tribulationibus ſancti, quòd uidelicet Dominus non uideat, non conſideret labores illorum. Obliuiſceris (ait quidam) inopiæ noſtræ, & tribulationis noſtræ. Et alius quidam. Circa cardines cœli perambulat, neque noſtra conſiderat. Vides hic quàm perſpicaci oculo cuncta rimetur: & locum & tempus conſideret, ut nnn ſit opus illi iſta iactare. Sed mirum ualde eſt, eum dicere nihil eis defuiſſe. Nihil ſanctis deeſt, niſi quòd non decet eos habere, & ſi aliquando deeſſe incipiat, ſtatim Dominus ea ſuppeditat. Cum uos (ait Christus apoſtolis) miſi ſine pera, nunquid aliquid defuit uobis? Reſpondent. Nihil. Sine pera incedunt & ſine pecunia: & tamen nihil eis defuiſſe certo affirmant. Quid dubitas modicæ fidei? Qui te mittit diues eſt, miſericors eſt, ſeruum mittit, quomodo ergo neceſſaria non adminiſtrabit? Audi quid apud Iſaiam dicat. Populus Sion habitabit in Ieruſalem, plorando non plorabis: miſerendo miſerebitur tui: ad uocem clamoris tui, cum audierit reſpondebit tibi. *Filiis Loth dedi Har hæreditatem.* Admonui frequenter quid boni parentes ualeant, etiam malis filiis. *Emim antea habitabant in ea.* Optimum agit chronographum Moſeh, qui omnia non ſolum præſentia quæ narrare inſtituerat oſtendat: ſed uelut ſcriba doctus in regno cœlorum, de theſauro ſuo profert noua & uetera. Similiter oſtendit nobis locus, quomodo populus propter mala q̄ in terra operatur, præſertim propter uiolentias & illatas proximis iniurias: perdit habitationem ſuam, & ſedibus ſuis pellitur. *Triginta & octo anni, donec conſumeretur generatio.* Expende Dei clementiam. Ad quid putas populum ſuum ad quadraginta annos in deſerto uelut oues facit errare, niſi quia durum illi erat, eos uita tam breui tempore ſpoliare? Licet enim mille mortibus digni eſſent, indignum tamen iudicauit, eos tam breui, dulci uita priuare. Vbi ſimul aduerte quod malum ſit, oculos claudere ad munera, & mirabilia Dei, qui enim claudit oculos ad recepta beneficia, indignum ſe reddit recipiendis. *Etiam manus Domini fuit contra eos ad perdendum.* Quemadmodum Dominus iuuat pios ad uitam, ita manum apponit ad mortem impiorum: ut conſumantur & pereant. Audi Dauidem. Niſi Dominus iuuiſſet me, proculdubio ad uitam: paulo minus habitaſſet anima mea in ſepulchro. *In die iſta incipiam dare pauorem tuum ſuper faciem populorum.* Ecce quàm timendi ſunt iuſti, quos nos Deus ipſe timere nu neque tam ipſi quàm Deus qui cum eis & in eis habitat timendus eſt. *Miſi nuntios ad Cheſbon uerbis pacificis.* Multa hic habes quæ aduertere potes. Primum neminem bello eſſe ſollicitandum, quem non prius uerbis pacificis admoueris, etiam ſi iuſtam bellandi cauſam habeas. Secundo nemini pacificum tranſitum, per publicam uiam, eſſe negandum: modo fideiubeat ſe nihil mali illaturum. Inde. ſ. ortam puto legem, ut uicini teneantur uiam mihi dare ad prædia mea: ſi non habeam aliam per quam

intrare

Pſalmo

Meticuloſis nō eſt met⁹ incutiendus.

Lucæ 22.

Capite. 3.

intrare & exire possim. Est quartum, quod dicas à Domino, non uti uiolentia, quoniam uerbis pacificis istos ad transitum hortatur, neque dedignatur circuire Deus: quia populus aut rex homo, transitum negat. Quis audiuit unquàm talia, quis potens, unquàm tanta pacientia usus est? Diuertit à recta Deus: quia homo non permittit ea incedere. *Vide. Incepi dare coram te Sichon.* Aduerte quæso uerba. Antequàm donet & in potestate tua regem tradat: te oculos habere uult & uidere præcipit: ut antequàm beneficium accipias illud uideas, neque sine oculis transeas quod te Dominus uoluit tam oculate uidere. *Dedit eos Dominus ante nos.* Non uult Dominus istorum & seruorum suorum inimicos occidere: sed eos illis tradit occidendos, ut uindicta fruantur: quoniam nonne quòd licet iustus in uindicta gaudeat, magis tamen lætabitur, cum manus suas lauerit in sanguine peccatoris. *Destruximus omnem urbem: uiros & mulieres: sed iumenta prædati sumus.* Pluris facit Dominus iniquorum substantiam quàm impios ipsos, ut eos mori uelit & opes bonis seruari.

IN CAPVT. III. DEVTERO. AD literam annotatio.

Vertimus nos: & ascendimus uia Bassan. Continuat Moseh narrationē suam: & dicit uertisse se, scilicet à uia qua contendebant adhuc utcunque uersus orientem, & aquilonem uersus promissam terram: & inter desertum unde ueniebant & Iarden, erat terra horum duorum regum. Erat autem urbs regia, cuius solum fertilissimum fuit & animalia pinguia reddebat: unde Psalmo uigesimo secundo habes. Tauri Bassan, id est pingues circundederunt me. *Omnem regionem Argob.* Verbum chabal à quo chebel, id est regio, omnia hæc hebræis significat, scilicet pignerari, mutuare, corrumpere, gubernare nauem, & dissipare: quod mihi præsentissimum signum est, eos propriam significationem ignorare: ut sæpius testati sumus. Quantum autem ex coniecturis locorum quibus uerbum ponitur colligi potest: uidetur significare ligare, obligare, & ex consequenti in pignus tradere, quod sit obligare quodam. Ezechielis decimo octauo. Chabol lo chabal, id est pignus non pignorauerit, obligando scilicet eū qui pignus tradidit. Aut obligatione non obligauerit. Dicitur autem pignus obligatio, quia obligat eum qui tradidit ad soluendum. Item Nechemiæ primo. Chabol chabalnu, id est obligando obligauimus nos: aut obligatione obligati sumus tibi. Est etiam locus apud Zachariā capite undecimò, qui hanc significationem conuincere uidetur. Accepi mihi duas uirgas; unam uocaui iocunditatem alteram uocaui colligatiões: quod nostri dissipantes uertunt: sed quod magis quadret colligationes; ex uerbis inferius eodem capite positis constat. Dicitur enim inferius. Et præcidi uirgam meam secundam colligationes, ut dissiungerem fraternitatem inter Iehudah & Israel. Munsterus dicit significare funiculum distributionis: sed non nisi ratione ligationis quia. s. ligat. Significatio non est plene nota: hæc tamen communior est, unde hic uertendum puto. Omnem collectionem Argob. Erat enim multitudo oppidorum, urbiū & pagorum: in ea terra quæ dicebatur Argob. Et uidetur Argob nomen loci proprium: si uero sit appellatiuum à regeb, dubiæ significationis est: quemadmodum regeb quod uidetur riuum aut extremitatem significare: quod ex uerbis Iob capite uigesimo primo apparet, ubi sic habet, Dulcuerunt ei rigbe, id est riui torrentis: quod alii uertunt glebæ torrentis. Ponitur etiam nomen capite trigesimo octauo eiusdem libri, ubi dicitur. Num nosti, dum roboraret terram, in medio centri, uregabim, id est & riui aut glebæ coniungerentur, scilicet ipsi terræ? Ex quibus non facile percipitur nominis significatio. *Præter urbes non muratas multas ualde.* Incertū est quid proprie significet paraz, à quo perazi quod nostri uertunt non muratum seu absque muro, & licet hæc significatio multis scripturæ locis quibus nomen ponitur conueniat: est tamen locus Chabachuk tertio, quo hæc significatio nullo modo quadrare uidetur: ubi dicitur. Perfodisti baculis eius caput, perazau quod nostri uertunt, urbium eius absque muro, sed non multum conuenit, neque apparet quid sit caput urbium absque muro: neque quomodo possit baculis perfodi. Quare rabbi Dauid non multum tribuens huic significationi, uertit loco citato: Caput exercituum eius. Chaldæus apertas interpretatur, à quo Hebræi acceperunt suam significationem: quoniam idem uidetur urbs aperta: quòd urbs absque muris. Ex hoc loco coniectura est significare uillam: sed non talis: cui certo fidamus. *Viros mulieres & paruulos.* Ignoratur quid proprie significet dictiō matah à quo methīm, id est uiri. Aliqui eius ortum putant mut, quod est mori: cuius senten-

tiā

tiæ fuit, Hieronimus Isaiæ quadragesimo primo, qui uertit mete, id est qui mortui estis ex Israel, quod alii uertunt uiri Isaael: sed quòd nõ sit à mut quod est mori constat, quia metim ut est à mut scribitur cum sere sub mem, sed ut est à matah est cum scheuah, & uiros significare uidetur: ut patet Genesis trigesimo quarto ubi dicit Iaacob. Et ego mete, id est uiri numeri, id est & nos sumus pauci: & si sit a mut, significabit homines quia mortales sunt. *Vocauerunt Sidonii Chermon Sirion: & Aemorei uocant Senir.* Mõtis Sirion meminit Psalmus uigesimus octauus dicens. Vox Domini confringens cedros, & confregit Dominus cedros libani. Et saltare faciet eas, scilicet cedros, sicut uitulus: Libanum & Sirion sicut filium unicorniumi: ubi per Sirion, hunc intelligit montẽ, scilicet Chermon. Item Psalmo centesimo trigesimo secundo Sicut ros Chermon, qui descendit in montem Sion. Dicunt autem Chosmographi montem Chermon toto fere anno niuibus operiri, quarum pars dissoluta in æstate, fœcundat campos & uicinos agros. Estque pars montis Libani, qui Libanus terminus est terræ sanctæ à parte septentrionali, fuitque quõdam terræ Eueorum: quorum terra dicebatur Maspa, ut patet Iehosuah undecimo.

Aemorei uocant eum Senir. Putat rabbi Selomoh Sanir aut schnir uocem esse germanicã, ac chenanæam quæ niuem significat, quem Munsterus arguit dicens germanos uocare niuem schnee non schnir: sed sæpe in uocibus fit magna aut saltem aliqua mutatio, dum à populis non omnino diuersis mutuantur: quemadmodum nos dicimus homem, castellani hombrẽ, nos molher, illi muger. *Omnes ciuitates planitiei.* Hebraica uox missor, à iassar quod est rectum esse ortum habet, & uidetur rectitudinẽ importare: sed hebraismus etiam plana recta uocat, quod in planitie nullus sit gibbus. Posset tamen uerti, omnes ciuitates rectitudinis: id est q̃ sitæ erant in recta uia per quam transiuimus: melior tamen est prior interpretatio. *Quoniã tantum Og rex Bassan remanserat ex reliquiis Rephaim.* Nonnihil scrupuli & difficultatis habet sententia hæc: quoniam decimo tertio capite Numerorum dicunt exploratores, se uidisse in terra filios Henach, unde constat aliquot fuisse in terra & non solum Og, ut hic habetur. Conciliat hæc Caietanus noster, quòd ibi fuerit sermo de gigantibus in terra Chenaan quæ est ultra Iarden, hic uero de gigantibus cis tra eum. Secundo dicit exploratores non dicere se uidisse gigantes, sed homines proceræ staturæ, ex eis ortum habentes, hic uero de uere gigantibus literam loqui. Sed iam superiori capite diximus ex duobus gigantibus, scilicet Hanach & Rapha ortum habuisse istos qui terram promissionis incolebant: qui quidem Raphah habitauit in Gath urbem Philistinorum. Habes enim primo Paralipomenon uigesimo. Isti nati sunt le Rapha in Gath: sed quia ibidem dicitur tunc temporis fuisse Rephaim: & occisos à seruis Dauidis, & etiam quia capite superiori dictum est, Emim reputatos Rephaim, & incoluisse terram Moabitarum: uerius puto tantũ Og, remansisse ex gigantibus seu ex Rephaim in illa terra. Nam in Gat remanserunt Sipai, frater etiam Goliath, & alius tertius qui senos habebat digitos in singula manu & pede, additur his quartus secundo Regum uigesimo primo. Fit etiam eorum mentio Genesis decimo quarto, ubi percussi describuntur, & etiam capite decimo quinto & Iehosuah duodecimo Et aduerte quòd gigantes primum dicti sunt Nephilim, à cadendo quòd uidelicet homines eos uidentes, non possent ante eos subsistere, sed caderent, aut quòd in diluuio omnes ceciderint ut dicitur Genesis sexto, post diluuiũ uero uocati sunt Henachim & Rephaim, forte a parentibus prioribus. Posset tamen dici Rephaim esse commune nomen significans gigantes, aut homines multarum mensurarum. Est autem sensus literæ. Solus Og rex Bassan remansit, scilicet in terra Moab ex reliquiis Rephaim, id est gigantum: ab illa destructione quam fecerant filii Loth seu Moabitæ.

Ecce lectus eius, lectus ferreus. Dicunt hebræi eres significare lectum, quod firmant ex his quæ dicuntur Psalmo quadragesimo primo. Lachrima mea arsi, id est lectum meum liquefaciam. Item Canticorum primo. Arsenu, id est lectus noster floridus, sed fateor intellectum meum nondum in hac significatione quiescere.

Secundum cubitum uiri. Quemadmodum apud nos duplex est cubitus, scilicet brachii & ligni aut ferri, ita arbitror fuisse apud Hebræos. Vocatur apud nos cubitus brachii: longitudo a cubito ipsius brachii, usque ad extremitatem maioris digiti, extenso brachio cum digitis, & crediderim antiquos huiusmodi cubito mensurasse, sed quia iste in diuersis hominibus est inæqualis mensuræ, institutus est cubitus omnino æqualis ex ligno aut metallo, & iste cubitus brachii uocatur cubitus uiri. Aliqui putant cubitũ uiri referri ad cubitum eiusdem gigantis, unde Chaldæus uertit hic. Secundum cubitum regis

De gigantibus.

Duplex cubitus apud hebræos.

scilicet Og: quod author complutensis æditionis explicans uertit. In cubito eiusdem regis, sed prior expositio, huic præferenda est. Aduerte etiam nomen ammah, id est cubitus, ortum habere ab(em) quod est mater, unde ammah mensuram significat non qualemcunque, sed quæ ueluti mater alias minores ueluti filias sub se cōtineat. Caput etiam multarum uiarum a qua ueluti a matre aliæ strictiores seu semitæ oriuntur dicitur em, id est mater: ut patet Ezechielis uigesimo primo ubi dicitur. Stetit rex Babel ad em, id est ad matrem uiarum: quod Hieronimus transtulit in biuio. Cōsulto hic omittimus fabellas iudæorum de hoc gigante, quoniam à re tam seria & uera: longe debent esse fabulæ, q̃ si legere animus est, uide Munsterum hic.

Omnem regionem Argob. Posset etiam legi omnem coniunctionem Argob seu terram coniunctam. *Vsque ad terminum Getsuri.* Forte hæc est Gesur, ad cuius regem fugit Absolon postquàm occidit Amon fratrem: ut dicitur secundo Semuelis decimo tertio. *Vocauit illas secundum nomen suum Bassan Chauuoth iahir,* id est uillas Iair. Si radix chauuot i. uillæ est chaiah quod est uiuere, dicentur uillæ a uiuendo, quòd homines ibi liberius & libētius uiuant. Si uero a chauah quod est annunciare, non uideo quid allusionis habeat significatio nominis ad uerbum: nisi quod ibi annunciētur quæ in urbibus dicuntur. *Vsque ad torrētem Arnon: medium torrentis: & terminum usque ad iaboch.* Posset etiam esse sensus, & dedi eis medium torrentis, scilicet Arnon. Secundo & torrens erit medius & terminus, usque ad torrentem Iaboch, ut scilicet torrens Arnō esset medi⁹ & limes usq; ad Iaboch: deinde uero torrens Iaboch limes esset diuidens regiones. *Et planitiem & Iarden.* Posset etiam uerti pro planitie coniunctionem, id est terram coniunctam ipsi Iarden. Significat enim arabah potius coniunctionem, quàm planitiem.

Et terminum á Chinnereth usque ad mare coniunctionis: mare salis sub effusionibus Hapisgah, ad orientem. Vocatur hic Chinneret lacus ille in Euangelio celebratissimus qui dicitur Genesaret, per mare uero salis intelligitur mare mortuum: quod dicitur salis ad discrimen alterius laci, scilicet Genesaret & cuius aquæ erant dulces, dicitur uero more hebraico mare, quemadmodum omnis aquarum congregatio. Dicit autem Augustinus Eugubinus Numeri trigesimo quarto hunc lacum Chinnereth corrupte apud nos legi & uocari Genesareth: cuius sententiam hic improbat Munsterus, asserēs lacum tēpore Christi uocatum Ginosar à Chaldæo interprete. Sed reuera parum āduersus Eugubium probat: licet enim tēpore Christi Chaldęi uocauerint eum Ginosar, non mirum tunc temporis apud hebræos & chaldæos uocabulū fuisse in uulgari corruptum. Non enim dicit Eugubius nomen post Christi tempora deprauatum, sed a sua origine, temporis successu deprauatum. Cuperem hominem in re tantillā modestiorem in fratrem, sed nusquàm bene inter italos & germanos conuenit. Quod uero sequitur. Sub effusionibus Hapisgah, aliqui legunt sub effusionibus collis ād orientem. Nomen etiam effusionem, nō plene notum est. Nam Hieronimus aliquando uertit radices ut hic ād radices Pisgah. Hæc tamen significatio communior est. *Armati transibitis ante fratres uestros.* Potest etiam uerti separati seu diuisi transibitis, aut melius soluti seu expediti transibitis. Significatio tamē nominis chalus non est plene nōta Hebræis.

Omnes filii robusti. Hebraice omnes filii exercitus, id est omnes uiri bellatores. *Et oraui ad Dominum in tempore illo.* Dicunt Hebræi uerbum uaethhanan quod orare uertimus significare orare pro gratia: seu offensum precibus placare, non meritis niti: dicentes uerbum deduci a chen quod est gratia, sed meo iudicio; uerbum non deducitur a nomine, sed nomen a uerbo: sed uerbo tot tamque uarias hebręi tribuunt significationes: ut homo nesciat inter eas ueram ac genuinam deligere. Dicunt enim significare misereri, largiri, rogare, parcere, gratificari, rem gratam facere, aut gratis dare: sed inter has omnes communiores puto, parcere, condonare, & misereri: hic uero uidetur significare, misericordiam uel gratiam petere. Dixi abundē de uerbi significatione Exodi trigesimo tertio.

Cœpisti ostendere seruo tuo magnitudinē tuam, id est quòd sit excelsior omnibus diis, & per manum potentiam intelligit quā Aegiptios percussit: & pro quis est Deus: melius uertas quis est fortis: quoniam ponitur hic nomen el, quod a fortitudine dicitur. *Transeam quæ ā so & uideam terram bonam.* Nititur quantum potest sanctus uir, iudæos gratos Deo reddere, ostendens se summe desiderasse intrare terram promissam, neque mirum quoniam dolebat

bat rem uidere pro qua tot labores sustinuerat *Montem bonum istum: & Lebanon.* Quidam uolunt duos montes hic intelligere.s. Moriath & Lebanon propter coniunctionem (&) sed cum sæpius illa ociose ponatur in textu, non mirum quòd etiam hic & sit sermo de solo Libano qui pinguissimus & fertilissimus erat. *Et iratus est Dominus contra me.* Verbum abar significat proprie transire transgredi & dissimulare: nam qui dissimulat, uidetur transire id quod dissimulat: ac si illud non curasset. Micheæ enim septimo habes. Ober. i. transiens super præuaricatione, seu dissimulans punire præuaricationem. Vnde Hieronimus Prouerbiorum decimo quarto quod abiuertit. Stultus mit haber, id est irascitur & fidit: uertit transiuit & confidit, id est non curat: dissimulat confidens. Quem loquendi modum nos lusitani habemus dicentes. Pedi isto a el Rey, & elle passou por isso. Amoestei foão, que nam fizesse isto, & elle passou por isso, id est petii hoc a rege & ipse transiuit, id est dissimulauit, non curauit petitionem meam. Admonui talem, & ipse transiuit meam admonitionem, id est dissimulauit & non curauit: quare uerbum in hitpael etiam significat transire, accipiendo transire pro dissimulare & non curare. Et quod isti Psalmo septuagesimo octauo uertunt. Et in hæreditatem suam hitaber, id est iratus est, tu uerte & hæreditatem suam præterinit, id est nō curauit: ac si ad eum non pertineret. Sic illud Psalmi octuagesimi noni. Hit abarta, id est distulisti Christum tuū, aut iratus es: melius uertas dissimulasti seu non curasti, quod scilicet sedes eius esset in terra, & multa aliā passus. Sic Prouerbiorum uigesimo. Mithabero, id est qui irascitur cum eo, melius uertas, qui transit seu dissimulat cum eo, peccat contra animam suā. Sic & hic uertendum est. Et transiuit Dominus me, id est, dissimulauit mecum seu preces meas, non annuendo eis neque curando eas: unde sequitur, & non exaudiuit me, & ualde doleo hebræos tam facile mutare uerborum significationes proprias. Quàmprimum enim prima fronte, propria non arridet significatio, statim aliam cudunt, ac si in eorum arbitrio situm esset significationes uerborum pro suo cerebro immutare. *Multum tibi,* scilicet cōcessum est: aut sat sit tibi. Ponitur loquutio in multis scripturæ locis, scilicet supra capite secundo huius libri. Multum uobis circuisse montem istum: & Numeri decimo sexto dicit Chorach. Multum est uobis, quòd omnis congregatio est sancta.

Ascende caput Pisgah. Santes uertit ascende uerticem collis. Dicunt etiam aliqui Pisgah montem esse accliuem, cuius fastigium dicebatur Nebo, quo Moseh tandem mortuus est.

IN CAPVT. III DEVTERONO. ad morum ornamentum annotationes.

E*Gressus est Hor rex Baßan, in occursum nostrum.* Sunt homines qui se lædi putant ab aliis, etiam si nihil ab eis mali patiantur, & sic propulsare uolunt mala q̄ suspicantur, ac si iam essent sibi illata: qui non nocendo aliis, dant pœnas ac si nocuissent: quemadmodum iste Sichon. Docemur etiam cōcedere proximis nostris ea, quibus ipsi nullo pacto nocent nobis. Multi enim perdiderunt propria, quia negarunt proximis communia: quémadmodum isti reges Aemoreorum. *In manu tua tradam eum: omnem populū eius: & terram eius* Traditur populus & terra sæpius in manu hostium, propter peccata regum, quémadmodum saluantur omnia hæc propter iustitiam & bonitatem eorū. *Sidonii uocāt Chermon Sirion: & Æmorei uocant eū Senir.* Docet hic sanctus Moseh tāquam peritissimus Chronographus, in historiis ea esse clare explicanda quæ lectori confusionem facere possūt: quoniam huiusmodi explicatione, multa alioqui obscura: faciliora fiunt. *Quia tantūmodo Hogh remanserat ex reliquis gigātibus.* Andis hic quem finem gigantes, qui alios sua potestate & uiolentia opprimebant habuerint, & quæ mala eos sequuta sunt, ut discas neminem concutere, neminemque opprimere: quoniam summe Deo displicet uiolentia. Terra uero horum, humili & miti populo concediture. *Oculi tui uident omnia quæ fecit Dominus Deus.* Debent prælati subditos suos admonere, de magnis Dei operibus: & oculos eorum quasi aperire ac corda excitare, ut ea aduertant: unde ad spem excitentur. *Transeam quæso & uideam terram bonam quæ est trans iarden.* Considera quæso huius hominis prudentiam, ac fidelitatem: ut enim eos gratos Domino reddat, & dignos ad maiora recipienda; commendat ualde terram

ram præsertim ex desiderio suo ad eam uidendam, & quod summis præcibus apud eum egerit, ad hoc munus consequendum: neque tamen obtinuerit, quo nos admonet, commendare alijs beneficia Dei, potissimum his qui ea ante oculos habent, neque tamen considerant. *Et per transiuit dominus me: neque exaudiuit.* Quid tu serue Dei aduersus Deum tuum quærulus dicis, cur me non exaudit dominus, cum audias hominem Deo ualde notum ac familiarem, pro tantilla re, non fuisse exauditum, quē toties pro peccatis populi orantem dominus exaudierit: sed aduerte ob quam rem non fuerit exauditus. Propter uos (inquit). Incurrit sæpius prælatus iram domini, propter peccata & importunitatem subditorum. *Multum tibi, ne addas ut loquaris ad me amplius de re hac.* At si ille (ait Christus) perseuerauerit pulsans: propter importunitatem tamen dabit illi quotquot habuerit necessarios. Permittit dominus homines sibi esse importunos, raro tamen familiares: & aspera ut uidetur ad eos loquitur, non tamen sine consolatione relinquit. Nam & si Mosch non concesserit quod postulabat, concessit tamen id quo poterat consolari: neque tamen seruus iactat merita, non sudores ac labores proponit: non conqueritur, quod tam paruam rem a domino non assequatur: sed omnia suffert, omnia æquo animo fert: ac sola terræ promissæ uisione contentus moritur. Qua in re aduerte Deum in hac uita non satiare suos: sed bonis a longe ostensis desiderium excitare. *Præcipe Iehosuah: conforta & robora eum.* Tenentur superiores cum ab hac uita decedunt roborare eos quos sibi sufficiunt: ac docere qua uia eis incedendum sit: & expende quod præcipit roborare quoniam, hoc maxime necessariū est nouitio prælato, qui timet uitia arguere, potentes subigere, ac alia quæ suæ sunt functionis facere.

Licet dominus nō concedat suis q̄ uolunt, cōcedit tamen ea quibus possunt satisfieri.

IN CAP. IIII. DEVTERO. IVXTA literam annotationes.

ET nunc Israel, audi statuta & iudicia. Repetijt hucusque sanctus Moseh, uiam, & quæ illis in uia acciderant, nunc autem incipit legem domini explicare, & prius inculcauit eis omnia beneficia domini, ut eos promptiores redderet ad legem audiendam & faciendam. Habebat etiam populus iam quietem aliquam debellatis duobus regibus Æmoreorum: & inceperat iam beneficio Dei terram possidere, & aptior erat ad audiendam legem, ideo dicit & nunc. *Statuta & iuditia.* Dixit sæpius nomen choch, id est, statutum, significare proprie legem quatenus arctat & præfigit terminum homini quem non licet præterire: a chachach quod significat limitare, terminum præfigere ac describere. Prouerbiorum octauo bechucho, id est, quando describebat circino superficiem uoraginis, id est, limitabat: & iterum ibi. Quando describebat fundamenta terræ. Et Ezechielis quarto. Accipe tibi laterem, & pone illum coram te ue chachota, id est, & describes super illum ciuitatem Ierusalem. Item Isaiæ. 39. Ecce super manus chachotich, id est, descripsi te: unde uidetur proprie significare scribere celando, seu quemadmodum celatores scribunt uel sculpunt: unde choch uidetur significare legem quatenus sculpta seu scripta tabulis æreis: uel quia arctat & limitat homines obligando eos ad sui custodiam. Sequens uero dictio scilicet mispath, significat iuditium: a directione rationis aut ratione executionis seu ut Theologi loquuntur actum iustitiæ seu iuditium in actu. *Vt faciatis, ut uiuatis.* Conferebat legis executio facienti uitam, & alia multa bona: unde dicitur. Quæ faciens homo, uiuet in eis. *Non addetis super uerbum quod ego præcipio uobis, & non diminuetis.* De præceptis non de præceptorum explicatione sermo est. Non possunt Iehudæi aliquod præceptum addere aut subtrahere a lege domini: possunt tamen legem domini explicare. Iudæi tamen putant hoc esse addere uel detrahere uerbo seu præceptis Dei, quando plura uel pauciora quam quatuor capitula in signis Thipillim ponuntur, aut quando plures aut paucio res uittę, in oris uestimenti affiguntur. Vel quando quinque species adhibentur ramo illi, quem in festo tabernaculorū circūferūt, quū quatuor esse debeant. Docent etiam licere rabbinis suis, prohibere aliqua, etiam alias lege licita, quæ uocane

cant sciaus lethorah, id est, legis sepem quo scilicet homines arceantur ne perueniant ad legis ueram transgressionem, quod etiam nos dicimus licere principibus ecclesiasticis & temporalibus: quemadmodum statuerunt rabbini non esse cum ethnicis bibendum uinum, ne eò mutua compotatione ueniant, ut mutuam amicitiam contrahant, & connubia iungant. Aduerte etiam hic uerbum garah quod minuere hic omnes uertunt: significare potius auferre: & loco magis quadrare uidetur, quoniam huic quod est addere, opponitur potius auferre quã diminuere. Ex multis etiam scripturæ locis probatur, uerbum significare potius auferre quam diminuere Ieremiæ. 48. ubi nostri uertunt. Omnis barba geruah, id est, diminuta Hieronymus uertit rasa, quod idem est quod ablata. Sic Ecclesiastes tertio. Illi nón est addendum, & ex illo non est ligroa; id est, minuendum, melius réddas & ex illo non est auferendum. Et Iob. 36. Cum iegarah, id est, abstulerit stillas roris, ubi nostri uertunt ab ipsa ueritate coacti. Cum prohibuerit, quod idem est quod auferre. *Quæ fecit dominus in Bahal Pehor.* De punitione ibidem facta loquitur, quæ Numeri. 25. de scripta est: ubi quid sit bahal pehor explicuimus. *Custodite & facite.* Videtur uerbum custodire, pertinere ad negatiua præcepta: ut idem sit quod cauete, facite uero ad affirmatiua quæ præcipiunt facere: licet hoc discrimen nõ semper obseruetur. *Ipsa sunt sapientia uestra: & intelligentia uestra.* Videtur nomen chochmah quod sapientiam uertimus, proprie significare scientiam agendorum, finis & principiorum considerationem: sequens uero dictio scilicet binathechem, quod uertimus intelligentiam, uidetur importare discretionem: unde ab hac radice est ben præpositio, quæ significat inter: quasi importet inter unum & aliud discrimen. Confunditur tamen hæc in sacris literis differentia. Est ergo sensus literæ. Hæc scilicet præcepta aut hæ leges, sunt sapientia & intelligentia uestra, id est, ostendent manifeste uos prudentes & discernentes: quoniam sunt a sapientissimo legislatore lata, per quas si actiones uestras dirigatis, uidentes uestra opera recta & cum prudentia facta, commendabunt sapientiam uestram. *Tantum populus sapiens: & intelligens.* Vel prudens & discernens, scilicet

Licet adleges diuinas addere precepta ueluti sepes ne cõtingat legem frangi.

est populus iste, inter omnes nationes uidelicet, propter regimen & directionem legum. Omnes aliæ leges aliquid mali admixtum habebant aut saltem permittebant impunitum: non sic autem lex Domini. Et quod sequitur. *Gens magna ista.* Intellige in sapientia: Reputantur enim sapientes magni, apud omnes. Aut melius Gens magna, propter id quod sequitur. *Quæ est gens magna: cui sint dij propinqui.* Quia tamen postea sequitur, Quæ est gens magna cui sint statuta: potest prior sensus bene tollerari. Ex duobus autem commendat eorum magnitudinem. Primo ex eo quod Deum habent propinquum inuocationibus suis, quod nulla natio habet scilicet potentissimum. Secundo ex legibus sapientissimis. Scrupulo tamen non caret, quomodo sit uerum eos Deum cæteris gentibus habere propinquiorem, cum etiam gentibus penes se habuerint idola sua, etiam sibi respondentia ad ea quæ ipsi ab eis petebant. Ad quod dupliciter respondemus. Primo quod licet idola gentium responsa consulentibus darent, non tamen subueniebant omnibus inuocationibus eorum: propter suam impotentiam, & hoc est quod textus dicit. Sicut Deus noster, in cunctis quibus inuocauerimus eum. Secundo posset dici idola sæpius non respondisse consulentibus: & multa mendatia illis dixisse, quod Deus Israelitarum non faciebat. Clamabant enim serui Baal, amane usque ad uesperam illum inuocantes, ut sacrifitium absumeret, neque absumpsit: ut patet secundo regum. 18. *Cui sint statuta & iuditia iusta.* Licet enim aliæ nationes haberent statuta & iuditia multa iusta: habebant tamen aliquot iniusta intermixta. Soli uero Iehudæi omnia iusta. Vnde seqnitur. *Sicut omnis lex ista. Ne forte obliuiscaris eorum quæ uiderunt oculi tui.* Quæ sint hæc statim explicat dicens. In die qua stetisti coram domino Deo tuo. Volebat enim eis ad memoriam reuocare terrores quos habuerãt quando primũ lata ẽ lex: & hæc docere filijs suis q̃ ea nõ uiderãt, ut deũ timerẽt. *Mons ardebat igni: usque ad medium cœli.* Hebraice habetur usq; ad cor cœli: sed usurpat hebraismus sæpius cor ꝓ medio, q̃d cor sit in medio corporis humani: ut in cor maris. i. in medio seu intra mare. Videbatur enĩ ignis ille, qui dominũ præcedebat & circũdabat: usq; ad cœlũ pertingere illudq; penetrare. Aut

sumitur

ſumitur aer pro cœlo, uſque ad cuius medium: flamma illa eleuabatur. *Obſcuritas nubis & caligo*. Id eſt, nubes obſcura & caligo: & uidetur Choſſech ſignificare obſcuritatem, ſed non nimiam, araphel uero intenſiſsimam: hic uero per obſcuritatem intellige, obſcuritatem non nimiam ſed qualis eſſe ſolet obſcuritas nubis: per caliginem uero intenſiorem. *Imaginem non uidebatis præter uocem*. De ſignificatione nominis temunah, id eſt, imago diximus ſatis Exodi.20. & Leuitici.12. Dicunt Hebræi dici de re tam corporea quam incorporea: & meo iuditio ſignificat proprie id quod fit ad alicuius ſimilitudinem: licet aliquando dicatur de re ipſa, ut cum hic dicitur. Imaginem non uidebatis ſenſus eſt. Non uidiſtis aliquam imaginem Deum repreſentantem, neque uidiſtis rem ipſam quæ eſt Deus ac ſi dicat, non uidiſtis rem quæ eſt Deus, neque aliquam eius effigiem. *Annunciauit uobis pactum ſuum*. Id eſt, decreta ſeu leges ſuper quibus nobiſcum paciſcebatur. Vocatur enim pactum ſæpius, id ſuper quod paciſcitur: quæ ſunt decem decalogi præcepta, de quorum obſeruantia præcipue pactum fuit: unde ſequitur. Pactum ſuum quod faceretis, nempe decem uerba. Et aduerte pactum inter Deum & Iudæos fuiſſe præcipue de decem præceptis ſeruandis. *Et cauete ualde animabus ueſtris*. Hebraice eſt. Et cuſtoditi ſitis animabus ueſtris, id eſt, ſub pœna priuationis uitæ. *Similitudinem omnis imaginis, ſimilitudinem maſculi uel fœminæ*. Dictio hebraica ſemel, quam imaginem uertimus, non eſt bene nota hebræis: admittitur tamen, quia omnibus locis quibus nomen ponitur quadrare uidetur. Ponitur Ezechielis.8. Et ecce ab aquilone ad portam altaris ſemel, id eſt, idolum zeli. Et.2. Paralipomenon.33. Et poſuit ſculptile hazemel, id eſt, idoli: unde hic etiam uerti poſſet, ſimilitudinem omnis idoli. Et quod ſequitur. Similitudinem maſculi: dictio tabnit ab anah quod eſt ædificare ortum habe: unde ſignificat ædifitium ſeu quid ædificatum & imaginē quatenus eſt quoddam ædifitium: unde pro ſimilitudine uertere licebit ędifitium maſculi uel fœminę, & ſic in ſequentibus pro ſimilitudine iumenti, auis, & repentis, uertere poteris ędifitiū. *Similitudinem omnis repentis*. Eſt hic non parua coniectura, quod nomen romes ſignificet rem quę repit ſeu reptile, quia condiuiditur animali ſeu iumento quod eſt in terra: de cuius ſignificatiōe dubitauimus Geneſis primo. *Qui eſt in aquis ſub terra*. Non uidentur eſſe piſces ſub terra, ſed bene ſub aquis, unde ſenſus eſt ſub aquis quę aquę ſunt ſub terra, quoniam ſub omni terra ſunt aquę iuxta illud Pſalmi. Quia ipſe. ſuper maria fundauit eam: uidelicet terram. *Omnem militiam cœli*. Geneſis primo admonui, quare ſtellæ & aſtra dicantur exercitus, propter multitudinem uidelicet & ordinem ad modum exercitus: & quia eis dominus ueluti reges ſuis auxiliaribus copijs inimicos debellat. *Et erres & in curues te eis*. Verbum. nadach non ſignificat proprie errare, ſed eijcere uel deijcere, unde infra capite.30. habes. Si fuerit nida chacha, id eſt, eiectio uel proiectio tua ſeu expulſio uſque ad ultimum terræ. Et capite. 22. Non uidebis pecus fratris tui nidachim, id eſt, eiectos uel pulſos. Idem Nechemiæ primo. Si fuerit nidachachem, id eſt, eiectio uel proiectio ueſtra. Et Munſterus hic uertit. Et impulſus adores: quare hic uertendum germanius puto. Et deijcias uel proijcias te: & in curues te eis: & poteſt deiectio referri ad hominis dignitatē, incuruatio uero ad corpus ut ſit ſenſus: & deiectus ſcilicet ab humana dignitate ſeu immemor humanæ dignitatis, in curues te: ſed melius utrunque ad corpus pertinere puto. Aliqui uero intelligunt & impulſus ſcilicet a malo genio ſeu homine: neque diſplicet interpretatio. *Quas diuiſit dominus Deus tuus omnibus populis, ſub omni cœlo*. Vt ſcilicet unaquæque portio gentium & terrarum haberet ſuam portionem: ſicut omnis regio habet ſuam partem lucis ſolis, & lunæ ac ſtellarum, ſimiliter unaquæque pars ſuam partem influentiarum, ac ſi dicat: quorum miniſterium diſtribuit & diuiſit dominus Deus, cunctis gentibus. De ſole enim & luna in Pſalmo habes: quod in omnem terram exiuit curſus ſeu linea eorum. Poſſet etiam per hanc diuiſionem intelligi ſucceſſio miniſteriorum luminarium, quemadmodum Geneſis primo legimus Deum feciſſe ſolem in dominium diei, lunam uero & ſtellas in dominium noctis, ut ſit ſenſus, quorum miniſterium & munus Deus diuiſit omnibus populis, quoniam omnes gaudent ſucceſsione luminarium diei & noctis. Eugubius hanc diſtributionem intelligit, quod quædam ſint ſidera unicuique regioni propria, quæ in alijs nunquam apparent. Verbum chalach quod diuidere uertimus, dicunt hebræi & noſtri ſignificare etiam leuire, ad quam ſignificatio-

nem probandam citant multos scripturę locos. Primum illud Psalmi. 55. Chalecu, id est, lenierunt præ butiris os suum. Illud etiã quinti Psalmi lachalichun, id est, lenificabunt linguam suã item illud Genesis. 37. Et ego chalach. i. lenis. Idẽ Prouerbiorum. 26. Et os chalach. i. lene. Sed si per lene molle intelligunt, non bene dicunt, dicitur enim de lapide, primo Semuelis. 17. ubi habetur. Et elegit sibi quinque challuche. i. lenes lapides: ubi si per lenes molles intelligas, natura lapidis quæ dura est repugnare uidetur: sed reuera significat post diuidere, id quod nos uocamus liso seu æquale, quod manibus tractatum non habet ubi manum lædas, aut ubi manus ex aspe retur. Habet tamen lene esse, allusionem ad diuidere quod est principale significatum: quoniam lænia facile diuiduntur. *Eduxit uos e fornace ferrea: ex Ægypto.* Vocat Ægyptũ fornacem ferream: quoniam ibi Israelitæ deco qui simul cum lateribus quos decoquebant ui-debantur, aut quia tam contracti erant, sicut lateres in fornace. Dictio chur quam fornacem uertimus, significat proprie locum ubi aliquod artificiatũ decoquitur aut fabricatur, ut est fornax fabrorum. Posset etiam per fornacem intelligi afflictio, iuxta illud Isaiæ. 48. Elegi te bechur, id est, in fornace afflictiõis aut paupertatis. *Prò pter uerba uestra.* Quibus cum domino iurgati estis ad aquas cõtradictionis: ut dictum est Numeri. 20. ubi dicit textus populum iurgatum eum Moseh. *Quæ præcepit tibi dominus Deus tuus.* Prohibendo scilicet aut præcepit ut faceres. *Dominus Deus tuus, ignis consumens est.* Id est, dum irascitur, incendit & cõ burit ueluti ignis, ut crebro ipsi experti fuerant Aut dicitur ignis comburens, quoniam igne circundatus apparuit, cum legem dedit. Vel. 3. dicitur ignis comburens, quia zelat seu zelotes est: ut secunda sententia sit prioris explicatio. *Fortis æmulator.* Sic in hebræo est, & uerbum chana significat hebræis inuidere æmulari & zelare. Numeri. 25. Pro eo quod chine, id est, zelatus est pro Deo suo, id est, inuidit gloriam Dei sui, alteri dari. *Et habitaueritis in terra.* Verbũ iasſam non significat habitare sed dormire & ueterascere, & loco magis quadrat si uertas cum ueteres fueritis in terra, id est, diu in ea habitaueritis. Quod uero dormire significet constat. Ecclesiastes. 5. ubi dicitur. Saturitas diuitis non finit illum lisson, id est, dormire: quod uero ueterascere constat Leuitici. 26. ubi de uerbi significatione abunde disputauimus. *Contestari feci cõtra uos hodie, cœlum & terram.* Id est, testes uoco. Solebant prophetæ in testes adducere cœlum & terram, quod uidelicet populum admonuerint, quoniam diu durant: & Deo loquuntur ueluti homines hominibus. Vocabãt etiam aliquando tumulos lapidum ac statuas, quas ad hoc erigebant: ut ex multis scripturæ locis constat. *Consumendo consumemini.* Sic melius uertas quam disperdendo disperdemini, ut multi uertunt. *Remanebitis pauci numero.* Hebraice, uiri numeri, id est, qui facile numerari possitis, & est hebraismus, ut diximus in principio operis. *Neque comedunt neque respirant.* Consulto non uertimus cum alijs, neque odorantur: quoniam uerbum rauach aspirare & respirare significat, unde ruach, id est, spiritus: & est sensus, neque respirant, id est, neque uiuunt, quoniam uita in aspiratione & respiratione consistit: cum sit flatus Dei. *Si quæsieris eum toto corde tuo: & tota anima tua.* Id est, tota uoluntate ac desiderio aut toto intellectu & uoluntate. *Reuersus fueris ad eum & parueris uoci eius.* Non sat est redire toto corde & tota anima: sed opus est præceptis eius parere: quoniam non sufficit bonus affectus ad bonum: sed etiam opus est ut affectum bonum opere compleas. *Et inuenerint te omnia ista in nouissimis diebus.* Posses etiam interpretari, in posteris diebus: quoniam hæc successu temporis impleta sunt; & usque in hodiernum diem implentur, quemadmodum diximus de hijs quæ sanctus Iaacob prædixit filijs Genesis. 49. *Non derelinquette.* Verbum raphah quod hic ponitur, significat proprie remissum est: unde uerti posset: non erit tecum remissus: aut non remisse tecum aget: non dissimulabit liberare. *A die quo creauit Deus hominem super terrã.* Posset etiã uerti, a die quã diuisit: quoniam uerbum barà utrunque significat ut diximus Genesis primo, & loco non est aliena hæc interpretatio: quoniam præcepit inquirere a fine usque ad finem cœli: ac si dicat, ab hominibus diuisis a fine usque ad finẽ cœli: & per finem cœli intelligit finẽ hemispærij unius, & sensus est, a loco ubi cœlũ nobis finiri uidetur ex una parte, usq; ad finem hemispærij quo uidetur

Quare Ægyptus fornax ferrea dicatur.

Viri numeri quid sit Hebræis.

uidetur ex altera terminari: & forte uocat ortū solis unam extremitatem, & occasum ipsius alteram, iuxta illud Psalmi. A solis ortu usque ad occasum laudabile nomen domini. *Nunquid audiuit populus uocem Dei loquentis?* Intellige uocem ueri Dei, quoniam idola etiam suis cultoribus responsa dabant, sed non de cœlo cum illis argumētis deitatis tonitruis scilicet fulgure ac igne, & alijs quæ tunc audiebantur a populo: Aut si audiuit populus aliquis citra uitæ discrimen, uocem ueri Dei eo modo loquentis, quo tibi locutus est: unde sequtur. *Et uixit.* Vulgatus uertit quemadmodum audisti tu, & uidisti: sed uero similimū est ut dicit. Eugubius non uertisse Hieronymum & uidisti: sed & uixisti Hebraice habetur. Et uixit. *Nunquid tentauit Deus?* Id est, nūquid deorum aliquis uoluit experiri, ut populum se colētem ex alio populo eriperet, & liberaret: *In tentationibus*, quibus. s. tentabatur an esset Deus, quemadmodum magis suis, Paroh expertus est. *In signis & portentis.* Dicit rabbi Dauid in duobus differre (ot). i. signum a (mophet) quod est portentum, quod ot significat qualecunque signū, mophet uero signum datum alicui ad credendum. Secundo mophet esse semper signum futuri, nō autē ot: sed aliquando futuri, sæpius uero præteriti uel præsentis. *Et in bello.* Vocat bellum cladem illam quam fecit in Ægyptios ad mare rubrum. *Datum est tibi ut uideres: ut scires quod dominus est Deus.* Hebraice ad literam est. Tu factus es uidere, ut scires quoniam Iehouah ipse est Deus, id est, quod Iehouah qui est Deus tuus sit uerus Deus: & unicus: unde melius priori loco uertas Deus quam dominus, ut sit sensus. Vt scires quod Deus ipse sit Deus uerus & unus. *Vt erudiret te.* Scilicet lege sua, quam suo ore benedictissimo proferebat: Posset etiam uerti, ut castigaret te. s. terroribus suis. *Eduxit te ante se.* Nonne arca domini præcedebat castra? Nō semper, sed erat in medio castrorum & aliquando præcedebat, aut sensus est. Eduxit te ante se. i. in conspectu suo, quoniam licet aliquando præcederet eos tamen semper aspiciebat. Hebræi dicunt Deum. Iudæos ante se eduxisse quemadmodum pater filium, ut in eum oculos iugiter dirigeret. Vel. 3. quia in exitu ex Ægypto dominus qui antea castra præcedebat, retro se posuit, ut eos tueretur ab hostibus & eos ante se habebat. *Scies hodie, & redire facies ad cor tuum.* Scilicet omnia hæc mirabilia & beneficia: ideo facta ut scias, neque in cœlo neque in terra esse alium Deum. Et hæc est causa quare nullam imaginem fieri uoluit eorum quæ sunt in cœlo uel in terra: ut cognoscerent eum esse omnium istorum Deum. *Ista est lex.* Id est, istæ quæ sequuntur sunt leges quas posuit Moseh coram filijs Israel scilicet legendo & docendo. *Ista sunt testimonia & statuta & iuditia.* Explicuimus horum nominum discrimen in ultimo canonū eorum, quos huic operi præfiximus, quem locum consulere licebit. Vocantur enim testimonia, quia testabantur pactum inter populum & Deum, & testes huius pacti erant: statuta a limitatione seu coarctatione qua iudæos coarctabant, aut quia scripta seu sculta digito Dei, iuditia quia his in controuersijs & iuditijs dirigebantur: leges uero ab explorando & cogitando: quod in eis die ac nocte meditandum illis esset: præcepta quoniam a legislatore præcepta sunt fieri. *Eregione beth Peor.* Id est, loci in quo erat illud idolum Pehor de quo Numeri. 25. *Vsque ad montem Sion qui est Chermon.* Hoc est tertium nomen mōtis Chermon, neque est mons ille, in quo sita est Ierusalem: quoniam iste scribitur cum prima Sin, alter uero cum priori sade, & per hoc intelliges illud Psalmi. Sicut ros Chermon qui descendit in monte Sion: isto scilicet de quo hic est sermo.

Duplicem esse montem. Sion aduerte.

IN CAP. IIII. DEVTERO. AD MOrum compositionem adnotatio.

Et nunc Israel, audi statuta & iuditia: ut faciatis & uiuatis. Pulchre in signis doctor, simul docet promissiones: & quæ sit uia ad eas consequendas. Audire enim statuta & iuditia Dei & facere ea, est uia recta ad promissiones uitæ & hæreditatis: & considera quam sapienter legibus promissiones adiungit, quoniam optime nouit nos nihil sine mercede uelle facere. Neque absque oculis transeas, quod non dicit. Quam dominus Deus patrum uestrorum dabit uobis, sed dat uobis; quoniā cognouit, nos nō diu præmium laborū

nostrorum expectare. *Nō addetis super uerbum quod ego præcipio uobis: neque auferetis.* Arbitrantur Lutherani, se ex hoc loco colligere prælatos non posse instituere ceremonias ac ritus colendi Deum: quod est destruere omnem politiam humanā. Iam enim ad monui in Genesi Capite quarto sanctum uirum Habel Deum sacrificijs adipum coluisse: deinque illius oblationem acceptasse, sed ubi quæso præceptus illi fuit ritus ille colendi Deum? Sic Helias in monte sacrificia obtulit cum tamen illud prohibitum, ne dicam præceptum legamus. Vellem tamen hic cautos esse prælatos, ne præcepta in immensum multiplicent. Cum enim mille condiderint præcepta, duo milia ex comunicationum fulminauerint, securi in utrāque dormiunt aurem, & miseris subditis laqueos quibus irretiantur apponunt: cum tamen ipsi omnino liberi esse uelint, & quod est deterius pluris suorum præceptorum quam Dei, uiolationem faciunt. Et considera quam pulchram textus rationem afferat, non multiplicandi præcepta neque addenda ad legem: ut custodiatis inquit præcepta domini Dei uestri. Si præcepta in immensum multiplicantur, seruare ea nequeūt homines, si uero pauca, facile seruātur, ut ergo ea seruetis, nolo adea addatis aut minuatis. Qui enim addunt insufficientiæ Deum arguunt, & qui minuunt superfluum, eum aut nimiū fuisse ostendunt. *Oculi uestri uident quæ fecit dominus in Baal Pehor.* Oportet legislatores aut legis doctorem: amorem & timorem subditis proponere, ut qui leges amore ipsorum aut legislatoris non custodiant, timore corripiantur. *Ipsa sunt sapientia uestra, & intelligentia, in oculis omnium populorum.* Vnusquisque ex operibus suis commendatur aut arguitur, opera autem ex directione seu regula pendent, quæ si bona sit & sapiens, sapiens qui ea dirigitur iudicatur, si autem curua, talis iudicatur qui eam sequitur. Vnde antiqui, populum ex legibus iudicabant. Quare sanctus Dauid hoc beneficium considerans aiebat. Non fecit taliter omni nationi, & iuditia sua non manifestauit eis. *Quæ est gens magna cui sint dij propinqui, sicut dominus Deus noster in omnibus his quibus inuocauerimus eum?* Maxima fœlicitas populi, & hominis, Deum habere propinquum obsecrationibus suis. Multæ sunt miseriæ & tribulationes nostræ, quæ nos facile deijcerent, nisi Deum prope nos haberemus, Sed nunquid Iehudæi, propinquiorem sibi Deum quam Christiani habebāt? Illi eum ad manum loquentem habebant, nos taciturnum & quasi mutum, sed hoc nobis est ad cumulum misericordiæ. Postquam enim nobis tā familiaris esse uoluit: si nobis loqueretur uidens nos tam imperfectos, quid putas nobis dicere posset, nisi peccata nostra? Pie ergo ualde nobiscum moratur, & conuersatur, neque tamen loquitur, ut nostris miserijs succurrat, neque tamen statim arguat sed dissimulet. *Caue ne obliuiscaris eorum quæ uiderunt oculi tui.* Nihil est quod magis hominem in iustitia conseruet, quam timor domini, ideo homo qui iustus esse uult, & non impingere in legem, debet sæpius ea quæ terrorem incutiunt ad memoriam reuocare. *Non uidistis omnem imaginem.* Sed quare domine Deus, noluisti imaginem aut similitudinem tui habere in terris? Primo quia spiritus purus est, neq; potest aliqua figura uel imagine exprimi. Secundo quia ex hoc ostendit suam incomprehensibilitatem quæ nullis terminis lineis aut figuris comprehendi potest. Quarto ne eum alijs dijs quibus idola fingebant similem reputarent. Quinto qa homo non erat capax uisionis diuinæ. Sexto ut eum arbitraremur maius omni eo quod possemus excogitare. Neq; hic de deo loqmur post carnis assumptionē quando iam figurari & imagine exprimi potest. *Ne forte eleues oculos tuos ad cœlum, & uideas Solem & lunam: & incurues te eis.* Benedictus tu domine Deus noster qui ostendisti, omnia hæc nobis esse ministra: ne misere ex eorum pulchritudine decepti, nobis prælata esse putaremus: & eis diuinos honores exhiberemus. *Eduxit nos ex fornace ferrea, ex Ægypto.* Voluit dominus Iehudæos nouos homines facere, ideo in fornacem ferream Ægypti conclusit & immisit: sed ipsi adhuc terrena sapiunt, & non quæ Dei sunt. Vtinam domine Deus me dignareris in fornacem mittere, ut inde me nouum extraheres hominem: qui te amplius non offenderet. *Ego moriar in terra ista.* Graue est sanctis non mori in terra sua, neque sepeliri cū suis, ut patet de Iaacob & Ioseph. *Dn̄s Deus tuus ignis cōsumēs ē.* Nō solū ignē in sua potesta te ha-

Nota aduersus Lutheranos.

te habet quo posſit tranſgreſſores legis ſuæ conſumere: ſed etiam ipſe ignis conſumens eſt: ideo maxime timendus. *Seruietis ibi dijs.* [1. Samuelis.26.] Periculoſum ualde eſt ibi habitare, ubi habeas exempla peccandi præſertim idola. Audi quid dicat ſanctus Dauid Maledicti ſunt coram domino, qui expulerunt me hodie, ne habitem in hæreditate domini dicendo. Vade ſerui dijs alienis: arbitrans uix poſſe hominem in terra idolorum habitare, ſine eorum cultura. *Quæres inde dominum Deum tuum & inuenies, ſi toto corde quæſieris eum.* Non patitur dominus a ſeruis ſuis ſe elongari, ſed eum inueniunt ubicunque ſunt auxiliatorem: modo eum ibi toto corde quærant, quod tu maxime aduerte. Multis enim Deus inuocatus non adeſt, quia non toto corde exquirunt eum: ideo apud Ioelem [Ioelis.2.] dicit conuertimini ad me in toto corde ueſtro Habes etiam hic qualiter tibi ſit ad dominū redeundū ſcilicet audiēdo ſeu parendo uerbo eius & implendo præcepta eius. *Datum eſt tibi ut uideres* Magnum quid dominus exhibet illis quibus terrores ſuos oſtendit: quoniam de cætero timent peccare & Deum offendere. *Cuſtodi ſtatuta & præcepta eius: ut bene ſit tibi & filijs tuis.* Quemadmodum legum negligentia & tranſgreſsio patrum, filijs maxime nocet: ita obediētia & cuſtodia legum, maxime illis prodeſt. *Separauit Moſeh tres urbes refugij* Omnis diuiſio ac rerum diſtributio, quā potueris in uita tua facere fac, ne poſt mortem tuam, non tam bene fiat: aut inde lites ut fieri ſolent inter hæredes tuos oriantur. Et expende quā bonum ſelegerit Moſeh tempus ad docendam legem, quando ſcilicet cœperant iam poſsidere terram, non poſt poſſeſsionem, quoniam deſiderio conſequēdi reliqua promiſſa, auidiores erāt ad legem audiendam & implendam.

IN CAPVT. V. DEVTERO. IVXta literam adnotationes.

AVdi Iſrael ſtatuta & iuditia quæ ego loquor in auribus tuis. Hucuſque ſanctus Moſeh repetijt geſta in uia: & propoſuit quædam quæ eos redderēt promptiores ad audiendas leges, ſcilicet minas & terrores & alia quæ acciderant, dum primum lex promulgaretur. Hic iam magis particulariter: eam a principio repetit. *Non cum patribus noſtris pepigit dominus pactum iſtud, ſed nobiſcum qui ſumus hic hodie uiuentes.* Difficultatem habere uidetur ſententia hæc: quoniam pactum pepigit dominus cum Abraham & cum illis qui ex Ægypto egreſsi ſunt: quomodo ergo dicit hic quod non cum patribus ſed cum eis? Varie nodus iſte a noſtris diſſoluitur. Aliqui dicunt intelligendum eſſe non cum patribus noſtris, id eſt, non per patres noſtros dominus pepigit nobiſcum fœdus, ut ſolet fieri: ſed nobiſcū quoniam multi tunc uiuebant ex eis, qui uerba domini audierunt in monte Choreb. Alij uero ſuplent aduerbium tantum, ut ſit ſenſus. Non tantum cum, patribus noſtris pepigit dominus fœdus: cuius ſimile habetur Geneſis.32. Non uocabitur nomē tuum Iaacob ſcilicet tantum ſed etiam Iſrael. Tertio. Non cum patribus noſtris qui ſcilicet mortui ſunt, percuſsit dominus pactum hoc ſcilicet propter ſe, ſed propter nos: & nobiſcum qui ſumus hodie uiuentes. Alij hoc ad patres priores referunt ſcilicet Abrahani Iſaach & Iaacob cum quibus ut dicunt dominus pepigit fœdus fidei & miſericordiæ ſed non legis: quod falſum eſt ut patet Geneſis.17. Cum enim ibi dicit. Erigam pactum meum, de lege danda, intelligēdum uidetur. Vt autem nos aliquid lucis loco: afferamus aduertendum eſt hebraicum textum non habere hic præpoſitionem het, quę ſignificat in, aut cum, ſed eſt aduerbium ſeu coniunctio (Et) & textus ſic ad literam habet. Non & patres noſtri percuſsit dominus fœdus hoc, quoniam nobiſcum, nos ipſi hic hodie omnes nos uiuentes. ſed quia litera hæc non uidetur intelligibilis: ideo interpretes eā priori modo reddunt. Poſſet tamen litera hebraica hæc iſto modo non inepte reddi. [Quomodo dominus nō pepigerit cū patribus pactum.] Non ſcilicet ſunt uel extāt patres noſtri, cum quibus Deus fœdus hoc percuſsit: quoniam nobiſcum etiam percuſsit: nos ipſi ſumus hic hodie omnes nos uiuentes. ſ. cum quibus etiam percuſsit: qui ſenſus nullum ſcrupulum habet, ac ſi dicat. Licet patres noſtri non ſint nunc, cum quibus aut quibus Deus fœdus hoc percuſsit: parui hoc refert, quoniam etiam nobiſcum percuſsit, qui ipſi hic hodie uiuentes ſumus: unde ſequitur. Facie ad faciem loquutus eſt dominus uobiſcum. Vt autem ſcias quomodo Deus pactum cū patribus pepigerit, cum primis tū etiam cum his qui de Ægypto exierāt aduerte inter Deum & Abraham (ut habetur Gene.17.) inceptū pactū quod ſ. ipſe haberet eū ꝓ Deo in ꝑpetuū, & ſimiliter ſemē eius, & qđ cuſtodiret pactū ei⁹: qđ meo iuditio ad legē referō

dum est: licet referri etiam posit ad circuncisio nem: sed quod sit de lege intelligendum colligi uidetur ex uerbis domini ad Isaach Genesis.26. dicentis. Confirmabo iuramentum quod iuraui Abraham patri tuo. Multiplicabo semen tuum sicut stellas cœli: & dabo semini tuo omnes terras istas: eo quod audierit Abraham uocẽ meã & custodierit custodiam meam præcepta mea statuta mea & leges meas. Quod uero pactum tunc non plene fuerit statutum constat, quia Genesis.17. non dicit. Erigo pactum meum inter me & te, sed erigam seu stare faciam: unde ui detur quia pactum erat non solum cum Abraham sed cũ semine eius: & expectandum esse seminis consensum, quem dominus a populo ex petijt. Exodi.19. Capite uero.24. iterum consensus petitur & datur, & pactum celebratur. Signum uero huius pacti fuit circuncisio quę erat protestatio, quod omnes essent serui Dei seu haberent perpetuo Deum pro Deo suo: unde pactum ex parte Dei cõtinebat omnia hæc. Quod scilicet Deus esset perpetuo Deus illorum. Secũ do quod eos pro suo peculiari populo haberet, ut constat Exodi.19 Tertio quod esset eos multiplicaturus sicut stellas cœli. Quarto quod daturus illis esset terras Chenanæorum. Signum uero pacti ut diximus fuit circuncisio præcipue multiplicandi seminis, unde in membro seminario ponebatur Abraham uero & semen obligabantur habere Deum semper pro Deo suo, & seruare omnes leges quas ipse præceperat seu pcepisset. Vnde si ad primos patres referas uerba illa. Non cum patribus nostris pepigit dominus pactum hoc, uerum est, quoniam ut dixi cum Abraham non plene pepigit pactum de lege seruanda licet ceperit, sed cum his qui de Ægypto exierant: ut constat Exodi.24. neque mihi displicet sensus iste immo germanus uidetur si isto secundo modo literam interpreteris.

Locus explicans qd sit loqui facie ad faciē

Facie ad faciem loquutus est dominus uobiscum in monte. Constat ex hoc loco aperte, non significari per hanc locutionem, loqui aperte: ita quod colloquentes se mutuo uideant: cum constet populum neque aliquem ex eo faciem domini uidisse. Capite enim superiori dixit Moseh populo, eum non uidisse aliquam imaginem uel similitudinem Dei: qua postmodum ipsum colere posset. Vnde etiam cũ de Moseh & Iaacob & alijs dicitur loquutos fuisse cũ Deo facie ad faciem, intelligendum est familiariter, & non quod re uera facie ad faciem loquerentur, ita quod mutuo se uiderent, citra uisionem tamen, re uera facie ad faciem loquebatur Moseh cum Deo sicut qui in tenebris familiariter colloquuntur, quare constat hebraismum esse, qui aliter posset interpretari scilicet nõ per interpositam personam uobis loquutus est. *Ego sto inter dominum & uos.* Melius uertas. Ego stans pro ego stabam, quoniam intermedius erat inter Deũ & populum. *Et non ascendistis in montem.* Putarem poni non ascendistis in montem pro non accessistis ad montem, licet uerum etiam sit eos non ascendisse in montem. Et quod sequitur. Dicendo. Conscissa est sententia & deest quod scriptum est Exodi. 20. Loquere tu nobis & audiemus, non loquatur nobis Deus ne forte moriamur: & memento ex hoc loco supplere, quæ alijs locis desiderantur. Hebræi tamen dicunt referendũ esse ad præcedentem uersum ubi dicitur. Facie ad faciem loquutus est dominus uobiscum, in monte e medio ignis scilicet dicendo: quo in loco apponendum erat uerbum dicendo, sed prior interpretatio germanior est, quoniam ut in regulis admonuimus, multa plerunque in sacris literis desunt, aliaque redundant. *De domo seruorum.* Id est, de domibus Ægyptiorum in quibus eras seruus, aut de domo in qua cum alijs seruis manebas. Omnia hæc exposuimus Exodi. 20. quẽ locum consulere licebit, si hic alicubi hæseris. Et omnia hæc ueluti preambula sunt ad legem. *Non erit tibi Deus aliorum aut alienorum, super faciem meam.* Hoc est primũ decalogi præceptum. Et miror cur nostri Epi scopi in primis rudimentis fidei & Christiana puerorum institutione cõstituant primum præceptum diligere Deum super omnia; quod (ut Paulus dicit) potius est omnium præceptorum finis, quam præceptum in se. Arbitror autem eos deceptos ex uerbis Christi apud Mathæum, respondentis legis doctori inquirenti quod esset maximum legis mandatum, cui cum Christus respondisset. Diliges dominum Deum tuũ, adiunxit. Hoc est maximum & primum, sed ibi primum pro præcipuo ponitur, quoniam hoc est quod legis doctor petebat. Potest autem duplex esse sensus huius præcepti. Primus est. Non erit tibi Deus alius super faciem meã, id est, præter me & iste est communior & meo iuditio germanior: quod ex multis cõstat. Primum ex ipsa domini explicatione, qui Exodi.20. postquam proposuerat hoc præceptũ, post pauca illud explicans dicit. Non faciatis mecum Deos argenteos: & Deos aureos non facietis uobis: ubi declarare uidetur quid sit dictũ corã me, quod uidelicet sit idem quod mecum. Secundo ex his quæ

Explicatur decalogus.

quæ sequuntur. Sequitur enim. Non facies tibi sculptile: quod uidetur esse non facere alium Deum, unde non puto esse nouum præceptū non facere sculptile, sed prioris explicationem ac si dicat. Non erūt tibi dij alij, quales sunt sculpti & quales gētiles habent scilicet imagnes seu similitudines animalium uolucrum quadrupedum serpentum & astrorum. Secundus sensus est. Non erit tibi Deus alienorum. i. quos aliæ gentes ab Israel colunt, quales sunt factitij. Locutio etiam hæc potest per pluralem numerum efferri scilicet. Non erunt tibij Dij aliorū seu alienorum scilicet gentilium: super faciem meam, id est, præter me aut præter præsentiam meā seu mecū. Permittebant enim alij dij gētiū alios Deos secum coli, non autem Deus qui nō ferebat aliorum deorum præsentiam neque cultum. Posset etiam interpretari, id quod dicitur coram me seu super faciem meam, id est, me uidente seu inspectante: sed prima expositio ut diximus magis complectitur literam. Quòd autē sequitur. Non facies tibi sculptile explicatio uidetur (ut diximus) prioris pręcepti scilicet. Non erunt tibi alij dij: quales sunt sculptæ imagines astrorum animalium & piscium. *Et quæ in aquis subter terram.* i. quæ aquæ sunt subter terram: quia terra in omni loco subse aquam habet. Aut eorū animaliū quæ sub terra sunt, quo niam ut Isaias dicit capite. 2. Coluerunt gentes imagines talparum & uespertilionū. *Non incuruabis te eis: & non seruies eis.* Hoc est meo iuditio secundum præceptum: quoniam aliud, est alium habere Deum, aliud exhibere ei diuinum cultum. Posset enim quis aliquā imaginem habere quæ sibi aliquid repræsentaret, quemadmodum in sancto sanctorum erāt Che rubini: non tamē ad cultum præsertim diuinū, quemadmodum Christiani habēt imagines sanctorum, non ut illis exhibeant honores diuinos sed ut sibi repræsentent sanctorum gesta quæ fecerunt, aut quæ passi sunt propter Deū. Et uerbum sachah nō significat propriè deijcere se, sed incuruare. Aduerte autem hominem; dupliciter colere Deum suum quicunque ille sit: siue uerus siue falsus sit. Vno modo geniculando de ijciendo se, aut aliquam corporalem reuerentiā exhibendo. Alio modo seruiendo administrando obediēdo, querendo ea quæ ad cultum sunt necessaria aut utilia: sicut sacrificare, ornamenta querere ad altaria, aut idolum ipsum decorando: & propter hæc ministeria quæ solent dijs exhiberi, additur in litera & non seruies eis: ita quod duo prohibentur scilicet geniculatio & quæcunque reuerentia siue sit incuruatio siue alia: & alia ministeria qualia sunt sacrifitia oblationes ornamenta & omnia alia quibus homo seruit Deo suo: & ut unicò uerbò rem absoluā, prohibetur omnis reuerentia, & omne ministerium seu seruitus obediendo præceptis ipsius. Si quis tamen uelit tenere secundum præceptū esse non facere sibi sculptile ut tenuimus. Exodi uigesimo nono non errabit. *Quoniam ego Dominus Deus tuus fortis emulator.* Ratio quare prohibeo te habere alios deos & colere eos, est: quia sum Deus tuus qui non fero consortium alterius Dei, neque solum emulor honorē meum & doleo alteri exhiberi, sed sum fortis ad huiusmodi excessus uindicandos. Sunt enim multi zelantes & æmulantes honorem suum: sed uires non habent ad propulsandam illatam iniuriam: non sum talis ait Dominus, sed sum fortis æmulator, qui iniuriam optime possum uindicare: unde sequitur. *Visitans iniquitatem patrum in filios, in tertios & quartos: odio habentes me.* Verbum pachad non tam proprie uisitare quam recordari & numerare significat Similiter dictio aon non solum iniquitatem sed pœnam iniquitatis significat: ut in quodam canone probauimus, quare posset locus hic efferri alio modo, isto scilicet. Memorās pœnam iniquitatis patrum in filios, super tertios & super quartos, id est super tertiam & quartam generationem, ut uulgatus expresit. Vocatur autem pater una generatio, filius secunda, nepos tertia, pronepos quarta, abnepos quinta, & sic consequenter ut patet Ecclesiastes. 4. Vbi dicitur generatio præterit, & generatio uenit. Quòd autem sequitur odio habentes me, soluit illud quòd ex. 18. capite Ezechie lis obiicitur scilicet. Filius nō portabit iniquitatem patris: quòd uerum est si non sit imitator odij parētum suorum seu scelerum eorū. Nam si sit punietur pro peccatis eorum & suis. *Faciens misericordiam millibus.* Id est usque ad mile generationes. *diligentibus me, & custodientibus mandata mea.* Quemadmodum extendit punitionem parentum usque ad quartos odientibus: ita & misericordiam in mille diligentibus. *Non leuabis nomen Dei tui inuanum.* Hoc est tertium decalogi præceptū. Aliqui pro leuare uertūt assumere uel accipere & uerbum nassa consentit: proprie tamen leuare & eleuare significat: & arbitror ideo dici non leuabis nomen Dei tui inuanum, quoniam homines

mines tunc temporis solebant iurare eleuando ad cœlum manum: ut patet Genesis.14. ubi iurat Abraham regi Sedon Leuo manum meam ad Deum possessorem cœli & terræ. Et Deus ipse infra.32. leuabo inquit ad cęlum manum meam & dicam uiuo ego in æternum. Et Numeri.14. Non intrabitis terram super quam leuaui manum meam. Quòd autem dicitur in uanum dupliciter exponi potest, uno modo pro re nihili seu nullius momenti. Videtur enim Deo iniurius, qui pro re futili assumit nomen eius. Secundo ut idem est quod mendaciter. Nā radix saue non uidetur esse sauah quòd est a quare sed saua cum Aleph in fine quod est clamare seu loqui: quòd mendatium ad uocem pertineat, & saue significat mendatium proprie aut uanum: unde sensus secundus est. Non leuabis seu accipies nomen domini Dei tui uane aut mendaciter: promittendo aliquid quod non intendis facere, uel iurando te aliquid facturum: aut iurando aliquid quod nosti esse mendatium. Et iste secundus sensus est meo iudicio Germanior.

Quoniam non innocentem iudicabit. Idest ueluti peccatorem uel nocentem eum puniet: qui uane uel mendaciter acceperit nomen Dei. Ezechielis.17. dicit Dominus ad Iechoniam. Viuo ego, nisi iuramentum meum quod spreuit, & fœdus meum quod irritauit, dedero in caput eius. *Obserua diem sabbati, ad sanctificādum illum.* Hoc est.4. decalogi præceptū. Exodi uigesimo dicitur. Recordare diei sabbati. Admonet Dominus suos, ut antequam ueniat sabbatum, obseruent eum uenturum, quoniam homo suis operibus impeditus & negotiis implicatus, uix sanctificabit sabbatum, nisi illud antequam ueniat obseruauerit, uel eius fuerit recordatus. Quòd autem sequitur, ad sanctificādum illum, idem est quod ad separandum illū ab aliis diebus prophanis quibus licet operari, & ad applicandum illum diuino cultui. *Sex diebus operaberis.* Non præcipitur hic meo iudicio operari sex diebus, alioquin peccarent qui non operantur: sed sensus est. Sex diebus licebit operari, non autem die septima. *Die septima sabbatū est Domini dei tui.* Melius uertas Requies est Domini dei tui, idest dies qua ipse requieuit, quare quiescendum est: ac si dicat requiesces tu: sicut Dominus Deus tuus. *Et peregrinus tuus qui est intra portas tuas.* Prius dixerat, tu & seruus tuus & loquitur de uere seruo, hic uero de mercenario. *Memento quod seruus fuisti in terra Ægipti.*

Affert rationem quare non solum ipsi sed etiā serui & mercenarij deberent sabbato quiescere quoniam serui fuerant in Ægypto: & quemadmodum dum essent serui gaudebant quiescere: ita debebant uelle seruos suos sabbato quiescere. Affert autem pro causa seruandi præcepta non aliud quā quia præcepit ea Dominus Deus, quoniam hæc subdito sufficere debet. Sic inferius dicit Honora patrem tuum & matrem tuā: quemadmodum præcepit tibi Dominus Deus tuus postea adiungit, ut prolōgentur dies tui in quibus insinuat, nos primum debere præcepta seruare propter præcipientem, quia scilicet præcepit Dominus Deus noster: etiam si nihil polliceretur: sed quia ipse nouit auaritiam nostram, præmia & bona que corda nostra alliciant obseruantiæ apposuit. Dicit ergo. Memento q' seruus fueris, ut alliceret eos ad quietem seruorū in die sabbati, reuocando ad memoriam seruitutem duram in qua dum essent, cupiebant requiescere, & forsan lassis non dabatur requies, ut dicit Ieremias dechaldæis. Threnorum ultimo. *In manu ualida & brachio extento.* Alludit pulchre ad hominē, qui ut aliquem eripit de manu alterius: qui altera manu trahit suum, & alteram eleuatam habet ut percutiat tenentem si non sinat eripi. *Præcepit tibi Dominus Deus tuus, ut faceres sabbatum.* Ad uaria significanda usurpant Hebræi uerbum assah quòd est facere, eo enim significant sacrificare, & hic obseruare seu sanctificare, unde facere sabbatum, est eo die requiescere. Facere sabbatū pro requiescere. *Honora patrem tuum, & matrē tuam.* Hoc est quintum præceptum decalogi: & admonui. Exodi.20. uerbum chabad q' hic ponitur, non solum honorare sed etiam onerare significare: ut cognoscas hoc præcepto non solum præcipi parentum honorem: sed etiam sustentationem, & alia necessaria: *Vt prolongentur dies tui.* Duo pollicetur Dominus his qui hanc legem seruauerint: scilicet prolongare dies: & quod bene erit eis qui seruauerint, ac si dicat pro longabunt dies. 2. nō laborabūt aduersa ualetudine. Aliqui ut Exodi 20. diximus legunt: ut prolongent scilicet parētes suis precibus & benedictionibus dies tuos: & per bene esse, non solum bonam ualetudinē intelligo, sed omnia bona que obseruantibus hanc legem euenire solent. *Non occides.* Hoc est sextum præceptum & quod dicitur non occides: intelligendum est: priuata authoritate, quoniam licet magistratui occidere: & Dominus in multis casibus præcepit occisionem: ut in homecidio adulterio furto hominis: forni-

catione,

catione filiæ summi sacerdotis, sodomia, bestialitas, blasfemia, & id genus alijs. *Nō mechaberis* Est hoc septimum decalogi præceptum quòd adulterium proprie prohibet, quo aliqui ex hebræis putant omnem congressum, qui nón est cum uxore legitima, hic interdici. Alijs uero uidetur solum adulterium prohiberi: & putant hebræi fornicationem simplicem non esse peccatum: sed male dicunt, quoniam prostitutio & scortatio prohibita erant in lege: unde cum ea que quoquo modo alteri sui copiam faciebat non licebat coire. *Non respondebis super proximum tuum falsum testimonium.* Hoc est nonum præceptum. Multi uertunt. Nō testificaberis: sed quia uerbum auah proprie significat respondere, non audeo aliter interpretari, & est sensus. Cum a iudice fueris legitime interrogatus de ueritate dicenda in causa proximi tui, aut quocunque alio modo, non respondebis super eum testimonium mendax. Si tamē interpreteris. Non testificabis, nō errasti. Posset etiam esse sensus. Licet proximus tuus tibi aliquod malum intulerit, tu tamen non respondebis illi falso testimonio. *Nō concupisces uxorē socii tui.* Hoc est decimum & unicum præceptum: quo interdicitur concupiscentia uxoris, & omnium aliorum que sunt proximi ut sic: & aliqui putarunt hic prohiberi, non nudam concupiscentiam, sed tendentē ad opus. Qui enim uiderit mulierem ad concupiscendū eam: mœchatus est eam in corde suo, & sic etiā rabbini intelligūt: ut patet de rabbi Moseh qui super hunc locum sic habet. Concupiscentia nō est nisi in corde, ideo si rem proximi tui concupiueris peccasti, etiam si opus ipsum non fecisti. Nam concepta concupiscencia, impellit hominem ad opus externum. Aduerte hic nō esse idem uerbum in hebræo, quod ponitur in prima clausula, cum scilicet dicitur. Non concupisces uxorem, cum eo quod ponitur cum dicitur, non concupisces domum: quoniam priori loco ponitur chamad quod est desiderare, in .2. auah quod est concupiscere: & difficile est significationem unius a significatione alterius discriminare. *Voce magna.* Refertur hoc ad Deū qui uoce magna ad populum loquutus est hæc decem precepta. Posset etiam legi. De medio ignis, nubis & caliginis & uocis magnæ, per quā tonitrua intelligit: sed quia in hebræo non est coniunctio. (Et) addita uoci, & tonitruum loquentis uocem impediret: melius est ut legas uoce magna & ad deū referas. *Et nō addidit* scilicet loqui plura propter timorem uestrum. Quidam interprętantur. Et non cessauit scilicet loqui per omnes .40. dies sed uerbum nō significat cessare. *Videre fecit nos Deus noster gloriam suam, & magnitudinem suam.* Admonui sæpius uocari in scripturis gloriā dei nebulam illam & caliginem & ignem, quibus tectus Deus loquebatur uel apparebat: dicūtur autē hæc gloria Dei, quia præferunt maiestatem quandam: quæmadmodum ornamenta & insignia regum, præferunt maiestatem quādam: & sunt quedam insigniæ quę præferunt timorem: ut si uideas regem militibus armatis stipatum: illa que uides tibi timorem incutiūt, que tamen pertinent ad gloriam regis: sic arbitror fuisse ignem, & nebulam & alia que Deū circundabant, quæ quidem pertinebant ad gloriam eius: incutiebant tamen terrorem quēdā uidentibus. *Die ista uidimus, quod loquitur Deus cum homine: & uixit.* Sumitur hic uidere pro experiri. Ex hoc loco cōstat apud Iudæos fuisse celebre, neminem citra mortis discrimen posse audire uocem Dei: aut faciem eius uidere. Dominus tamen ad Moseh de uisione faciei affirmat, non autem de uoce, unde puta ... aliquot homines in hac uita loquutos cum Deo ipso, neminem tamen, eius faciem unq̄ uidisse, quod tanquam probabile assero ... cædere ei qui oppositum demonstrauerit efficacibus rationibus, aut manifesta scripturę authoritate. *Quæ est omnis caro quæ audiuit uocem deorum uiuentium?* Sic in hebræo est: & est sensus. Quid est aut fuit ōnis caro que audiuit uocem Dei uiuentis: ac si dicat nulla unquā caro fuit quæ audierit uocem Dei uiuentis. Si tamen legas. Quid est omnis caro ut audiat: nō errasti. Ponitur hic in hebræo nomen Helohim cum ad iectiuo pluralis numeri scilicet chaiim, id est uiuentium, quod tamen usu uenit in aliquot scripturæ locis: quoniam nomen Helohim ut plurimum est pluralis numeri & ideo aliquādo ei cōiungitur uerbum & adiecti uum singulare, aliquando plurale, ut Genesis .1. diximus. Nomen Helohim cū ad iectiuo pluralis numeri. *quis det, ut sit cor eorū hoc eis:* Optime noster Santes hanc clausulam ex hebræo transtulit, cuius sensus est. Quis det ut permaneat perduret hoc cor quod nūc habēt eis? Nūc enim habēt cor pauidū & timēt me: cuperē tale in eis pmanere: ut s. timerēt semper me: ut ex hoc timore, custodirēt præcepta mea.

IN CAPVT. V. DEVTERONO. ad morum eleganti ā ad notatio.

Dominus

Dominus Deus pepigit nobiscum pactum in Choreb. Prudenter satis, legis diuinæ sapientissimus doctor: ante legis explicationem, proponit pactum: ut ostendat populo obligationem, qua ad illud seruandum obligabatur, neque præter misit pacti ipsius cōmēdationem ac eorum quos tanti fecerit Deus, ut potius cum eis quam cū patribus eorum illud pepigerit. Omnia enim hæc populum inuitabant ad illius obseruantiam, quod uidelicet potius cum eis, quam cū patribus eorum illud pepigerit Dominus: & quod cum eis de cœlo fuerit facie ad faciem loquutus. Nouerat enim uir sapiens, quanti homines excellentiam super alios, etiam parentes faciant. Quæras forte cur dominus cum sanctis patribus hoc pactum non pepigerit, cum istis longe præstarent & sanctiores essent Tanquam uuas in deserto inueni Israel: ueluti primitiua in ficu in cacumine eius, uidi patres uestros. Audi Paulū Iustis (inquit) non est lex posita. Eis enim qui sibi ipsis sunt lex & opus legis in frontibus suis scriptum ostendunt: lege non est opus neque pacto, qui sine pacto iussus cuncta prompte operatur: sed sanctus Mosch nullum lapidem non mouet, ut eos ad legis obseruantiam inducat uarijs argumentis. Aliquādo ex dignitate, ostendendo eis quanti eos fecerit Deus, aliquando minis & terroribus: nōnunquā ex hibitis beneficijs, & tandem spe futurorum bonorum. Et prudentissime iniuriam in honorem conuertit. Reuera dedecus magnum eorum erat, quod cum eis opus pacto esset de lege seruanda: sed hanc iniuriam & dedecus in decorem & honorem, sua prudētia mutat. Quo ministros dei docet, quot artibus, quot argumentis, uti debeant eum sub ditis: ad faciendum obseruare legem. *Ego sum Dominus Deus tuus: qui eduxi te de terra Ægipti.* Non debeut gratiarum actiones in multos diuidi, quando unicus & solus est benefactor. Si ego solus ex Ægypto eduxi de domo seruorum: solus uolo à uobis coli & adorari: Extremæ dementiæ est in alios debita referri quæ soli uni debes. Audi quid per Hoseah dicat. Hæc nesciuit (inquit) quod ego dedi ei frumentum uinum & oleum, argentum multiplicaui ei, quæ fecerunt Baal: docemur etiam hic quam cauti esse debeamus in præstandis honoribus: quoniam omne illud superiori detrahimus, quod illi debitum, minori impēdimus. Cōdera etiam à quot & quantis oneribus & laboribus te hac lege liberauerit Deus tuus. Nemo ait Christus potest duobus dominis seruire: neque multo fortius duobus aut pluribus diis: quos triginta milia in orbe fuisse historiæ produnt. Vide ergo quomodo pauper homo, qui uni Deo uix sufficit: posset triginta millibus ministrare. Gratias ergo age Deo tuo, qui te ab hoc onore liberauerit, uolens ut illi soli seruires. *Ego sum Dominus Deus tuus.* Sunt aliqui Domini & reges qui sunt sui, alii qui sunt consanguineorum suorum & amicorum. Deus uero tuus, non suus: sed tuus esset uoluit. Quid quæso habet Deus tuus quod non sit tuum? Si cœlum habet tuum est, cuius in fluctiis uiuis sicut & terra quam dedit filiis hominum, stellas uero creauit in ministerum cunctis geutibus, se uero regnantem dat in premium tuum, medicus tuus est, socius tuus esse uoluit, quicquid deuique est, & habet: tuum est. *Odio habentibus me.* Quemadmodum amor inuitat & quodāmodo cogit amantem ad amandum, nō solum hominem amatum, sed omnia que ad eū pertinent: ita & odium inducit & inclinat hominem, odire non solum inimicum, sed omnia quæ ad eum pertinent & hæc est ratio quare dominus punit eum que se odit, in tertios, & quartos: & diligit eum qui se diligit usque ad mille generationes: quoniam fortior est odio amor in Deo. Et bene hunc sensum nota: quoniam forte literæ germanus est: ut scilicet uisitet iniquitates parentum odio eum prosequentium, in tertios, & quartos, neque referatur odium ad filios: & tunc soluendum est illud. Ezechielis. 18 Filius non portabit iniquitatem patris ratione sui, sed ut est aliquid patris. Nam quemadmodum non rationem sui: sed patris, odio habetur ita & causa patris non sui flagellatur a Deo. Sic & de amore dicendum est: quod persona potest dupliciter diligi, uno modo ratione sui, alio intuitu parentum uel cuiuscunque alterius: quēadmodum Paulus ad Romanos dicit de Iudeis quod uidelicet secundum euangelium sint inimici propter gentes, & secundum electionem, amici propter patres. sic Deus dicit se misericordia uiurum in mile generationes iustorum: ut sunt aliquid dilectum propter patres. *Quemadmodū præcepit tibi dominus Deus tuus* Libra quæso ò homo, quare debeas seruare præcepta Dei tui, non quia multa tibi bona promisit & præstabit: non quia grauissima tibi suplitia minatur, si ea fueris transgressus, sed quia præcepit tibi Dominus Deus tuus. Est etiā hic aliud quod aduertere debeas: nō satis. s. tibi esse Dei tui præcepta seruare secundū substantiam, ut dicitur, nisi etiā modum præcepti obserues. Non suficit à labore manuū in sabbato quiescere, nisi hoc facias propter Deum tuum: quia uidelicet

Hoseah. 9. capite.

Primæ ad Thimoteū primo.

Hoseh. 2.

Mathei. 6.

Deos seu idola triginta milia in orbe fuisse historie tradunt.

11. Capite

delicet ipse tali quieuit die: & nisi etiã quiescere finas filiũ seruũ & iumẽtũ tuũ, operãdo etiã sex dieb[us] ut septimo meli[us] requiescas. Vnde ille me li[us] diẽ sabbati sãctificat, qui sex diebus ueluti Deus suus operatur: ut septimo cum eo quiescat. *Memento quod seruus fuisti in Ægipto.* Optima pietatis magistra, experta indigentiã. Cum Dominus es, consideras que tibi uelles fieri si seruus esses: & sic fac cum seruo tuo. *Non facies homicidium.* Mirum ualde uidetur qđ tradẽs legem: non simul addat pœnam in transgressores illius, quod meo iuditio fecit: ne solo timore pœnæ adiunctæ, legem seruares. *Non concupisces quæ sunt proximi tui.* Neminẽ ex suis, uoluit Dominus pauperem esse. Pauper est qui ambit aliorum bona. Arbitratur enim sua sibi non sufficere, ideo desiderat aliena: & simul noluit suos ab alio quam à se ditites fieri. Qui enim cupit aliquid quod est proximi sui, abeo ditari disiderat, à quo suæ indigentiæ satis fieri ãbit: ne ergo illi iniurius esses ostẽdẽdo opere te non posse ab eo ditari, prohibuit alienã concupiscere. *Scripsit ea.* Deberit leges esse scriptæ ut memoria retineantur: & ut nemo ignorantiam uel obliuionem prætendat. *Ecce uidere nos fecit Deus noster gloriam suã.* Cum potente non est familiarius conuersandũ, neque diutius: quoniam facile irascitur & ad uindictam descendit. *Die ista uidimus.* Multa sibi mendatia homines dẽ Deo persuadent. Videbis aliquando peccatorem cupientem ad Deum redire: sed fingentem apud se Deum immittem, qui benignus & misericors est, & gemit quamprimum uiderit te gementem. Audi quid dicat apud Ieremiã. Audiui inquã. Ephraim plangentem & dicẽtem. Castigasti me & castigatus sum, ut uitulus non assuetus ferre iugũ. Fac me conuerti & conuertar, quia tu es Dominus Deus meus. Postquam enim conuersus sũ pœnituit me peccatorũ meorum: & postquam ostensum est mihi percussi fœmur. Audi quid Dominus pœnitenti respondeat. Nonne filius preciosus est mihi Ephraim, nõne puer delectabilis? Quia ex eo tempore quo loquutus sum cum eo, recordando recordabor eius adhuc, id circo sonuerunt uiscera mea propter eum. Misserando miserebor eius. Sed dices. Vocem eius asperam & terribilem timeo. Vox Domini confringentis cedros: uox Domini intercidentis flã mam ignis, sed eum iam mortuũ & sine uoce contemplare. Quod si calces times & alapas pedes & manus considera non solum cruci alligatas sed affixas: ut secutior sis & intrepide accedas. Sed adhuc dices. Licet modo mitis uideatur & blandus, iram tamen mihi in posterum corde seruat: sed iam cor apertum lancea uide. Nam unus militũ lancea latus eius aperuit & ostendit tibi: non tibi ibi tesaurizatam iram sed sanguinem quem pro peccatis tuis in pretiũ dedit: & aquam qua uulnera tua lauit. Quid ergo times, & ex Deo idolum facis? *Accede tu & audi.* Non debet doctor esse multum formidabilis suis, sed potius familiaris & amabilis. *Audiemus & faciemus.* Mẽtiuntur isti: quoniam raro homo seruat, quæ ex timore promisit: unde Dominus futurorum præscius, uerba eorum commendat: cor tamen in posterum formidolosum in eis desiderat: sciens quam cito omnium horũ obliuiscentur. *Vt bene sit eis.* Putat miser homo aliquid lucri deo accedere, si ipse seruet mandata eius: aut aliquid dispendij: si omittat & negligat. Non dei sed tuũ commodũ aut dispendiũ est, seruare Dei præcepta.

Pulchra sententia

Psalmo

Ioãnis 19

Raro hõ[illegible] mo seruat ea quæ ex timore promittis.

IN CAPVT. VI. DEVTERONO. ad literam ad notatio.

H*Æc sunt pcepta, statuta & iuditiã* Admonui sæpissime dicrimen inter omnia hæc præsertim in ultimo canone, & ut iterum dicamus præcepta ut plurimũ dicuntur quæ ore traduntur, statuta que scribuntur aut arctant, iuditia quibus inter homines cõtrouersiæ dirimũtur. *Vt faciatis.* Non solum ut sciatis, quia seruus sciens uolũtatem Domini sui & non faciens, plagis uapulabit multis. *Vt timeas Dominum Deũ tuum.* Ad hoc enim præcepta ordinantur, ut populus timeat & diligat Deum. Arbitror enim hic non præcipi timorẽ, sed ad illum præcepta ordinari. Aut ut timeas, & iste timor inducat te ad custodiã legum: ac si dicat. Præcepit mihi Dominus Deus uester docere uos præcepta ad faciendum: & ut doceam uos timere dominum: ut custodiatis præcepta eius. *Audi Israel Dominus Deus noster: Deus unus.* Habent Iehudei. 13. articulos fidei: quos tredecim uocant fundamenta: quorũ primus est creatorem esse absolutæ & perfectæ essentiæ, cãusam omnium: a quo pendet & deriuatur omnium rerum uirtus. Secundus Deum esse unum Tertius non esse corporeũ Quartus q[uod] sit primus: inter õnia. Quiqus omni laude sit dignus: & nihil aliud Sextus esse affluentiam diuinam in aliquot hominibus, &

Lucæ. 12

fuisse ꝓphetiã. Septimo ut credas Moseh patrẽ omniũ prophetarũ & qd' fuerit õibus excellẽtior. Octauo qd' lex ecœlis data est Moseh adeo Nono quod lex non abolebitur neq; mutabitur: neq; alia ꝓficiscetur à creatore, neque addetur aut minuetur Decimo qd' Deus cognoscit opera hominũ & curat ea. Vndecimo qd bene facit seruãtibus legẽ & frangẽtes punit. Duodecimo credas tẽpus m. essiæ etiã si tardet. Tertio decimo est credere mortuorum resurrectionẽ Et legis huius sensus est. Quod Deus Israel non multiplicatur quemadmodum dij gentiũ: aut quia poterat aliquis dicere multos Deos esse idem quod Deus Israel. Nam gentilis poterat eis suadere iouem esse Deum Israel, & Mercurium, & Apolinem, hoc excludit hic: quod non sit nisi unus in quo licet sint secundum fidem catholicam tres personæ, unus tamen Deus sunt omnes tres personæ. *Diliges itaque dominum Deum tuum, in toto corde tuo, & in tota anima tua, & in tota multitudine tua: aut in toto ualde tuo.* Si Deus tuus non esset unus, sed plures: posses te excusare, ne diligeres eum ex toto corde, quoniam nõ posses tam diuisum habere cor: nunc uero quia unus est, facile tibi erit cũ ex toto corde diligere. Et quia locus ut cunque difficilis est, operæ prætium duxi, antequam sensum explicem solito more, significationes terminorum ex planare: & de uerbo ahab non est dubiũ significare amare & diligere: ut patet Genesis.37. Ahab id est dilexit Ioseph. Et Leuitici decimo nono. Ve ahabta, id est & diliges amicum tuum. Primũ uero nomen Dei est nomen ineffabile quatuor literarum Secundũ uero Elohim. Similiter non est dubium leb significare cor: sed dubium est quid hic significetur per cor. Aliud uero nomen scilicet nephes quod animam sumus interpretati significat proprie halitum uel flatũ quo respiramus & ex consequenti animam aut quia est flatus Dei, qui eam in corpus hominis per flatum immisit ut dicitur Genesis primo: aut quia anima uel uita in flatu hominis consistat. Vltima uero dictio scilicet meod, significat propriæ ualde. Addunt tamen hebræi significare etiam uires: ad quod probandum citant hunc locum & alium similem secundo regum uigesimo tertio. Chaldæus utroque loco uertit tota substantia tua, quoniam ualde aliquando ad substãtiam: nonnunquam ad prolem refertur. Vertimus autem in tota multitudine tua, quoniam meod possumus non solum ualde, sed etiam multum interpretari ut Genesis.1. Vidit Deus omnia quæ fecerat: & ecce bona meod, id est ualde aut multum: & idem est ualde bonum quòd multum bonum. Possum us ergo per cor intelligere cogitationes, iuxta illud Mathei.10. quinto. De corde exeunt cogitationes: & per animam desiderium uel uoluntatem: & per meod seu multum dinem, totam possibilitatem, seu facultatem siue hæc facultas sit uis seu uires, siue sit externa, substantia. Erit ergo explicatis illo modo terminis sensus. Diliges Dominum Deũ tuum ex tota cogitatione tua, ut scilicet semper de illo cogites cum uacauerit: unde infra dicitur. Erunt uerba hæc quæ ego præcipio tibi in corde tuo: & repetes ea filiis tuis: & loqueris cum eis. Posset etiam per cor memoria intelligi, quia recondimus res quarũ uolumus reminisci: & sensus erit. Diliges Dominum Deũ tuum ex toto corde tuo, id est memoria ut scilicet semper eius & legis eius recorderis: & huic sensui sequentia concordant. Et in tota anima tua, id est desiderio seu uoluntate sua scilicet nihil magis desideres, & omnia desideria tua ad ipsum referas: & cum tota possibilitate tua, ut scilicet toto tuo posse coneris ei seruire, aut tota substantia tua. Si autem impossibile reputes de Deo semper cogitare, recole quæso hominem qui nouam condit domũ, aut opusqd' sibi maxime cordi est operatur. Videbis enim hominem qui domũ condit, illic cor habere, ita ut ab opere uix recedat, & si aliquando se paratur semper de eo cogitat, & si fit ut debet, si artifices laborant, si uidebit operis sui finem: si de ea gaudebit ita ut etiam noctu de ea sõniet Sic est qui Deum ex toto corde diligit: illius sẽper recordatur etiam si alia agat, cogitat quomodo illi seruiat, an placebit ministerium, semper desiderat cum eo esse & conuersari, & omnia sua immo & aliena cum eo expendere. Secũdo possumus intelligere Deum uelle suos non colere neque seruire aut amare aliquid cum eo, ut scilicet altera pars cordis sit cum eo, altera cũ idolo, alia in peccato, alia in rebus, aut diuitiis seu rebusquæ illi aduersantur. & per cor intellige intellectum, per animam uero uoluntatẽ. Nã dictio nephes, uoluntatem significat Psalmo.27 ubi dicitur. Nedes me benephes, id est in uolũtatem inimicorum meorum. Per possibilitatem uires alias uel substãtiã ut dictũ est, & sensus est Diliges Dominum Deum tuũ ex toto corde, id est intellectu, ut nõ alia parte cogites de Deo alia ut diximus de idolo, & in tota anima, id est uoluntate ut alia pars uoluntatis amet Deum altera idolum, aut aliud, & in tota possibilitate seu substãtia, ut non alia pars uiriũ & diuitiarũ seruiat Deo, altera uero idolo, & iste sensus uidetur

detur probari infra.13. capite:ubi Dominus prohibet audire falsum prophetam: & habet textus. Nou audies eum, quia tentat uos Dominus Deus uester, an diligatis eum ex toto corde uestro, & in tota anima uestrá: ac si dicat, an altera cordis parte diligatis eum, altera uero idolum. Sic Ioelis secundo. Conuertimini ad me in toto corde uestro, id est ita ut non altera pars amoris sit in uos aut res uestras aut alias: sed totus uester amor sit principaliter ad me & ad ea quæ ego præcipio. Ego autem puto cor non esse ad intellectum referendum hic, sed omnia ad uolútatem, & appetitum, quoniam præcepit diligere ex corde, & ex anima: unde hæc pertinere uidentur ad ea quibus aut diligimus: aut signa ostendimus dilectionis. & per cor puto uoluntatem intelligi, & per animam desiderium, per multitudinem uero alias uires inferiores ac substátiá: licet non abiiciá per cor memoriam esse intelligendam. Neque putes diligere Deum in toto corde, esse solum diligere personam uel substantiam que est Deus: sed est diligere ipsú & omnia que ipse præcipit aut eius delectioni non aduersantur: unde ille dicitur Deum sic diligere, qui implet legem eius. Vnde secundo regum Vigesimo tertio de rege Iosiahu dicitur non fuisse alium sicut ipsum, qui reuersus sit ad Dominum tóto corde suo, & tota anima sua, & tota possibilitate sua: iuxta omnem legem Mosch. Vbi uides eum reuersum dici in toto corde, quoniam totam legem impleuit. Ex quo facile constat præceptum hoc posse in uia impleri: postquam Iosias legitur illud implesse. Vnde meo iuditio hic diligere Deum ex toto corde, est cor non diligere aliquid quod Deo aduersetur: & diligere omnia que dei sunt aut deus, & similiter ex tota anima desiderare deum: & omnia quæ sunt dei: & nihil quod illi aduersetur desiderare: & idem dicendum de ualiditate aut substantia. Qui tamen sententiam beati Augustini, & sancti Thomæ qui oppositum uerum esse putant tenere uoluerint: libere teneant: quoniam eis autoribus secure incedent, Nos salua tantorum patrum reuerentia, quod nobis uidetur explicamus. *Et repetes ea filiis tuis.* Non plene nota est significatio uerbi sanan, id est repetere. Hebræi dicunt significare acuere, narrare, confabulari & repetere: sed meo iuditio solum seu proprie significat reuoluere repetere seu iterare: & quia gladius cum acuitur reuoluitur, dicitur significare acuere infra .32. Si sanoti id est acuero aut reuoluero seu uibrauero ut fulgur gladium meum (aut ut hebraice habetur) aciem gladii mei. Et Psalmo.64. Sanenn, id est acuerunt seu uibrarút ut gladium linguam suá. Hinc est seninah, id est prouerbium sæpius repetitum seu locutio quæ frequens in ore omnium reuoluitur: aut cantilena. Sunt enim quædam cantilenæ, quæ habent quasdam repetitiones, quas nostri uoltas seu repetitiones uocát. Arguit etiam hanc esse uerbi significationem uerbum seanah, quod significat duplicare & iterare: unde posses uertere. Et repetes ea, scilicet præcepta Domini, filiis tuis, aut sæpius replicabis ea. Non solum in corde habebis præcepta Domini: sed etiam in ore ut repetendo doceas ea filios tuos. *Loqueris in eis cum sederis in domo tua, & cum ambulaueris per uiam: & quando accumbes & quando surges.* Ac si dicat iugiter: & in omni loco loqueris de præceptis Domini, nón solum cum aliis sed etiá cum filiis tuis: per quod uult inculcare rem hác multum cordi esse debere. Aliqui uertút loqueris cum eis scilicet filiis tuis in omni loco & tépore: quem sensum uidetur Santes prætendere sua uersione. *Ligabis ea in signum in manu tua: & erunt in frontalia inter oculos tuos.* Iudei hoc ad literam implent, putátes se teneri ad deferenda uerba præscripta alligata manui: & scripta in quadam lamina portáda esse in fronte. Posset tamen locus explicari, quod uelit Dominus eos istorum uerborum ita memores esse, quod scilicet Deus sit unus, quod sit diligendus ex toto corde, & alia, ac si hæc haberent ueluti signa memoratiua in manu, & frontalia super oculos. Aduerte autem iudæos propter ignorantiam uocis totaph, quá hic quidam frontalem, alii monitorium, alii laminam uertunt finxisse sua tephilim, de quibus mira ac superstitiosa ualde documenta tradunt, quæ adduximus Exodi decimo tertio, ubi eadé quæ hic uerba dicuntur. Cum dictio proprie speculum seu specilla aut ocularia quæ super oculos gestare solemus significet. Prætendit enim Dominus his uerbis admonere, ut hæc uerba habeant, in loco quo semper eorum recordentur: & ubi ea uideant Dicit enim tam hic quá Exodi.13. Et erit in signum in manu tua, id est in signum quod semper in manu uideas & recorderis. Solent enim homines cum alicuius rei uolunt recordari, ligare filum coccineum digito suo, unde huiusmodi totaphot debent etiá esse talia, quæ ponátur in loco quó iugiter uideantur. Lamina uero super frontem suspensa, nó poterat oculis uideri, sequitur ergo huiusmodi totaphot non fuisse laminam fronti pendenté, sed aliquid quod uideri posset, quemadmodú specilla. Est ad hoc alia coniectura quoniam cú

dictio

mentum alicuius sumere: quemadmodum de Deo dicit scriptura quod tentauerit Abraham, id est, experiri uoluit an ipsum timeret, sic cum homo Deum tentat experiri uult aut eius potentiam, aut sapientiam aut prudentiam. Psalmo. 77. habes. Tentauerunt Deum in corde suo petendo cibum animæ suæ: & modum tentandi explicat. Nunquid poterit parare mensam scilicet integram, seu omnia cibaria mensæ requisita populo suo? de qua tentatione hic loqui uidetur. Vocat autem locum tentationis, locum in quo dedit aquas, quas scriptura uocat contradictionis. *Facies rectū & bonum.* Rectum uidetur referri ad id quod debito iustitiæ tenemur facere: bonum uero ad ea quæ sunt pietatis & misericordiæ. *Quæ sunt testimonia statuta & iuditia.* Explicui sæpius discrimen inter omnia hæc: & est sensus loci. *Si interrogauerit te cras filius tuus.* Quę sunt testimonia, id est, quæ est ratio quare hæc testimonia statuta & iuditia seruas, explicabis illi beneficium redemptionis & obligationis seruandi ea. *Signa & portenta magna & mala.* Portentum ut sæpius diximus futurum respicit, signum uero præteritum præsens ac futurum. Signorum uero quædam erant magna, sed non mala, ut uersio uirgæ in draconem manus in sinum missio, alia uero erant mala, quibus scilicet affligebantur Ægyptij. *Et iustitia erit nobis, si custodierimus ut faciamus omne præceptum istud* Videntur uerba hæc insinuare hominem iustificari ex operibus legis, quia dicitur hic. Et iustitia erit nobis, si custodierimus ut faciamus omne præceptum istud. Quod etiam ex eo firmatur, quia si quis iudæorum legem omnem sibi datam seruaret, quid iniustitiæ dominus illi opponeret? Ad hoc dicendum cum Paulo ad Romanos tertio neminem eorum plene seruasse legem & semper: iuxta illud Psalmi omnes declinauerunt & cætera. Secundo dicitur Deum non solum præcepisse legem seruare, sed etiam credere se saluandum per fidem in sanguine mediatoris, unde sine hac fide nemo poterat iustificari. Si quæras ubi præceptum est credere in eum. Audi Paulum ad Romanos nono dicentem. Ecce ego pono in Sion lapidem offensionis & petram scādali, omnis qui credit in ipsum non confunderur & sunt uerba Isaiæ capite. 28. & 8.

An ex lege aliquis posset iustificari.

IN CAP. VI. DEVTERO. IVXTA mores adnotatio.

AVdi Israel, Dominus Deus noster, Deus unus est. Debet pastor, cum oues uiderit locum ubi pericula imminent intrare: eas periculorum imminentium admonere. Erant Iudæi ingressuri terram, in qua dij multi colebantur: ideo uoluit eos de Dei sui unitate admonere: ut ipsa multitudo, eos a cultu tura eorum deterreret. Vbi simul considerata, quot laboribus nos eripuit. Difficile est multis dominis seruire, quanto magis dijs? Ne ergo laborares o homo in multorum deorum tam diuersa potentium cultura, ostendit tibi Deus tuus suam unitatem. *Diliges Dominum Deum tuum, ex toto corde tuo.* Quod præcipuum est in te, petit ex te Deus tuus: nempe cor, animam & uires, nos uero deteriora & infirmiora nostra illi damus. Sunt enim multi qui omnia hæc & seipsos diabolo dant, bona uero externa in elemosinas largiuntur, quod extremæ dementiæ est. Petit etiam totum: Non patitur sibi dari aliquid partitum, sed si ad eum conuertas te, uult te in toto corde conuerti. Si laudandus a te, etiam cum Dauide in toto corde illi confitendum. Sunt enim multi qui alteram cordis partem in Deo habent, alteram uero in uitijs & peccatis. Similiter aduerte, non petijsse ex te substantiam aut opes, quoniam nouit nos esse genus auarum, postulat autem a te id quod sine rerum tuarum dispendio illi præstare potes. Vbi simul aduerte quam compendiose tradidit præcepta fidei & charitatis. Fidei in hoc quod dicit se esse unum, charitatis uero, cum dicit se ex toto corde diligendum. *Erunt uerba hæc in corde tuo.* Sunt uerba & colloquia quæ hominem adeo auertunt, ideo opportet hominem habere alia quibus animum tueatur, ut si aliquando contingat audire uerba a fide abducentia, habeat etiam tanquam antidotum uerba Dei. Sunt multi qui uerba Dei solo ore habent, loquentes multa de Deo: sed nihil eorum quæ loquuntur facientes, nescientes, quod non qui de lege domini loquuntur iusti sunt apud eum, sed qui eam corde gerunt & operibus ostendunt. Multum tamen ualet locutio de eis. *Re-*

cum eis fœdus. Admonui sæpius, quare fœdus inire, dicatur fœdus percutere, quod scilicet tunc cum fœdus inirent, uictimas iugularent & ferirét. Præcipiebat auté non inire cū eis fœdus, ne illorū pessimos mores præsertim idololatriā ab eis discerent: quemadmodum eadem de causa connubia iungere cum eis prohibet: ut statim sequitur. Verbum autem chatan significat affinitatem contrahere: sponsum, generum aut socerum fieri: unde choten, id est, socer, & chatan, id est, sponsus, gener, & chatunah, id est, desponsatio. *Lucos earum succidetis.* Aliqui arbores uertunt. Ponunt autem grāmatici Hebræi, dictionem asserah, id est, lucus seu arbor, in radice asser quod est qui quæ: sed meo iuditio potius ponenda est in radice iassar quod est rectum esse: & uidetur asserah significare arborem rectam quales plantari solent apud idolorum delubra: ut cupressi & pinus. Vnde illud Psalmi. Beatus uir qui non abijt in consilio impiorum, uerti posset. Rectus ille uir qui non diuertit ad impiorum uiam licet etiam bene uersum sit. Beatus uir, ut diximus Gene. 30. *Quia populus sanctus es domino Deo tuo.* Id est, applicatus cultui diuino: aut separatus ab immunditijs scilicet gentium & idolorum, qualem uult dominus Deus tuus, seu qualis est dominus Deus tuus. *Te elegit dominus Deus tuus.* Parui refert, quod hebraice habetur. In te elegit dominus Deus tuus, postquam sensus redditus est, & quod sequitur. *In populum peculiarem.* Diximus de significatione nominis segulah Exodi. 19. Videtur enim significare quid singulare seu separatū, ut colligitur ex uerbis Dauidis primo Paralipome. 29. ubi habetur. In domum Dei mei seu ad domum Dei mei est mihi segulah, id est, separatum aut peculiare aurum & argentum. Similiter Malachiæ tertio. Ego facio segulah, id est, separatum quid, seu peculiare. Hieronymus uertit specialem populum hic. Targhum dilectum uertit, sed prior significatio magis placet, quod etiam firmatur ex eo quod dicitur Ecclesiastes secundo. Coaceruaui mihi etiam argentum & aurum segulah, id est, & peculiare seu separatum quid & rarum. *Nō a multitudine uestra præ omnibus populis, complacuit dominus in uobis.* Id est, nō propter multitudinem uestram. Verbum autem Chassach quod complacere uertunt hic interpretes, uidetur potius significare complecti, quod ex significatione nominis Chassuch quod est ex ea radice conuinci uidetur, quod significat circulum aut filum cingentem columnam ut patet Exodi. 27. ubi abunde de huius nominis & uerbi significatione disseruimus. Quare uerti posset. Non propter multitudinem uestram præ omnibus populis: complexus est dominus uos, aut uobis coniunctus est. *Deus fidelis custodiens pactum.* Posset etiam uerti stabilis, & uidetur loco magis congruere. *Reddens odio habentibus eum ad faciem suam.* Significat uerbum salam proprie integrare id quod diminutum est: unde uerti posset. Integransque odio habentibus se. Nam qui Deo aut proximo iniurius fuit, uidetur habere minus quā debet habere: & ille qui passus est iniuriam plusquā debet, quoniam iniuria affectus est, & ideo cum punitur, datur illi pœna quæ illi deesse uidebatur. Quod uero sequitur ad faciem suam: hebraismum esse puto, & significare idem quod publice, aut etiam si nolit seu aduersetur. Nam homines aliquando uerentur inimicis in faciem resistere, seu iniuriam uindicare: & faciunt illud occulte: non sic uero Deus qui neminem timet, neminem ueretur: ideo dicitur reddere in faciem inimicis suis. Quemadmodum dicitur reddere in caput: aut opponens se faciei eorum. Sic expone quod sequitur. In faciem reddet ei, id est, publice aut sine timore aut opponens se ei. Alij uertunt. In ipsum aduersus eum. *Et erit merces.* Scilicet si obtemperes & obedias, retribuetur tibi. Aduerte autem quod licet constet echeb, significare mercedem: dubia tamen est allusio quam habet ad uerbum achab: & quid uerbum ipsum significet. Dicunt enim Hebræi significare seducere, supplantare, fraudare, dolose agere & remorari, sed meo iuditio significat a tergo tenere, & insidiose agere, qui enim insidiatur, retro & clam insidiari solet. Hoseah. 12. habes de Iaacob. In uentre achab, id est, atergo seu supplantauit fratrem suum, aut eius posteriorem partem tenuit, seu insidiose egit. Potest enim significatio hæc ultima omnibus locis quibus uerbum ponitur conuenire: ut Ieremiæ nono. Quia omnis frater achob iaachob, id est, insidiando insidiose aget. Item Genesis. 27. Vere uocauit nomen eius Iaacob uaiachebeni, id est, insidiose egit mecum seu insidiatus est mihi iam duabus uicibus. Sic illud Iob trigesimoseptimo Tonabit sonitu seu uoce potentiæ suæ, & non ieachebem, id est,

 insidio

insidiose aget seu non decipiet, quoniam sequetur fulgur & pluuia. Inde achob, id est, insidiosum tortum Ieremiæ.17. Achob, id est, deceptiuũ uel insidiosum est cor hominis. Et Isaię. 40. Et erit haacob, id est, insidiosum seu iuuersum in rectitudinem. Echeb uero duo significat s. eo quod, & mercedem, quod scilicet e uestigio & quasi ex insidijs sequatur opus ipsum. Operantur sæpius homines non considerantes, quod merces opus eorum e uestigio sequatur. Fateor tamen intellectum meum nondum in hac significatione quiescere. Aliqui hic relinqunt nomen echeb sine interpretatione, ac si ociose poneretur quemadmodum. Munsterus. *Benedicet fructum uentris tui.* Id est, multiplicabit prolem, quę est fructus uentris. *Custodiet dominus Deus tuus tibi pactum.* Constat ex hoc loco Deum non teneri pactum Iudæis seruare: nisi etiam ipsi seruarent leges ipsius. *Frumento tuo & musto tuo.* Sic uertimus potius quam uino tuo, quoniam thiros uinum nouum aut mustum dicitur potius significare, quam uinum absolute. *Et oleum tuum.* Dictio soar, lucem significat, aut lucernam: unde lishar, id est, oleum sic meo iuditio dictum quod lucidum sit: aut illuminet nos. *Primogenito boum tuorum.* Ignorant plane Hebræi propriam significationem nominis segar quod hic nostri primogenitum interpretantur, unde aliqui emissionem seu id quod primum emittit uulua significare dicunt. Alij uero dictionem peregrinam esse putant, & hebraismo adiunctam. Diximus quod nobis de eius significatione uidebatur. Exodi 13. Aliqui ex Hebræis loco citato Exodi interpretãtur abortiuum, quoniam eodem contextu iam præcesserat, omnem apertionem uuluæ: sed hic primogenitum interpretantur: non est autem in eorum libertate sic significationem nominum & uerborum, pro suo beneplacito mutare, mihi uero apparet dictionem non significare ullo modo primogenitum ex contextu, quoniam præcedit. Benedicet tibi, & multiplicare faciet te. Et benedicet fructui uentris tui: & fructui terræ tuæ: nempe frumento, uino, & oleo tuo, postea sequitur. Emissioni boum tuorum, id est, partui. *Et gregibus pecudum tuarum.* Id est, partui uel emissioni. Aduerte tamen quod etiam dictio asterot quam fere omnes hic greges uertunt, nõ est plene nota. Genesis enim. 14. inuenitur significare proprium locum, quemadmodum primo capite huius libri: sed primo regum. 11. nomen est idoli, quod coluit Selomoh rex Israel. Sic iudicum secundo. Aliqui tamen putant caulas significare. Si radix sit atar nulla esset difficultas, quoniam significaret multitudinẽ. Significat enim atar multiplicare: & uertendum esset. Et multitudini pecudum tuarum & sic re uera esse puto: & qđ Tau sit hic litera addititia. *Benedictus eris præ omnibus populis.* Id est, copiosior in bonis omnibus, præsertim in prole: quod statim explicat dicens. Non erit in te sterilis, id est, rara: & dictio hebraica achar interpretata sterilis, uidetur potius significare eradicatam, ut iam in Genesi admonuimus. Sunt enim filij parentum radices, quod eis sublatis per mortem filij maneant in terra: unde nos usque hodie uocamus hominem in terra radicatum qui filios uxorem & alia bona temporalia habet, & bona immobilia uocamus bona radicis: bens de raiz. Vnde & Ieremiæ. 12. habes de impijs. Plantasti eos & miserunt radicem proficiũt & faciũt fructum. *Et omnes egritudines Ægyptiorum malas.* Dicũt Hebræi dauah a quo madue Id est, egritudines significare infirmare & egrotare, sed quia iam dixerat & recedere faciet dominus ate omnem infirmitatem, uidetur madue significare aliud: & ex coniecturis locorum quibus dictio ponitur uidetur ꝓprie significare fluxum defluxum ac decubitum. Nam Leuitici. 20. habes: Vir qui dormierit cum muliere dauah id est, defluente aut fluxum patiente, ubi nostri uertunt cum muliere infirma: quod non bene quadrat, cum de menstruata sit sermo. Et capite 15. Quæ dauah, id est, defluit in menstruo suo: quod etiam nostri uertunt, quæ infirma est. Psalmo etiam. 41. dicitur. Super lectum deuau, id est de fluxus seu decubitus, quod nostri infirmitatẽ uertunt. Etiam Leuitici. 12. dicitur. In diebus immunditiæ uel menstrui de uotah, id est, fluxus eius, immunda erit. Secundo etiam Semuelis. 10. significat uestes non qualescunque sed defluentes, ubi dicitur. Et præcidit madeuehem, id est, defluxus seu defluentes uestes. Et ex his depræhendes quam necessaria sit examinatio dictionum ad uenandam propriam significationem: unde hic uertendum puto & omnes defluxus seu decubitus Ægyptiorum malos: & per defluxus intelligit aut ea quæ de cœlo descenderunt ut grando, & alia quæ fructus destruxerunt, aut omnia quæ ab ipso super eos descenderunt, uel egritudines ex quibus defluebant, meo tamen iuditio sensus est. Et omnes defluxus, id est, omnia illa quæ ego flue-

re ue

Hebraismus, Non parcet oculus tuus explicatur,

re uel descendere feci super Ægyptios mala. *Non parcet oculos tuus super eos.* Id est, ni sis eorum malis, non misereberis eorum: & est hebraismus. *Quomodo potero eas expellere?* Posset etiam uerti. Quomodo potero eas in hæreditatem accipere? scilicet terras aut gentes: aut hæreditate pellere: quoniam uerbum contrarias uidetur habere significationes. *Tentationum magnarum, quas uiderunt oculi tui.* Non uocantur hic tentationes plagæ proprie: sed experimenta quibus Deus expertus, est, an Pharao & populus eius eum timerent, & illi cęderent dimittendo populum. *Crabonem mittet dominus Deus tuus.* Putant Hebræi nomen tsidah quod uertimus crabonem significare aliud pestilentis animalis genus. Septuaginta e iam. Crabones reddidere, sed ex radice petenda est significatio. Significat autem sara a quo tsirah leprosum esse, & saruah leprosum: unde uidetur significare muscam fœtidam, quæ uarios habet colores: præsertim maculas albas & subruphas, nostri uocant moscardos & deserta incolunt, iumentis infensissimas. Cum enim pungunt statim sanguinem effundunt. Aut erit musca fætida, leptosos pungere solens. Tharghum uespam uertit. Rabbi Dauid hic dicit esse speciem malæ muscæ emittentis uenenum, quæ oculos percutiebat & ueneno eos afficiebat, & nō poterant pugnare: & sic ueniebat Israel & occidebat illos: quemadmodum dixit Iehosuah. 24. Non gladio tuo, neque arcu tuo. Diximus de hoc nomine Exodi. 23. *Non stupebis a facie eorum.* Verbum arats (ut diximus priori huius libri capite) significat proprie rigescere, & ex consequenti stupere: quod stupentes rigescere soleant. *Magnus & terribilis.* Forte melius uertas. Eleuatus & terribilis seu timendus, & sequenti clausula pro expellet posses uertere eradicabit seu euellet. *De sub cœlo* Id est, de terra omni quæ sub cœlo est. *Non concupisces argentum & aurum quæ sunt super ea, ut accipias ea tibi.* Solebant gentes idola sua laminis, & uestibus aureis & argenteis operire: & prohibet huiusmodi idolorum ornamenta concupisci. Aduerte etiam quod clausula hæc in hebræo habetur. Non concupisces argentum & aurum, quæ sunt super illa, & accipies ea tibi, ubi locum habet, quod in regulis admonuimus: unam scilicet negationem sæpius in hebraismo poni loco duarum, & sensus est: neque accipies ea tibi. Posses tamen absque negatione legere se eundam clausulam quemadmodum Santes noster legit scilicet, ut accipias ea tibi. *Quoniam abominatio domini Dei tui ipsum,* Id est, hæc abominatur dominus Deus tuus: abhorret ab eis. *Vt sis anathema sicut illud.* Hebraice & eris anathema. Diximus sæpius de significatione nominis cherem, id est, anathema, quod non plene nota sit hebræis ut diximus Leuitici. 27. Videtur tamen magis proprie significare succisionem: unde uertendum est. Vt sis succisio, id est, dignus qui succidaris quemadmodum illud scilicet aurum & argentum, aut idolum: quoniam introducendo hæc in domum tuam, intro ducis succisionem & perditionem. *Detestando detestaberis illud, & abominando abominaberis.* In hebræo hic duo uerba ponuntur distincta scilicet tahab & sachats, quæ Hebræi dicunt esse eiusdem significationis: neque potui ullum inter ea discrimen inuenire. Vbique enim Hebræi utrunque dicunt significare abominari.

IN CAPVT. VII. DEVTERO. AD morum compositionem adnotatio.

Perdendo perdes eas. Non panges pactum cum eis. Admonet hic Moseh Iudæos & sæpissime in sacris literis admonentur: ne aliqua concordiæ specie eis iungantur, qui eos ad ruinam & Dei sui offensam inducere possunt, & hoc etiam nobis litera loquitur. Et duo prohibet scilicet pactum inire, & connubia inngere. Nouit enim sapientissimus legislator, amicis & coniugibus uix aliquid posse negari: ex quibus discimus raro coniuges diuersarum sectarum posse diu manere quin alter, alterius sectam amplexetur, & quod maxime dolendum est, eum qui falsos sequitur Deos, facilius eum qui uerum colit in suam abducere perfidiam, quam uice uersa. *Altaria earum destruetis, statuas confringetis, & lucos succidetis.* Admonui sæpius nihil reliquiarum peccati apud nos retinere, sed omnia proijcere & destruere, ne nos ad peccata reducant. Delenda enim omnino est peccatorum memoria.

Amicis & coniugibus uix aliquid possumus negare.

Quia populus sanctus es. Multa permittuntur prophanis, quæ sanctis interdicuntur. Nō enim debet uir sanctus aliquid impuritatis admittere. *Non propter multitudinem uestram*. Audis hic quam uerum sit quod Paulus admonet, non esse electionem sicut neque dilectionem uolentis uel currentis, sed Dei miserentis. Nam quia uult diligit: & quia uoluntarie se astrinxit. Etiam aduerte quid sancti suis ualeant. *Non tardabit odio habenti eum*. Aduerte hic, quam graue malum sit odium Dei: quod licet omnibus sit patiens retributor, odiētibus se tamen, uindictam non tardat, quibus in faciem reddit. Alios enim peccatores pœna euestigio sequitur: odientium uero faciem lædit *Si audieris iuditia & custodieris: seruabit tibi Deus pactum*. Opportet te promissa Deo implere: si uis enim etiam tibi promissa seruare. Neque speres Deum fidelē tibi: si illi frangas quotidie fidem. *Diliget te: & benedicet tibi*. Admonet beatus Augustinus nos tam male debita Deo soluere, ut opus sit multa promittere & magna, ut parua illi soluamus debita. *Ponet eas in odio habentibus te*. Hoc malum patiuntur qui iustum odio habent: quod ferūt mala sua & iustorum. *Non parcet oculus tuus eis*. Extremæ dementiæ est, in eum esse misericordem: qui erga te crudelissimus est, unde docemur, quo odio prosequendi sunt illi, qui nos ad mala inducunt aut prouocant. *Etiam crabonem mittet*. Vide quibus copijs dominus: inimicos populi sui & suos debellet. Nam quem admodum Ægyptios ualde diuexauit pediculis, ranis & muscis: ita & illos crabonibus & uespis. *Expellet dominus Deus tuus gentes, paulatim paulatim*. Sunt multi iusti qui statim tentationes omnes uolunt Deum ab eis auferre: non aduertentes Deum sæpe permittere nos in minores incedere, ne in deteriores incidamus. *Tradet eas dominus coram te*. Quare domine Deus non perdes tu eas, sed Israelitis perdendas tradis? Letabitur (ait sanctus Dauid) iustus, cum uiderit uindictam, sed non solo aspectu contentatur: sed manus suas ipse lauabit in sanguine peccatoris. *Non concupisces argentum & aurum: quæ sunt super*

Paruis copijs dominus inimicos suos debellat.

ea. Afficiuntur malorum bona, malitia eorū: ut cum suis authoribus digne destruantur: & quicunque illorum bona aufert, secum fert uindictam cui obnoxia sunt. Sunt multi iusti & boni qui cum uiderint prætiosa iniquorum concupiscunt, dolent quod non ea similiter habeant: gaudent si contingat habere, aut eorum hæredes fiant: non considerantes ea omnia peste præsentissima infecta esse, ita ut destructioné quis inferat in domum suam, qui ad se hæc induxerit, quare fugienda maxime sunt iniquorum bona, neque contingenda, si domum tuam sanam esse desideras.

IN CAP. VIII. DEVTERO. IVXTA literam annotatio.

VT affligeret te, ut tentaret te, ut sciret quæ sunt in corde tuo. Sæpissime admonui uerbum hanah non proprie significare affligere, sed humiliari & respondere: ideo posset hic uerti. Vt humiliaret te: & forte significantius: quoniam rebelles seruos solemus humiliare & subijcere, ut nobis obtemperent quemadmodū de Agar legimus, quod humiliante eam Sarah, fugam arripuit. Aduerte etiam in sequenti clausula explicari, quid sit tentare. Postquam enim dixerat, ut tentaret te, addit, ut sciret quæ sunt in corde tuo: unde tentare est explorare aliquid. Ad hoc enim hæc tentatio tendebat, ut dominus exploraret quod cor Iudæi haberent erga præcepta eius: an etiam afflicti & tentati, illi obtemperarent uel non. Et memento Deum nihil de nouo scire: sed explorando, ad modum scire cupientis se habere. *Sed in omni eo quod egreditur os domini, uiuet homo*. Id est, in omni eo quod Deus dicit uel præcipit eum uiuere uiuit, aut quo Deus uoluerit eum uiuere, & non in solo pane. Posset etiam exponi. Super omni eo quod ex mandato domini descenderit, quemadmodum descendebat man. *Vestimentum tuum non ueterauit super te*. Posset etiam uerti, non fuit consumptum, aut non fuit ruptum de super te. Dicunt enim Hebræi, uerbum balah, significare ueterascere & consumi. Infra enim uigesimo nono uertit Hieroni. hoc uerbū, per attritum esse Isaiæ. 65. habes. Et opus manuum suarum, iebalu. i. inueterabūt electi mei.

Non in solo pane uiuit homo explicatur.

Est

Est tamen locus primo Paralipome. 17. qui suspectam reddit hanc significationem: ubi dicetur. Et non addent filij iniquitatis, leballoto, id est, ut consumant eum: hic tamen posset uerti ut atterant eum: unde uidetur prior significatio communior & conuenientior: quod miraculo dandum est, quod uestis semper portata ad quadraginta, annos nullo modo sit detrita aut consumpta. *Pes tuus non tumuit.* Significat uerbum basach aut conspergere aut pinsere, & sic basech conspersionem aut massam compressam, & si significet conspersionem sensus est. Pes tuus non fuit conspersus scilicet puluere, quoniam calcei non fuerunt rupti aut scisi, ut puluis posset intrare, quemadmodum neque uestimentum. Si uero massam, sensus est. Pes tuus non fuit compressus quemadmodum massa cō primitur & nos dicimus amassado. Münsterus uertit non denudatus est. Possemus ergo interpretari. Pes tuus non est luto conspersus, per quod significabit calciamenta non fuisse rupta ut puluis aut lutum ingrederetur ad puluerizandum, seu puluere conspergendum pedes, quia dixerat uestimenta non fuisse detrita: ac si dicat, neque uestimenta neque calcei fuerunt detrita. *Quod quemadmodum castigat uir filium suum.* Id est, scito Deum tuum non te castigare, quemadmodum homines castigant inimicos quos usque ad internitionem puniunt: sed quemadmodum uir castigat filium suum ut erudiat. *Vt ambules per uias eius.* Id est, per præcepta quæ sępissime uia dicūtur: aut per uias quas præcepta eius docent. *Et uoraginum egredientium per ualles.* Vocat hic uoragines seu abissos: aut aquas profundas, aut aquas quæ egrediuntur ab imo terræ: & ponitur hic tehon, id est, abissus de cuius significatione abunde diximus Genesis primo, & melius legas ex uallibus quam per ualles. *Terra in qua non in paupertate comedes panem.* Verbum sachan quod hic in paupertate comedere uertit Sanctes, uidetur potius significare stringere includere & arctare. Vnde hic possemus uertere, in inclusione seu strictiōe comedes panē, id est, in qua non comedes panem quemadmodum inclusi seu obsessi, qui comedunt panem arctum: & bibunt aquam non in saturitate. Significatio tamen uerbi non plene nota est: & Hebræi dicunt significare prodesse increpare, assuescere, thesaurizare, nocere & pauperare. Expendimus satis uerbi significationem Numeri. 22. ubi uideas hecebit quæ diximus. *Non deficies omni in ea.* Id est, nōn carebis seu indigebis in ea aliquo, quō niam omnia necessaria ad uitam, ipsa producet. *Terra cuius lapidem sunt ferrum.* Loquitur de lapidibus subterraneis qui sunt in fodinis, ac si dicat. Habet fodinas in quibus inueniūtur lapides, ex quibus fit ferrū, aut qui sunt ferrum. *Emontibus eius excides æs.* Verbum chassab aut significat excidere seu dolare, aut fodere, & uidetur proprie significare scindere in petra aut re aliqua dura: quemadmodum cum effoditur in petra sepulchrū aut cisterna. Supra cap. 6. huius libri habes. Et cisternas Chasabim, id est, excissas seu effossas, quas non excidisti aut effodisti. Et Isaiæ. 22 Quia chasabta, id est, excidisti aut effodisti tibi hic sepulchrum. Et primo regum. 5. Et octoginta millia Choseb, id est, cedentes ligna in monte. *Caue tibi.* Hebraice est Sis custoditus, & miror quare interpretes abhac locutione sic ab horrent, ut nusquam sic uertant: cum sic sit in hebræo. *Ne forte comedas* Supplenda est litera præcedens, scilicet sis custoditus, ne forte comedas. *Serpentis adurentis & scorpionis.* Id est, serpentis cuius morsus maximum causat ardorem, quales erant qui Israelitas momorderant Numeri. 34. Tradunt autem Historici qui Catonis exercitum in Libia scribunt, sub harenæ cumulis, id serpentis genus delitescere, ubi miles ab ea peste morsus, ad mare, in sano impetu accurrit, cumque magnam alsalsarum aquarum uim ebibisset, repente extinctus est. Aliqui uolunt hoc serpentis genus illud esse, quod Græci uocant Dipsas, quod est sitio, quod uidelicet ab eis morsi maxime sitiant. Verbum hebraicum saraph, a quo ortum habet saraph, id est, adurens, significat urere & comburere. Et scorpionis. Licet Numeri. 34. dixerimus de significatione dictionis achrab, id est, scorpio quæ hic ponitur, est aduertendum dictionem poni loco Numeri citato, & primo regum. 12. ubi dicit Robboam populo. Ego corripiam uos bahaachrabim, id est, scorpiōibus: quod aliqui uertunt spinis. Sic Ezechie. 2. Et cū hachrabbim. i. scorpionibus uel spinis habitas. *Eduxit tibi aquam epetra silicis.* Nō cōstat quid ꝓprie significet Chalamisq; nostri hic silicē uertūt hebręi dicūt significare durū, sed quia nō dicitur nisi de petra, putarē significare certū lapidis duri genus, quale est silex seu lapis a quo ignis educitur, ut res mirabilior sit:

ut scilicet de petra a qua ignis educitur, eduxerit dominus aquam populo, & aliquando ut hic dicitur de petra silicis, nonnunquam econtrario de silice petræ, ut infra 32. Et oleum me chalmis id est, de silice petræ. Posset tamen duritiam significare (ut diximus) & tunc uertendum esset. De duritiæ petræ, id est, de petra dura. *Qui comedere fecit te man in deserto, quod non nouerunt patres tui, ut humiliaret te.* Non fecit comedere man, ut humiliaret seu affligeret eos: unde hoc uidetur referendum ad omnia mala præcedentia, quæ passi sunt in deserto: aut ad desertum, ut sit sensus. Fecit te mã comedere in deserto, ut deserto ipso humiliaret te, aut fecit comedere te man, sine alijs cibis in deserto, ut te affligeret seu humiliaret. Arbitrabantur enim Iudæi se maxime afflictos, quod non haberent aliud quam man ad manducandum: unde Numeri. 21. dicunt. Anima nostra arida est: oculi nostri non aliud uident quã mã. *Vt benefaceret tibi in nouissimo.* Hæc est domini conditio scilicet affligere & tentare, ut tandem benefaciat: quemadmodum fecit Iudæis, quibus post tot tentationes & squalores deserti dedit terram omnibus bonis affluentem. *Fortitudo mea, & robur manus meæ.* Dictio prior scilicet choach, quam fortitudinem uertimus, uirtutem seu potẽtiam significat & etiam uirorem: & de priori significatione exemplum habes Numeri. 14 ubi dicitur. Magnificetur quæso choach, id est, potentia seu fortitudo domini. De secunda uero Psalmo. 22. Aruit tanquam testa chochi, id est, uiror meus, aut fortitudo mea. Secunda uero dictio scilicet osem fortitudinem significat tertia uero scilicet chail significat exercitum: ut patet. 2. Semuelis. 24. Et super principes Hachail, id est, exercitus. Idem Exodi. 14. & Ieremiæ. 37. Dicunt Hebræi etiam significare uires, fortitudinem & opes seu substantiam: quod homines fortes & robusti soleant esse diuites nõ pigri & desides, dicunt etiam chel significare antemurale, ad quod probãdum citãt illud Threnorum secundo. Et luxit chel, id est, antemurale. Significatio non est plene nota. Videtur autem significare robur, & ex consequenti exercitum, quod uires addat & habeat: opes uero quod sint fortitudo illis qui eas habent, iuxta illud Ecclesiastes septimo. Sicut protegit sapiẽtia: sic protegit pecunia antemurale uero quia fortificat murum. Verte ergo. Et dicas in corde tuo. Potentia mea, & robur manus meæ: fecit mihi substantiam hanc. aut hoc robur. Sic inferius cum dicitur. Ipse dat tibi robur seu potentiam: ut facias substantiam hanc. *Sicut die hac.* Scilicet constat: aut sicut die hac fecit. *Colueris eos.* Scilicet ornamentis & alijs: & *In curuaueris te eis.* Scilicet adorando eos. *Eo quod non parueritis uoci domini Dei uestri.* Pro eo quod, ponitur in Hebræo echeb quod ut diximus significat mercedem, finem, & eo quod: unde etiam uerti posset merces scilicet hęc erit uobis quod non colueritis dominum Deum uestrum, aut finis erit uobis.

Conditio domini ẽ affligere suos ut eis in nouissimo benefaciat.

IN CAPVT. VIII. DEVTERO. AD morum elegantiam adnotatio.

Custodietis ut faciatis: ut uiuatis, & multiplicemini: & ingrediamini, & possideatis terram. Innumerę sunt utilitates, incredibilia bona, quę nobis affert preceptorum domini obseruantia: & hic habes quatuor. Conferunt enim uitam, multiplicant populum & prolem. Faciunt ingredi promissam terram, & conseruant eius possessionem: in his enim omnibus, omnis huiusuitæ fœlicitas consistit, scilicet in acquisione & conseruatione bonorum, ac multiplicatione. *Vt cognosceres quod non in solo pane uiuit homo.* Expende quid utilitatis, tibi afferat, rerum temporaliũ indigentia & subtractio, nempe nutrimentum Dei & exploratio cordis tui. Cõpellit enim hominem sperare in domino, & in eum iactare cogitatum suum. *In omni quod egreditur de ore domini, uiuit homo.* Humiles & obediẽtes ualde sint serui Dei, ut eo cibo contententur, quo cibare eos uoluerit deus suus. Si dederit mã nah & delicatissimos panes, comedunt & saturãtur, idem si carnibus aut piscibus eos pauerit. Si uero spicis manibus defricatis libẽter uescũtur. Si autem pane lachrimarum, non respuunt. immo quod mirabilius est gaudent. Audi Psalmistam. Cibabis nos pane lachrimarum: & potum dabis nobis in lachrimis & in mensura. Lętati sumus pro diebus quibus uidimus mala: & quibus nos humiliasti Ezechielis semel præcepit uolumen comedere, comedit & fuit in ore eius sicut mel præ dulcedine. *Dominus Deus tuus introducit te in terram bonam.* Quemadmodum conditio impiorum est, extenuare & diminuere beneficia Dei, ita & iustorum est ea exaltare: & per singula lau dare-

Quę nobis bona pariat diuinorum preceptorũ obseruantia.

dare. Audi quid dicat Chorach Moisi Numeri. 16. Nunquid parum est quod ascendere fecisti nos e terra Ægypti fluente lacte & melle: ut mori faceres nos in solitudine? Etiam nō ad terram fluentem lacte & melle, uenire fecisti nos: neque dedisti nobis hæreditatem agri & uineæ. Isti quia pessimi, terræ detrahunt: Moises quia iustus extollit. Habes etiam hic ad bonitatem terræ pertinere, omnia necessaria in se habere: nihilo aliūde indigere, quod raro nisi in terra Domini inuenies. *Saturaberis & benedices domino deo tuo.* Ecce ad quid ô homo tibi Dominus dat saturitatem ut scilicet saturatus illi benedicas, tu uero econtrario cū diues fueris, nihil de eo cogitas neque cognoscis illū: unde sequitur. Et eleuetur cor tuum & obliuiscaris Domini Dei tui. Hoc enim est uitium qđ diuites maxime insequitur scilicet obliuio dei. Audi Selomonē Prouerbiorum trigesimo. Diuitias ne dederis mihi. Sed quare sic a diuitiis abhorres uir bone, & sapiens? Ne forte sacier & negem, & dicam quis est Dominus? *Vt benefaceret tibi in nouissimo tuo.* Hæc est cōditio dñi, scilicet benefacere in nouissimo: quare cū fueris tentatus, nouissimum expecta bonum. Alii amici tibi in principio bona ostendunt, in fine uero non tales eos inuenias, non sic Dominus Deus tuus, sed ad principio suos torquet affligit & tentat, in nouissimo uero benefacit & seruat meliora & dulciora. *Potentia mea & robur manus meæ, fecerunt mihi substantiam hanc.* Multos hoc uitium inuadere solet ut cum multa bona acquisierint arbitrentur ea sua fortitudine aut industria acquisisse: & quia nō uidēt auxilium domini, omnia sibi tribuūt. Cōsidera ergo unde uires & robur habeas, quis uitam & sanitatem tribuat: ut non putes esse tua, quæ dei potentia nactus es: quod si in te meritā, quorum causa te dominus ditauerit, non inueneris considera merita parentum, ob quorum bonitatē Dominus filios ditare solet. Sed libet nunc ad finem huius capitis adducere, quę hebræi super illud uerbum. Comedes & benedices Domino Deo tuo, adducunt de modo sumendi cibum, & benedictionibus mensæ: qui dicunt omnia hæc seruanda in mensa. Primum quod absque instructa mensa non sit ędendum. Secundo quod manus prius sunt abluendæ & tergendæ. Similiter standum est, non sedendū aut parieti aut cui uis aliō innitendum. Eligendæ aqua pura non salsa aut corrupta. Fundenda aqua tribus uicibus super manus: & in prima ablutione, digiti sunt sursum leuandi, in posteriori oribus demittendi. Suntque manus simul lauādæ, non una post alteram, neque sat est manus mappa bene tergere, neque etiam sufficit cocleari cibum sumere illotis manibus: qui autē e cloaca ad mensam accedit, bis lauare manus tenetur. In lotura uero man', sinistra dexteræ seruiat. Lotæ manus sursum leuandæ sunt ad benedicendum Dominum iuxta illud. Extollite manus uestras in sancta: & benedicite Domino. Pauperibus aliquid de cibo dandum est, nemo etiam in donis dei sit uorax, sed comedendum cum timore Dei & honestate. Mensa etiam nō debet peragi sine uerbis legis. Manus etiam sūpto sibo abluendæ sunt. Addam autem potus & cibi benedictionem: quoniam Christus apud Lucam in ultima cena eāmseruasse uidetur. Cū enim in solenni conuiuio pater familias, mensæ accumbit, poculum uino refertum, dexterā manu apprehendit, moxq; ita orare incipit. Benedictus sis tu Domine Deus noster rex mundi: qui creas fructum [redacted] quo dicto, primus uinum degustat, quo[redacted]m mensæ accumbē tibus degustandum porrigit, qua benedictione Christus usus est (ut Lucas scribit) qui dicit. Et accepto poculo, gratias egit: ac dixit. Accipite uos: & diuidite inter uos. Post calicis uero benedictionem, statim panem quem integrā massam esse opportet, accipit, eumque utraqūe manu tenendo: his uerbis cōsecrat. Benedictus sis Domine Deus noster, qui educis panem de terra: quo dicto pater familias, panis paululū ædit & buccellam de eo omnibus accumbentibus distribuit: quo facto reliquis epulis manus initiunt. Sunt & aliæ benedictiones omnium comestibil uni: quæ consulto omittimus, ne tibi traditiones iudeorum obtrudere uideamur. Parce prudens lector si tibi hæc displicent, quoniam ea attullimus ut intelligas quàm uerū sit illud Christi. Iudeos scilicet propter has suas traditiones reliquisse quæ grauiora sunt legis. Si plura huiusmodi uidere delectat, lege Paulum fagiū in hunc locum: qui fere omnes eorum benedictiones ex hebræo huc transtulit, nobis non uacat ueque lubet de his plura enarrare: quoniam inutilia sunt.

Hominum cōditio est in amicitiæ initio bñfacere, sed in nouissimo cessare de uero omnia bona ad finē seruat.

Modus bñ dicēdi mēsā quē iudæi obseruant.

IN CAPVT. VIIII. DEVTRŌnomii, iusta literam adnotatio.

Tu transis hodie Iarden. Id est breui es transiturus: & est schema hebræum. Tu facis hodie hoc, id est breui es factorus.

Munitas

Munitas usque ad cœlum. Significat uerbũ sur proprie stringere includere, angustus affici, ut sæpius admonuimus. Quod uero sequitur, usque ad cœlum, exaggeratio est, explicans murorum altitudinem. *Filios Hanachim quos tu cognouisti & audisti.* Diximus de filiis Hanachim secundo huius libri capite. Hanachim enim gigas fuit, cuius tres filii suis nominibus explicantur Numeri decimo tertio, quos iudæi percusserunt ut habetur Iudicum primo. Cognouit autem Israel istos filios Hanachim in Hog rege Basan, quem occiderunt, ut habetur capite tertio huius libri, qui solus remanserat de stirpe Hanachim, ut dicitur capite citato. Audierunt etiam de eis ab exploratoribus: ut habetur Numeri decimo tertio. *Quis stabit ante filios Hanach?* Manca uidetur litera, & supplendum uidetur. De quibus dicebatur, aut de quibus dicebas. Quis stabit ante filios Hanach? Et si de iudæis intelligas, hoc forte dixerunt quando ab exploratoribus de eis audierunt. Aut ut Munsterus uertit. Et audisti dictũ. Quis stabit ante filios Hanach? *Ipse consumet eos: aut finiet.* Sic melius uertas quàm ipse perdet eos: quoniam uerbum samad, potius significat deficere & finire quàm perdere: ut patet Iudicum uigesimo primo ubi dicitur. Quia nisinadah, id est consumpta est seu defecit mulier de Biniamin. Diximus de uerbi significatione Genesis uigesimo quarto, & hic magis quadrare uidetur: quoniam præcedit Deũ esse ignem consumentem, unde sequitur, quòd debeat eos ueluti ignis consumere. *Et ipse humiliabit eos.* Non bene cognoscunt hebræi significationem uerbi chana, quod dicunt significare cõtrahere humiliare & negotiari: sed uerbi ꝓpria significatio uidetur humiliare, q̃ oĩbꝰ locis quadrat: ut primo Regum uigesimo primo. Nonne uidisti quòd nichna, id est humiliauit se Achab? Et sequitur. Pro eo quòd nichna, id est humiliauit se a facie mea. Et secundo Paralipomenon duodecimo. Cum uidisset dominus quòd nichnau, id est humiliauit se. Est tamen ab hac radice nomen chenaan, id est mercator, quod nullam allusionem ad uerbi significationem habere uidetur. Posset tamen dici chenaan esse alterius radicis, propter additum nun ultimum. *Propter iustitiam meam, introduxit me Dominus: ut possiderẽ terram istam.* Hebraice est. In iustitia mea, sed sensus redditus est. *Et propter impietatem gentium istarum, Dominus expellit eas à facie tua.* Licet uerum sit Deum has gentes sedibus suis pellere, non debes tu tamen dicere hoc, cum tam impius sis sicut illæ, aut fere. Et quod dicitur à facie tua, idem est quod ante te. *Quia populus duræ ceruicis es*, id est intractabilis, ut scilicet nemo collum tuum iugo submittere possit. *Rebelles fuisti Domino.* Posset etiam uerti, amari fuistis Domino, quoniam marar & marah, amarum esse significãt potius quàm rebellem esse. *In Choreb.* Nomẽ est montis deserti Sinai, in quo Dominus legẽ dedit, & cum Moseh sæpius loquutus est. *Tabulas pacti*, id est in quibus erant decem præcepta, super quibus erat pactum inter Deum & uos. *In die congregationis*, id est qua congregati estis ad audiendam legem ex ore domini. *Dimitte me.* Verbum raphah, quod hic multi uertunt dimitte me, uidetur proprie significare remissum & debile esse, licet hebræi addant significare desinere, sed ubi desinere uertunt, etiam quadrat remissum esse ut hic: & uertendũ puto, remissus sis à me seu remisse mecum age: ac si dicat, non me urgeas. Posses tamen uertere cessa à me, quoniam in hebræo est à me. Diximus de uerbi significatione Exodi quinto. Addimus tamen, optime conuenire cessare. *Delebo nomen eorum de sub cœlo*, id est faciã vt non memoretur nomen Israel ultra, in terris quæ cœlo operiuntur. *In gentem robustã et maiorem eo.* Germanius uertas & plurem eo: quoniam rab multitudinem significat, & potest intelligi. Præficiam te in fortem gentem & plurem: aut faciam te, id est ut sis author & pater multarum gentium, ut scilicet innumerabiles ex te oriantur, & suscitabo in te patrum promissiones. Et aduerte quòd Moseh non indicauerat hæc iudæis quando acciderunt: modo uero reuelat illis hæc ea, ut à similibus caueant, scientes in quo discrimine fuerint, propter idoli fabricationem. *Erant in duabus manibus meis.* Videtur ex hoc loco tabulas fuisse separatas non ligatas ad modum libri, quemadmodum diximus Exodi trigesimo secundo: sed dicendum quod licet non fuerint ligatę, erant tamen ita dispositæ ut facile ad modum libri claudi possent. Potuit etiam fieri ut eas ligatas duabus manibus attulerit. *Et oraui etiam pro Aharon.* Hebraice est in usque Aharon, id est orationem meam usque ad eum extendi. *Et*

pec-

peccatum uestrum quod feceratis, uitulū accepi. Vocat hebraismus sępe peccatum, peccati ipsius materiam: sicut hic uocat uitulum peccatum, quòd fuerit peccati materia quem scilicet coluerunt. *Et contriui eum bene.* Verbum nachah percutere significat propriè, sed contritio aliqualis percussio est. *Et in incē dio.* De hoc meminit scriptura Numeri undecimo. *Et in tentatione.* De tentatione ad aquas contradictionis est sermo: cuius meminit scriptura Exodi decimo septimo & Numeri uigesimo. De sepulchris uero concupiscentiæ Numeri undecimo sermo est. *Et quando misit Dominus uos de Chades Barneah.* Loquitur de peccato quo ad imperium Domini noluerunt intrare terram, ab exploratorib' deterriti: ut habetur Numeri decimo tertio. *Irritastis os Domini.* Melius & germanius uertas: amaricari fecistis, & sic uerte ubicunque irritare inueneris. *Et prostraui me corā Domino quadraginta diebus & quadraginta noctibus.* Ista est tertia quadragena ieiunii sancti Moseh, cuius hucusque nulla in scriptura facta est mentio: quam sustinuisse uidetur pro rebellione, qua ad eius imperium noluerunt intrare terram: sed murmurauerunt aduersus Deum: ob quam decreuit eos in deserto mori. qui in Ægipto signa uiderant, & ex misericordia ieiunio & precibus Moseh motus noluit eos omnino delere: ubi experieris quod in regulis admonuimus: multa scilicet suis locis omissa, postea uero suppleri. Neque puto uirū Dei, semper tacuisse prostratum: quoniam misericors Deus non pateretur tam dilectum seruum tandiu coram se iacere, qui hoc non permisit seruo, scilicet Iosuah in causa Acham Iosuah septimo, sed credendum est, eum ominibus diebus prostratum orasse. *Ne disperdas populum tuum.* Ponitur hic uerbum sachad, qđ interpretes in multis locis uertunt corrūpere. *Ne respicias.* Posset etiam uerti. Ne te uertas ad duritiam populi huius, id est dissimula, terga & non faciem uerta. *Ne forte dicant incolæ terræ.* Hebraice sic est. Ne forte dicat terra, id est habitatores terræ. *Quia non potuit Dominus introducere eos.* Hebraice est. A non potuit: sed sensus bene redditus est: & utitur sanctus Moseh in oratione frequentissime hoc argumento: quoniam uim illius fuerat frequenter expertus.

IN CAPVT. IX. DEVTERO. AD morū ornatum annotatio.

NE dicas in corde tuo. Cū ppulsauerit Dominus eos à facie tua. Propter iustitiam meam: introduxit me Dñs. Arguit locus iste hominum uanitatem: qui ex successibus solent sua bona metiri, putantes omnia sibi propter bona opera euenire: cum tamen sæpissime mens sibi mentiatur de bono habere quod non habet, & de malo non habere quod habet. Videbis hominem, cui si post datam pauperi eleemosinam, aliquid secundū aut utile euenerit: hoc statim elemosinæ quam contulit, tribuere. Quemadmodum si post peccatum quid sinistri acciderit; statim in peccatum quod præcessit illud refert, sicut legimus de filiis Iacob: quibus cum post fratris uenditionē uincula in Aegipto euenirent: præcedentis peccati non immemores dicunt. Merito hæc patimur, quia peccauimus in fratrem nostrū. Sed quemadmodum sępe mala non ob peccata nostra nobis eueniunt, ut de cæco nato Christus Ioannis nono explicuit, sed quia Deus uult, ita neque bona ob nostra merita, sed Dei misericordia. Putare tamen mala nobis nostris demeritis accidere ualde utile nobis est; sed arbitrari bona: ob nostram iustitiam nobis euenire uanissimum est. Et quod magis dolendum est, uidere hominem cui non suppetunt merita neque opera bona, ea uanissime fingere: in quæ referat, si quid sibi prospere succedat. *Et propter impietatem gentium istarum, Dominus expellit eas à facie tua.* Explicat Dominus statim se gentes illas ob suas impietates perdidisse; non tamen uult eos hoc iudicare, ne se arbitrentur eis sanctiores. Solent enim homines, cum inimicos suos uiderint à Domino diuexatos, se sanctiores illis putare, illosque peccatores æstimare: quod tamen Dominus hic ualde prohibet. Quare pro constanti habendū est, quòd licet Dominus propter iustos aliquādo impios puniat, nūquàm tamen propter impios. Putare ergo aliquem propter te a Deo pcussum, est te iustum arbitrari & illum impiū. Cum ergo impius fueris, & uideris impiū punitum qui tibi aduersatur: aut tibi bona illius conferri, non te statim iustum ęstimes, sed puta illum non propter te, sed propter peccata sua meritas

Gene. 42.

meritas dedisse pœnas. *Memento quod irasci fecisti Dominum* Considera quàm sapienter & quàm utiliter, doceat te Dominus Deus tuus temperare gaudium boni successus: ut scilicet recolas peccata quæ feceris, cum tibi uideris cuncta prospera euenire. Si quis enim prouide cogitauerit peccata quæ fecit, quomodo poterit cogitare aliquod bonum sibi sui causa concedi? Inculcanda docet sanctus uir peccata illi, cui aliqua uideris succedere ad uota.

Panem non comedi & aquam non bibi. Vides quomodo oporteat hominem se disponere ad suscipienda dona Dei, nempe ieiunio & oratione. *Panem non comedi & aquam non bibi: propter peccatum uestrum.* Sunt peccatores qui peccata nō æstimant, quia nesciunt quanti constitit eorum remissio: quibus hoc inculcandum est, ut peccare timeant. Discant etiam ex hoc loco quanti iustis constet peccatorum suorum remissio, ut illis grati sint: & quòd sunt multi iusti qui pro eis etjam ignorantibus intercedunt. Vbi etiam pulchre docet sanctus uir, non esse explicanda pericula & mala, ob malum perpetratum imminentia: ac difficultas ueniæ: cum peccator in furore & libidine peccandi excæcatus est: sed tempus expectandum quo mentis sit compos: nec tunc il-
1, Samu, 25. li explices quæ sibi mala immineant. Sic fecisse uidebis sapientissimam illam fœminam Abigail, cum uiro suo Nabal: cuius liberam mentem ad correctionem expectasse legimus. *Et in incendio & in tentatione.* Expende quæso quàm bene uir sanctus subditos disponat ad accipienda bona præsentia, referendo illis præterita mala. Solet enim Dominus, seruum quem extollere uult prius humiliare, quemadmodum de sancto Dauide legimus: cui cum Dominus uellet promittere perpetuum regnum, comme-
2, Samu, 7. morauit illi se illum ex patris ouibus extulisse. *Prostraui me corā Domino.* Hoc est munus boni pastoris, opponere se murum pro ouibus suis. etsi inscijs, & etiam ingratis. Quæ autem sequuntur explicuimus Exodi trigesimo tertio.

IN CAPVT. X. DEVTERO. IVXta literam annotationes.

Dola tibi duas tabulas lapideas. Significat uerbum pasal hebræis dolare & sculpere, & dicitur tam de lapidibus quā de lignis. Et quod dicitur. Dola tibi, hebraismus est, quemadmodum quod sequitur. Fac tibi arcam ligneam: ut sæpius admonui. De lignis uero Sittim abunde diximus Exodi uigesimo quinto: & sunt optima inter species cedri ut hebræi dicunt. *Et filii Israel profecti sunt de Beeroth.* Putarē re uera ea quæ hic de mansionibus dicuntur: inserenda potius textui capitis trigesimi tertii. Sæpius enim admonui: scripturam non seruare gestarum rerū ordinem. Aduerte autem quòd hæc mansio in cathalogo mansionum omissa est, & ut aliqui dicunt fuit eadē cum mansione in monte Hor, sed ibi denominatur a monte, quoniam in eo obierat Aharon, & est mansio trigesima quarta: neque est idem Moseroth, in quo fuit mansio uigesima septima, & Moserah in quo (ut diximus) fuit trigesima quarta & ubi mortuus est Aharon. Dicitur autem hic post mortem Aharon populum uenisse in Lothibath quæ mā sio in cathalogo Numeri trigesimo tertio præcedit Hebronah, & Hesion Gaber: portum maris Elanthici: unde uidetur apertissime constare, quòd in monte Hor, aliquando prius extiterint quàm in Hesion Gaber: quod etiam Numeri uigesimo primo haberi uidetur. Sunt autē tot difficultates in huiusmodi mansionibus, ut putem consultum omnia hæc sine expositione præterire, postquàm nihil certi habere possumus. Quod autem uertimus. A Beeroth filiorum Lahchan, potest uerti. A puteis filiorū Lahchan, & forte sunt putei aquæ è petra percussæ a Moseh fluentis. Qui autem fuerint filii Iahchan ignoratur. *Inde profecti sunt in Gudghodah.* Etiam ignoratur hæc mansio quam aliqui dicunt fuisse in monte Sinai aut prope: quoniam separatio sacerdotum ibidem fuit. *Ad benedicendum in nomine eius.* Munus erat sacerdotum benedicere populum inuocando nomen Dei super illum, ut patuit Numeri sexto unde sensus est, ad benedicendū in nomine meo, id est inuocando nomen meū. Si uero hoc ad leuitas referas, per benedicere nomini Domini intellige laudare, laudibus attollere, sed prior expositio germanior est. *Surge uade ad profectionem ante populū,* id est p profectione. Posset etiam esse preceptū ut ipse cum arca Domini populum præcedat, ut dictum est Numeri decimo. *Vt ambules p omnes uias eius,* id est facias quæ tibi præcepit. Vocantur enim sæpissime præcepta Domini uiæ eius. *Colas Dominum Deum tuum*

in

in toto corde tuo, id est non simul cum idolis, ut pars cordis tui Deum uerum colat; alia uero pars deos fictitios: & per animam uoluntatem seu desiderium intellige. *Domini Dei tui sunt cœli & cœli cœlorum.* Possumus per cœlum cœlorum supremum cœlum intelligere: sed quia in creatione rerum unius cœli sub firmamenti nomine mentio facta est: posset dici quòd per cœlum intelligit aerem & per cœlum cœlorum firmamentum, aut cœli cœlorū id est astra cœlorum quemadmodum de terra dicit, terra & omnia quæ sunt in ea. *Circuncidite præputium cordis uestri.* Dupliciter possunt hæc uerba interpretari: uno modo. Auferte cæcitatem cordis uestri. Videtur enim cor obcæcatum clausum, qualis ab hebræis, is qui præputium habet uocatur. Secundus sensus est auferte duritiam cordis uestri. Ieremiæ quarto uidetur significare scindere uel auferre malas cogitationes. Sic enim ibi habetur. Arate uobis arnum & ne seratis super spinas. Circuncidite uos Domino, & auferte præputia cordis uestri uiri Iehudah, propter malitiam operum uestrorum. Ex quibus uidetur esse aut mala studia, aut operum malitiam resecare. Ceruicem uero indurare, est nolle obedire mandatis Domini, illique resistere. *Est Deus Deorum*, id est omnibus diis superior, sic Dominus dominorum dicitur. *Qui non accipit personā, neque accipit munus.* Explicuimus hunc hebraismum cum aliis. Est enim personæ intuitu aliquid inique agere. Dicitur autem hoc recipere personam, quoniam qui hoc facit non respicit causam seu merita causæ: sed solum personam. Eugubius explicat esse ex facie ex qualitate, diuitiis & facultatibus psonas distinguere: eas que acceptas habere. Non accipit etiam munus quoniā nullo indiget, aut ad peruertēdū iudiciū. *Faciēs iudiciū pupillo.* Quoniā iudices nō illis iꝰ dicūt. Meminit aūt se esse iudicē inflexibilē ut eos ab iniuriis pupillorum & uiduarum deterreat. *Dando illi panem & uestimentū.* Inducit eos suo exemplo ad bene tractandum peregrinos, quibus necessaria omnia prouidet. *Dominum Deum tuum timebis*, scilicet in corde tuo. Illi seruies, scilicet externo cultu. *Ei adhærebis*, ut scilicet non te alteri Deo iungas, sed uestigia eius sequaris. *Et in nomine eius iurabis.* Cum scilicet iurandum tibi fuerit: quod ut diximus præcipit, ut ab eis auertat iuramēta per falsos deos. *Ipse est laus tua*, id est cuius gratia laudaberis a dicentibus. Beatus populus cuius Dominus Deus eius: aut ipse laus tua, id est quem debes laudare, sed prior sensus germanior est.

IN CAPVT. X. DEVTRO. AD mores componendos annotatio.

Omnia fere quæ huius capitis ad mores aptari possunt, tractauimus Exodi trigesimo tertio: ideo hic pauca annotabimus. *Et nūc Israel, quid Dominus deus petit a te, nisi ut timeas Dominum deū tuum?* Pauca & facilia ualde sunt, quæ Dominus a nobis petit, multa uero & magna, quæ pro horum paucorum obseruatione præstabit: sed tale est hominum ingenium, ut neque hæc pauca & facilia seruet. Et tria sunt quæ ex te petit hic: nempe ut timeas eum, ut ambules per omnes uias eius, & ut diligas eum ex toto corde, quibus nihil potest esse facilius, quę uero ipse pro horum obseruantiā præstet audi. *Ecce inquit domini Dei tui sunt cœli, & coeli coelorum, terra & omnia quæ sunt in ea.* Ad quid bone Deus, te diuitem iactas? Ad quid Dominum cœlorum & terræ te esse dicis, nisi ut ostendas te omnia hæc seruis tuis præstare posse? & re uera præstas. Domini sunt cœli & terræ, qui te timent, diligunt & uias tuas custodiunt. Non petit aurum aut argentum tuum, non prædia, non opes, non filios aut uxorem, sed timorem & amorem. *Elegit semen eorum post eos.* Etiam hic annotare memento quid ualeant iusti & sancti posteris suis. *Circuncidite præputium cordis uestri.* Quid iudæe iactas carnis circuncisionem, cum te Dominus hic præcipiat cor circuncidere? Omnes gentes (ait Dominus) præputium habent: Israel uero incircuncisus est corde. Expende ergo quid deterius sit, habere ne carnis aut cordis præputium. Non enim (ait Paulus) qui in manifesto iudęus est, neque quæ carnis est circuncisio à Domino probatur, sed qui in abscō dito & qui cordis præputio caret. *Deus uester deus deorum.* Quid mihi eius potentiam iactas bone uir? Vt scias quàm grauissime te possit pro peccatis tuis punire, & ne putares posse eum tua potentia aut diuitiis placare & corrūpere. Audi quid dicat. Qui (inquit) non accipit personam

Ierem. 9.

Ad roma. 2.

personam: neque munus. *Faciens iudicium pupillo.* Necesse est ut qui iudicem in terris nõ habet, habeat cœlestem. Time ergo pupillum offendere, uiduam uexare, cũ audias ei sa deo ius dicendum. *Ipse est laus tua* Cõsidera hominum socordiam, qui omnia sua iactant nisi Deum. Qui habent diuitias de eis superbiunt, qui bonas artes aut mores, hæc frequenter enumerant, similiter seruos & ancillas & omnia sua: nemo tamen aut rarus qui se iactet de bono Deo. Beatum dixerunt populum cui hæc sunt, ego autem dico beatum populum cuius Dominus Deus eius. De nullo alio potest magis populus laudari quàm de bono Deo. Quẽadmodum ergo iactas sapientiam & potentiam tuam, uires ac diuitias: sic te iacta de Deo tuo dicens, Non est alia natio tam grãdis quæ deos habeat appropinquantes sibi, sicut Deus noster adest nobis.

IN CAPVT. XI. DEVTERO. IVxta literam annotatio.

CVstodi custodiam eius, *& statuta & iudicia eius, & præcepta eius.* Explicui in fine canonum discrimen inter omnia hæc: & multis aliis locis quos consulere licebit. *Scitote hodie quòd non cum filiis uestris.* Suspensa uidetur sententia hæc, quoniam non explicatur quid nõ fecerit cum filiis eorũ: sed cum eis: unde Munsterus uertit ad hoc explicandum: Quoniam non cum filiis uestris loquor. Posset etiam suppleri. Quoniam non cũ filiis uestris pacisci tur Dominus pactum hoc, aut quoniam nõ cum filiis uestris loquitur dñs. *Non uiderunt castigationem domini dei uestri.* Vertit hic Santes noster eruditionem, sed non tam bene, quoniam de punitione non de eruditione Aegiptiorum sermo est: & uerbum iasar à quo musar, id est castigatio, non tã erudire, quàm flagellare significat & castigare. Ieremiæ trigesimo primo. Castigasti me ueiuasser, id est & castigatus sum. Et Prouerbiorum decimo nono. Verbis non iiuasser, id est castigabitur seruus. *Qui inundare fecit aquas maris finiti, super facies eorum.* Non plene cõstat quid proprie significet uerbum suph, quod uertimus inundare. Dicunt autem hebræi significare natare: ad quod citant illud Threnorum tertio. Saphu, id est natauerunt aquæ super caput meum. Et Ezechielis trigesimo secũdo. Et irrigare faciam terram saphatecha, id est natantem tuam. Et secundo Regum sexto. Vaiaseph.i. Et natare fecit propheta, scilicet ferrũ, qui locus ostendit non posse uerbum significare inundare, cum inundare sit aquis mergi, natare uero super aquas gradi: quare hic potius uertendum puto. Qui natare fecit aquas maris finiti super facies eorum, & sic Santes uertit in lexico suo: qui hic uertit inundare. Significatio tamen adhuc mihi suspecta est. *Quæ fecit Dathan & Abiram.* Narrat bona quæ eis fecit & mala: ut si non amore beneficiorum, saltem terrore legem Domini seruent. *Et omnẽ substantiam eorũ: quæ erat sub pedibus eorum.* Si radix nominis haiechum pertinet ad radicem chum, quod est surgere & stare, miror quare nostri hic uertant substantiam aut opes, licet hoc hebræi dicant, scilicet rabbi Abrahã Genesis septimo, & rabbi Dauid in libro radicum. Relinquunt enim iudicium proprium, & in cæcitatem transeunt iudæorũ. Si enim eius radix est chum, à radice petenda erat significatio, neque uertendum erat, & omnem substantiam eorum, cũ mem quod ponitur in fine haiachum sit litera radicalis, & non pronomen: unde si radix haiachum est chum, uertendum est, & omne stans sub pedibus eorum: seu quod stabat sub pedibus eorum: & potest litera duplici ter intelligi. Vno modo ut sit sensus: & omne quod stabat seu erat sub pedibus, id est sub potestate eorum: iuxta illud octaui Psalmi. Omnia subiecisti sub pedibus eius, id est sub potestate eius, & est hebraismus. Secundus sensus est & omnia quæ stabant sub pedibus eorum, id est omnia supellectilia quæ uidebantur esse sub eorum pedibus: ac si dicat. Non solum eos terra deglutiuit & domos eorum & tabernacula quæ erant tentoria eorum, sed omnia supellectilia quæ erant sub pedibus eorum: aut quasi sub pedibus. Prior tamen sensus magis a scriptura probatur Exodi undecimo ubi dicitur, Egredere tu, & omnis populus qui est sub pedibus tuis, id est tibi subditus. *In qua seminas semen tuum: & irrigas pede tuo sicut hortum holeris.* Quoniam in Aegipto nunquàm pluit, opus est terram post seminationem irrigare aquis Nili, qui certo tempore, scilicet liquefactionis niuium terram irrigat, & si quis extra tempus illud irrigationis & inundationis, serere uoluerit, opus est aquam aliunde suo labore portare, neque solum quando non est inundatio, sed etiam in ipsa inundatione labora-

re

Per pro labore aliquãdo ab hebræis usurpatur.

re opus est, ut scilicet descẽdat irrigatio ad terram tuam. Et quod dicitur pede tuo: idem est quòd labore tuo, aut melius irrigas pede tuo, id est aquam pedibus ad irrigandum affers seu portas: quemadmodum fit ad irrigandũ hortũ oleris quod ferendum esset; sed afferre pedibus aquam ad semen, laboriosissimum est. Vel pede tuo, id est facies pede tuo sulcũ quo riges. *Terra montium et uallium est.* Dictio bichah, id est uallis, significat proprie scissionem seu ruptionem, ab acha quod est rumpere; q̃ uallis nihil aliud esse uideatur quàm scisio inter montes. *Ad pluuiam cœli bibes aquam,* id est habebis in terra tua imbrem de cœlo, quo terra infundatur, aut si literam urgere uelis ex cisternis bibes aquam, quæ ex cœlesti influxu & pluuia implentur. *Iugiter sunt oculi Dei in ea,* id est illius specialem curam gerit: aut iugiter eam curat: necessaria prouidendo. *Et colatis toto corde uestro, et tota anima uestra,* scilicet non colendo alios deos. Qui enim alios deos colit uel diligit, non diligit neque colit Deum toto corde, sed partitum cor habet in tot partes, quot Deos diligit & colit. *Temporaneam et serotinam.* Significat iarah à quo ioreh, id est temporanea, proiicere & docere & ioreh pluuiam, quòd e cœlo proiiciatur à Deo: quòd uero temporaneam signi ficet non est usque adeo certum. Afferunt hebræi ad hoc probandum illud Ieremiæ quinto. Qui dat imbrem. ue ioreh, id est & pluuiam, quod glosant, temporaneam & serotinam: sed ex hoc constat non significare temporaneam, nisi ratione adiuncti, scilicet serotinam. Dictio uero malchos, id est serotinam non solum pluuiam serotinam, sed serotinum quid significat, unde etiam leches significat herbam serotinam, ut patet Hamos septimo ubi dicitur. Et ecce leches, id est herba scilicet serotina. Posset etiam uerti, qui dat imbrem & pluuiam & oportunã, id est oportuno tempore. *Cauete uobis ne forte seducatur cor uestrum.* Hebraice est. Sitis custoditi, & uerbum patah significat inclinare & declinare: ideo melius uertas: ne forte declinet cor uestrum, scilicet a recto. *Et restringat coelos.* Posset etiam uerti, & retineat sed sensus est idem. *Et terra non det fructũ suum.* Hebraice eleuationem suam. Dicitur autem fructus, terræ eleuatio, quonia m ab ea eleuatur. *Ponite uerba mea ista super cor uestrum: et super animam uestram,* id est super intellectum uel cogitationem & super appetitum seu uoluntatem: ut scilicet ea cogitetis & uelitis implere. *Ligabitis illa super manus uestras, et erunt in specilla super oculos uestros,* id est eritis iugiter horum memores, ac si illa in manibus & super oculos haberetis. Et aduerte ut iam admonuimus Exodi decimo tertio & sexto capite huius libri quòd hebræi ex specillis, laminas fecerunt quas in frõte gerunt: & sua tephilim de quibus ibidem diximus. *Et super postes domus tuæ: et in portis tuis.* Iudæi hoc ad literam intelligunt, sed potest esse sensus, quòd iugem memoriam haberent præceptorum Dei: quemadmodum eorum memores iugiter sumus, quæ uel manibus gestamus: uel super oculos habemus: aut postibus & ostiis scripta sunt. *Vt daret eis, sicut dies coeli super terrã,* id est tandiu uitã quamdiu durabunt dies coeli super terram aut coelum ipsum quamdiu durabit super terram: id est perpetuo, quoniam perpetuo durabit cœlum super terram. Solet autem hebraismus rẽ perpetuam significare per dies coeli: ut Psalmo octuagesimo octauo. Et thronus eius sicut dies coeli, id est perpetuus: quoniam dies coeli perpetui erunt. *Omnis locus quem calcauerit planta pedis uestri, uester erit.* Ne iudæi hanc promisionem extenderent, & putarent omnem locum quem erant calcaturi sibi dari à Domino: statim limitauit promissionem dicens. *A deserto & Lebanon.* quasi dicat. Non do uobis omnem locum absolute quem pedibus uestris estis calcaturi, sed quem estis calcaturi a deserto & Lebanon: & per desertum intellige desertum Aegipti quod hic ponitur terminus australis terræ sanctæ. Lebanon uero, terminus aquilonaris, flumen uero Perat orientalis, mare uero nouissimum occidentalis. Neque mireris Perath aliquando aquilonarem aliquando orientalem poni terminũ, quoniam comparatum mari nouissimo orientalem locum tenet. comparatum uero meridiei locum aquilonaris termini sortitur. De terminis diximus satis capite priori huius libri. Vocatur autem mare occidentale terræ sanctæ mare nouissimum seu posterius quia est ultimus terminus terræ sanctæ a parte occidentali. Supputatur enim terminus occidentalis ut plurimum extremo loco, cum scriptura terminos terræ sanctæ commemorat. Aut dicitur posterius

Dies coeli p perpetuo utitur hebraismus.

Termini terræ sanctæ describuntur.

rius relatiue ad alia maria, scilicet Teberiadis & mortuum: quæ cum orientalia sint, priorem locum obtinere uidentur. *Ego do coram uobis benedictionem & maledictionem*, id est do uobis liberam electionem, ut quã malueritis eligatis siue benedictionem, siue maledictionem: & per benedictionem iudæi intelligunt augmentum omnium bonorum: per maledictionem uero diminutionem: & dabat hanc optionem in obseruantia uel transgressione legis suæ. *Pones benedictionem super montem Gerizim: maledictionem uero super montem Hebal.* Erant isti montes tam coniuncti inuicem ut uoces benedicentium in uno, in altero audirentur: de quibus fit mentio infra capite uigesimo septimo & Iosuah octauo: quo uero loco sunt, litera statim explicat. *Post uiam in qua occumbit sol*, id est post uiam quæ uersus occidentem contendit. *E regione Gilgal, apud Elone Moreh.* Gilgal locus est inter Iarden & Ierecho: ut habetur Iosuah quinto. Elone uero locus est in quo quercuum multitudo est: cuius scriptura Genesis duodecimo meminit: ubi de Abraham narrat uenisse usque ad quercum Moreh: unde Elone nomen est significans arborem fortem. Moreh uero nomen noti loci est. Gerundensis tamen putat Moreh esse nomen uiri, quemadmodum Mamre. Similiter putat Munsterus Elone non arbores significare, sed esse nomen proprium loci. Vide Genesis duodecimo eum: quod etiam hic Santes sentire uidetur. Hic autẽ Munsterus Elone planitiem aut castaneam significare arbitratur. Meminit Iosephus montis Gerizim undecimo libro antiquitatum prope Samariam & altissimus est. Controuertunt hoc capite iudæi, & ex nostris aliqui: an terra Israel sit melior ac uberior ipsa Aegipto, & dicunt iehudæi eam omnibus terris pinguiorem & uberiorem, & quòd non subiiciatur influentiis & aliis causis naturalibus quemadmodum omnes aliæ: sed soli Deo glorioso qui certis tẽporibus, pluuiis congruentibus eam irrigat: unde dicunt Chebron locum uilissimum Chananeæ præferendum Zoa urbe Ægipti egregia. Nostri uero dicunt terram Israel non absolute Aegipto præferri, sed secundum aliquid, scilicet si pupulus Dei in ea pie & sancte uiueret secũdum præcepta Dei: unde Deus hic addit. Si recipiendo receperitis præcepta mea: dabo pluuiam terræ uestræ. Adducuntur ad hoc aliquot rationes quarum una est, quòd terra fructifera uersa fit in salsuginem ob malitiam habitantium in ea. Secunda quia Ieremiæ duodecimo dicitur. Vsquequo desolata erit terra, & herba omnis regionis siccabitur? Propter malitiam habitantium in ea consumptum est animal & uolucre. Quod uero terra Aegipti uberior & fertilior sit probant quidam ex uerbis scriptura Genesis decimo tertio, ubi præcipua pars terræ Israel comparatur Aegipto. Dicitur autem ibi leuasse Loth oculos suos, & uidisse omnem planitiem Iarden: quòd tota esset irrigua tanquam hortus Domini & sicut terra Aegipti. Sed meo iudicio licet terra Israel præcipuam ubertatem ex Dei influentia & populi religione haberet, credendum tamen est eam sua natura fertilissimam, & sub nomine naturæ influentias cœli comprehendo: quòd facile probatur ex uerbis exploratorum Numeri decimo tertio dicentium. Venimus ad terram ad quam misisti nos: & etiam fluens lacte & melle est, & hic fructus eius, afferentes racemum in uecte: quem uix duo homines ferre poterant. non legimus de aliqua terra, quòd tales proferat fructus. Constat autem tunc temporis terram nõ fuisse a piis hominibus cultam, sed a pessimis idolatris, neque nunc caret sua ubertate: licet Dominus propter iudæorum malitiam eam sterilem utcunque reddiderit. Solet enim Dominus aliquando terras fertilissimas, ad tempus steriles reddere, propter incolentium peccata. Alia hic afferre possem ex Ezechielis capite uigesimo. quæ breuitatis causa omittimus.

IN CAPVT. XII. DEVTRO. AD mores componendos annotatio.

QVia non cum filiis uestris, qui nõ uiderunt neque cognouerunt punitionem Domini. Alio modo tenentur Deum diligere & præcepta Domini seruare, qui per seipsos beneficia Domini suis ut ita dixerim manibus acceperunt, atque aliter qui manibus alienis. Similiter qui eius uerbera dorso suo sustinuerunt, & aliter qui alieno capite eruditi sunt. Docet etiã hic sanctus uir, quomodo prælati subditos suos debeant aliquando beneficiorum receptorum memoria demulcere, nonnunquam uero memoria punitionum deterrere. Nullum non mouit lapidem uir sanctus, ut subditos suos incitaret ad legis Dei obseruantiam: aliquando minis, nonnunquàm receptorum beneficiorum memoria, atque exhibendorum spe. *Terra ad quã tu*

tu ingrederis:non est sicut terra Ægipti. Solet peccatores decipere cogitatio qua cogitat deliciosius & abundantius sub peccato, quàm sub Deo uiuere, & uitia quæ eum in maxima penuria nutriebant, mentiuntur se illis præstitisse cum libertate ubertatem, unde seruus dei ad hoc maxime conari debet, cum eum a peccato uult reuocare, ut illi persuadeat, se misere sub peccato uixisse: & deliciose ac abundanter de cętero se sub Deo uicturum: quemadmodũ facit hic sanctus Mosch. Audierat enim eos semel conqueri ac dicere. Vtinã mortui essemus in Aegipto quando sedebamus ad ollas carniũ. Recordamur ceparum porrhorum & aliorum ac piscium, quæ gratis ibidem comedebamus: ideo nititur eos ab hoc sapore reuocare ad meliorem. Non saturantur sub uitiis ac peccatis homines, sed fame pereunt, ut dicit filius ille prodigus, qui postquàm substantiam suam sub uicus dissipauit, egere incipiens cupiebat de siliquis saturari, neq; tamen poterat. Ostẽdit ergo eis terram Domini uberiorem ac pinguiorem terra Aegipti: sed surdis canebat uir Dei. *Terra montium & uallium est.* Colligimus ex hoc loco, scriptura testante: meliorem esse terram montium & uallium terra plana, qualis erat terra Aegipti. Secundo eam uberiorem quæ cœli aquas deo demittẽte bibit, quàm quæ alicuius fluminis riuis irrigatur. Similiter oculos Domini magis respicere terram quæ aquis fluuialibus non irrigatur. Qua in re pulchre docemur, tanto melius nobis esse: quanto fuerimus magis ad oculos Domini suspensi. Terra enim quæ imbrem de cœlo expectat: magis timet Deum offendere, ne pluuiam prohibeat terræ oportunam. Vult enim Dominus ut ita dixerim, freni habenas nobis manu tenere, ut iuxta merita aut demerita nostra, cibum necessarium concedat, aut neget. Quod si oculi Domini semper sunt super terram iustorum: & ita eorum cibum & potum curat, quomodo patietur a iustis ipsis aliquãdo oculos auertere? *Dabo herbam in agro tuo pro iumentis tuis.* Omnia quæ sunt iustorum necdum terrã, sed etiam iumenta, eorum gratia curat: ut herbam eorum iumentis alendis in agro producere non dedignetur. Admonui similia in Genesi cum de Abraham gestis scripturæ sermo perorares. *Restringat cœlos, & non sit pluuia.* Cum ergo uideris hæc necessaria cœlum negare, arbitrare Deum nostris offensum peccatis. *Loquantur de eis.* Arbitrantur multi, nihil referre: de lege Domini bonis ac piis rebus loqui. Fateor pluris faciendam esse legis custodiam quàm loquutionem: sed non parui faciẽdum esse de ea re iugiter loqui & meditari, docet locus iste: ideo non inutile putes semper de ea loqui, & iugiter meditari. *Omnis locus quem calcauerit pes uester: uester erit.* Omnia quæ calcaueris terrena, tua erunt, & tu eorum dominus, quæ uero pluris fecẽris, superiora te erunt: in quem sensum Bernardus illud Ioannis interpretatur. Et ego si exaltatus fuero a terra omnia traham ad me ipsum. *Do corã uobis benedictionem & maledictionem.* Vbi sunt illi, qui tam impudenter hominis libertatem negant, eumque immo seipsos, in bruta conuertere nituntur quemadmodum insanus Lutherus?

IN CAPVT. XII. DEVTERO. IVxta literam annotatio.

HÆc sunt statuta & iudicia. In fine canonum quos huic operi præfiximus, explicuimus horum nominum discrimen: & multis aliis locis quos consulere licebit. *Perdẽdo perdetis omnia loca: in quibus seruierunt gentes.* Ponitur hic perdere pro destruere, & est sermo tam de templis quàm de lucis: quibus gentes idola sua colebant. Gaudebant autem idola huiusmodi lucis, quẽadmodum Diana quæ uenatrix a gentilibus putabatur nemoribus, & etiam quia ibi turpes congressus faciebant in honorem idolorum. *Sub omni ligno uiridi.* Sunt qui pro uiridi frondosum uertant, & utrunque potest dictio rahanan significare: sed coniectura magna est Psalmo nonagesimo secundo quod significet potius uiride. Ibi enim dicitur. Conspersus sum oleo rahanan, id est uiridi, quo loco nullo modo quadrare uidetur frondoso, nisi dicas coloris frondis, quod idem est quod coloris uiridis. Per lignum autem uiride intelligit lignum quod semper retinet uiriditatem ut Pinus Cupressus Citrum Oliua & id genus alia. *Diruetis altaria eorum.* Significat natas proprie destruere com minuendo destructa: ut patet Psalmo quinquagesimo octauo ubi dicitur. Molas leonum uetos, id est contere Domine, & pronomen ea-

D rum

rum, refert gentes non idola: non solum hic sed etiam in sequentibus: licet Munsterus masculino genere hæc omnia uerterit: sed in Hebræo in fœminino ponuntur. *Lucos earum comburetis igne.* Ponunt Hebræi nomen asserah, id est lucus in radice asser, id est qui quæ: ad quod eius significatio nullam allusionem habere uidetur: & quia ut plurimum nomina hebraica conuenientiam in sua significatione habent ad radicem: putarem potius esse a radice iassar quod est rectum esse: & asserah significare arbores rectas, quales in lucis plantare solebant gentiles, non tamen hebræorum deductionem reiicio. *Perdetis nomen earum e loco ipso.* Si ad gentes referas, præcipit loca quibus habitarunt gentes uel idola esse de extero alio nomine uocanda: ut non amplius sit eorum memoria. Si uero ad idola, mandat non amplius eorum delubra ab eis denominari, ut illorum nomina deleantur: neque eorum amplius ulla mentio fiat. *Non sic facietis Domino Deo uestro.* Vt scilicet faciatis illi diuersa altaria & multa: aut delubra uel lucos: sed ad certum locum a Domino designandum uenietis. *Vt ponat nomen suum ibi*, id est ut uocetur domus Dei. Nam Deum ponere alicubi nomen suum: est illum locum a se seu nomine suo denominari. Sic de angelo dixit Exodi uigesimo tertio. Quia nomen meum in medio eius, id est quia uocatur Deus sicut ego. & est hebraismus. *Holocausta uestra & sacrificia uestra.* Vocat sacrificia omnia alia præter holocaustum: ut hostia pro peccato & pacifica: & dictio zibche chem, id est sacrificia, a mactando dicitur quasi mactata. Per eleuationem uero manus uidetur intelligere ea quæ quis a suis bonis eleuat seu separat ut Domino offerat, ut minchah & omne munus farinaceum quod cum hostiis & carnibus offerri solebat. *Letabimini in omnibus quibus mittetis manus uestras*, id est in lucris manuum uestrarum, seu in operibus manuum uestrarum. Solet enim homo manibus laborare ad lucrum: in quo postmodum lætatur. Nos etiam dicimus. Tudo em que poem a mão lhe uai adiante: & sumitur hic benedicere pro augere. *Non facietis iuxta ea quæ nos facimus hic hodie.* Vt scilicet sacrifices in omni loco, quemadmodum nos facimus, qui ubicunque arca

Ponere nomē suū alicubi quid sit iudæis.

Manus p labore.

Domini manet ibi uictimas immolamus. Di quirunt hic tam nostri quàm Hebræi, an electo à Domino loco, quo nomen suum posuit ut Siloh & Ierusalem, licuerit aliis locis immolare, quemadmodum multi sancti fecisse leguntur ut Helias Selomoh. Aduertendum autem Iudæos ante tabernaculi erectionem obtulisse ubi libuisset, unde illis præcipitur erecto Tabernaculo hostias ad eius ostium afferre. Postmodum uero ibi immolabant ubi arca Domini erat, licet tunc temporis non electo loco ad hoc, ex præcepto hoc non astringentur. Electo uero loco non nisi ex speciali reuelatione alibi immolare licebat. Si quæras quare Deus non nominauit aut designauit locum nisi tempore Dauidis, dico quod quia nondum habebant plenam requiem, quàm diu enim domesticos timebant hostes, non tutum uidebatur suas sedes relinquere: ut irent ad locum a Domino designatum. Est & alia ratio: quoniam si locus esset designatus ante terræ diuisionem, omnes uellent illum in sua sorte habere: ne ergo super illo contenderent, noluit ante diuisionem terræ designare. *Leuationem manus uestræ*, id est ea quæ ex bonis nostris, manibus eleuatis seu separatis ad offerendum Domino: aut quæ manibus eleuatis offertis Domino. *Et omnia electa uota uestra*, seu electionem uotorum, id est ea quæ eligitis ad soluenda uota: seu ad uouendum Domino. Debet enim homo eligere ea quæ Domino promittere debet. *Leuita qui est intra portas uestras*, id est in medio urbium uestrarum. Erant enim Leuitæ ubique dispersi ad docendam legem. *Tantum secundum omne desiderium animæ tuæ mactabis & comedes carnem, secundum benedictionem Domini Dei tui quam dederit tibi: intra omnes portas tuas: immundam & mundam comedes, sicut capream & ceruum.* Loquitur textus de carnibus nō oblatis seu deuotis deo: & uidetur exceptio pcedētis legis. Statuerat enim hominē nō posse alicubi deo offerre quicquā nisi in loco designādo. Statuit modo alias carnes seu animalia nō offerenda uel deuota, posse comedi intra urbes seu in locis ubi morabātur. Si ue tales carnes essent mūdæ ad sacrificiū sine immundæ queādmodū de ceruo & caprea explicat, q̄ licet immunda essent ad sacrificiū, non tamen ad esum: neque propterea licebat aliquid

comedere

comedere ex immundis ad esum:& hoc sequēti explicat lege. Ordina ergo sic literā. Licet deuotas carnes aut domino offerendas, mactare ac comedere extra delectum & designatū locū nequeas:attamen alias tam mundas, ut bos, capra agnus, quam immundas ad sacrificiū ut ceruus & caprea, mactabis & comedes intra oēs portas tuas.i.in ciuitate tua sicut desideraueris & prout dñs benedixerit tibi. Munsterus ꝓ mactare uertit offerre,& locus difficilis ualde est si offerre legas ideo melius mactabis. *Non poteris comedere intra portas tuas decimam frumenti tui,& uini tui et olei tui: et primogenita boū tuorum et pecudum tuarū; et omnia uota tua quæ uoueris,et spontanea tua et,eleuationem manus tuæ* Exceptio est ꝑcedentis legis,quòd uidelicet nō possint deo offerenda aut deuota,extra designatū lucū comedere,ut clare in litera habetur. *Caue ne relinquas leuitam.* Tenebātur iudæi alere leuitas secum habitantes,& secū eos Ierusalē deferre:quoniam nō habebant possessiones inter filios Israel. *Cū elōgauerit.* Potest hæc lex esse explicatio illius qua dixerat. Tātū in omnī deside rio animæ tuæ,ubi generaliter statuisse uidetur quòd possent extra sacrū locum comedere tam munda q̄ immūda ad sacrificiū,quòd hoc.s.debeat intelligi,cū a loco sacro lōge distauerint,secus si sint,ꝓpe:quoniam tunc non possent animal immolatitiū intra suas portas comedere: sed eius sanguinem ad altare deferre tenebantur ut statutū esse uidetur supra Leui.17. Sed textus uidetur ibi de sacrificiis loqui. Possēt etiā esse alia lex statuens quòd in loco distanti à templo possent comedere munda & immūda ad sacrificiū. *Quia sanguis est aīa: et non comedes animam cū carne.* i.sanguis est sedes animæ seu uitæ: quia ablato sanguine non amplius uiuit animal. *Sed sanctificata tua.* Manifeste locus iste explicat q̄ dicta sunt:ut.s. solum offerenda deferre tenerentur ad locū sacrū, alia uero possent intra portas suas comedere. *Et uota tua* i.res deuotas,ita quòd omnem rem sanctificatam.i.quā sanctificare decreueris, uel quauis uia sancta fuerit,ut erāt primogenita,&quā uoto deuoueris uel promiseris deo, teneberis ad locum sacrum adducere. *Ne illaquees te post eas.* s.colendo earum deos:aut modū sacrificiorū imitādo,immolando.s.filios tuos diis eorum,quemadmodum ipsæ. *Nam omnē abominationem dñi,quam odio habuit: fecerūt diis suis.* Sicut est immolatio filiorum cōcubitus cum consanguineis & cum iumentis & alia horrenda,quæ diis suis isti faciebant.

IN CAPVT. XII. DEVTRO. AD mores componendos annotatio.

P*Erdendo perdetis omnia loca in quibus seruierunt gentes.* Nocere ualde peccatoribus solent peccatorum reliquiæ & monimenta:q̄ præteritorum uiciorum memoriam reuocare solent, ideo quicquid peccatū ad memoriam reducere potest delendum est:ita ut etiā si fieri posit nomē deleatur eorum. *Sed ad locum quem elegerit Dñs Deus uester.* Considera legislatoris prudentiam. Noluit eos multis locis immolare, ne simul locorum multitudo, Deorum colluuiem afferret, sed sicut erat unus deus,ita unicus esset eūm colendi locus & locum unum ad sacrificandum elegit: ut eos reuocaret a cultu idolorum:multaque ꝑmisit,quibus non multum delectatur:ut quod coram eo comederent & biberent de immolatis sibi,ne contingeret comedere de immolatis idolis. Ex quo loco prælati discant,multa imperfectis esse permittenda,ne omnino à fide recedant. De qua re Paulus abunde Romanos instruit. Multa enim sunt ꝑ tempore permittenda,quæ postmodum necessario corriguntur. Neque debent subditi semper eam querere libertatem,quæ aliquando ex causa sibi concessa est. Neque debent prælati eam perfectionem & legum obseruantiam a subditis quærere: cum sunt in uia aut aliquo labore grauati: quam ab eis expeterent in quiete. *Vos et filii uestri,et filiæ uestræ, et serui uestri.* Admonentur hic parētes & domini:ut filios suos & filias, seruos & ancillas,secum ducant ad templum domini: ex cuius defectu, filii & serui ignorant q̄ sunt saluti necessaria,& multa mala domi relicti committunt,quæ omnino uitarent. Docentur etiam illis impartiri diem lætitiæ, putantes laborantes & seruos,requie indigere,qua suorū laborum & subiectionis obliuiscātur. *Caue ne derelinquas leuitam* Curandi sunt ualde omnes ministri dei: præsertim qui sua propter deum abdicarunt, neque unde sustentari possint habent. *Robora te ut non comedas sanguinem.* Sunt peccata quædam ad q̄ homo suapte natura inclinatur;& ad ea uitanda debet

homo seipsum roborare. Omnis enim homo suum habet uicium peculiare, ad quod perimen dum maxime laborare debet, postquàm illud cognouerit. Hoc enim primum est, ad quod adniti debet peccator, qui peccata sua relinquere cupit, scire .s. quod est uicium a quo magis impugnatur, quo deprehenso, neruos tendere, uiresq; exercere: ut illud subiiciat, quoniam post modum securus dormiet. *Caue tibi, ne illaquees te post eas.* Extremū malum est malos habere prædecessores, quemadmodum optimum bonos habuisse: qui tritam uiam iā tibi incedendam tradunt. *Quia etiā filios suos et filias combusserunt igni.* Constat ex hoc loco, nullo pacto licere filium aut filiam immolare. Tradit autem Chrisostomus Deū ideo Abrahæ præcepisse filium immolare, ne homo pro idolo faceret quod propter uerum deum facere recusaret.

IN CAPVT. XIII. DEVTERO. IVxta literam annotatio.

CVm surrexerit in medio tui propheta, uel somnians. Numeri. 12 dixit Dominus ad Aharon & Mirian. Cum fuerit propheta uester: ego Dominus in uisione ei ostendā me: in somnio loquar cum eo. Vnde constat somniantem prophetam dici. Dicit ergo propheta ad includendum eos quibus sine somnio loquebatur quemadmodum Moseh. Somnians ueru: ut includat eos prophetas quibus in somnio loquebatur. Dicit in medio tui, id est intra te seu inter populum tuum. *Dederit tibi signum uel portentum,* scilicet ad probandum id quod dixerit. Et signum seu (ot) significat signum seu mirabile tam præteritum quàm futurum, mophet uero seu portentum ad sola futura extenditur ut hebræi dicunt. Vult itaque statuere quòd quantumcunque eueniat signum aut portentum, quod talis propheta uenturum dixerit, si suaserit a Deo tuo recessum, & seruire diis alienis, nullo pacto illi acquiescas: sed interficias illum. Sed quærunt hebræi quomodo falsus propheta, possit uera signa facere: & augetur dubium, quia infra cap. decimo octauo dicit Dominus iudæis. Si dixeris in corde tuo, quomodo sciemus uerbum, quod non loquutus est Dominus? respondet. Quod loquetur propheta in nomine domini, & non erit uerbum, & non ueniet: est uerbū quod non loquutus est dominus: per superbiā loquutus est ipsum propheta: non timebis ab eo. Si ergo uerus propheta cognoscitur, per hoc quod eius uerbum euenit, & falsus cuius non uenit, sequitur non esse falsum, cuius uerbum uenerit, & tamen talis hic dicitur falsus. Dicendum quod textus non disquirit hic, an propheta falsus possit uel non possit signa uera facere: sed quòd siue faciat uera siue falsa, si suaserit a uero Deo recedendum, & colendum falsum, nullo pacto illi credatur. Non ergo sufficit ad uerum prophetam prædicere aliquid uenturum quod eueniat, sed ultra hoc ut nōn prædicet aliquid contra legem domini. Textus uero citatus ex capite duodecimo, loquitur de propheta qui non uaticinatur quicquàm aduersus legem: sed dicit se Domini prophetā & uerba eius loqui. Neque (meo iudicio) textus hic loquitur de signo uel portento seu eius operatione, sed solum de prædictione seu prænunciatione ipsius unde dicit. Et uenerit signum uel portentum, siue eius opera siue opere alterius. Possunt autem falsi prophetæ uera signa uentura prænunciare quemadmodum Bilham & Sibillæ, sed nullo pacto possunt miracula seu uera signa facere. Sed dubium est an Dominus alicui falso prophetæ ad miraculum cooperaretur quo ille non probaret suam missionem, aut uera esse quæ prædicit, ut si propheta diceret. Eamus & seruiamus Diis alienis, & non in huius testimonium, aut suæ missiouis, signum faceret aliquod. Putarem salua ecclesiæ diffinitione posse fieri. Hebræi dicunt textum loqui de falso propheta & de signis externis, quæ non sunt miracula: sicut de gestatione cathenarum Ieremiæ: & de matrimonio cum fornicaria Hoseh. 3. & de magis Pharaonis: qui per incantationes suas faciebant quæ uidebant facere Moseh. *Quia tentat Dominus Deus uester uos,* id est ad modum tentantis seu experientis se habet, ut exploret, an eum toto corde diligatis, an aliqua uestri cordis portione, diligatis alienos Deos. *Si incitauerit te frater tuus filius matris tuæ.* Verbum sit non plene notum est hebræis. Dicunt autem significare incitare, suadere, & remouere: & quod horum malueris poteris hic acceptare. Quod uero sequitur. Filius matris tuæ, indicat quòd non solum si fuerit ex parte patris frater, sed etiam ex parte matris, qui magis se diligunt quàm qui ex parte patris tantum fratres sunt si inquam ille suaserit Deorum aliorum cultum, aut filius matris tuæ, id est ex parte utriusque parentis: non solum ex parte patris, sed etiam ex parte matris. Impiissimus

piissimus & deploratus Iudæus author libri Nizaon hæc uerba in Christum seruatorem nostrum detorquet: cuius hæc sunt uerba. Si incitauerit te frater tuus filius matris tuæ. Hic est inquit Iesus, qui negauit patrem suũ dicens, sibi esse matrem non patrem, quòdque sit filius Dei, & ipsemet quoque Deus. De ipso dixit Moseh. Non acquiescas ei, neque audias eum, neque occultabis eum, quin potius occidendo occides eum: manus tua sit in eum primum: ut interficias eum. Sic fecerunt ei, & suspenderunt eum: ut confirmarent id quod scribitur. Non pernoctabit cadauer eius super ligno: sed sepeliendo sepelias eum, quia maledictio Dei est suspensus. Hæc damnatus ille iudæus: qui ea quæ sanctus Moseh, in communi dixit, impie in Christum detorquet. Dicit enim (ut ad oculum uides) non esse acquiescendum suadenti alienos deos colere, siue sit frater siue filius siue filia, impiissimus uero ille nebulo, innitum textum ac plane repugnantem, in suam impiam & blasphemam sententiam trahit: & ualde mirandum est, de iudæorum peruicatia & insolentia, qui cum apud Christianos degât, a quibus inter cæteras nationes minus crudeliter tractantur, & sinantur in sua permanere perfidia, opesque illorum expilare, non uereantur hæc in Christum blasphemare: & qui pie ac humiliter inter nos agere deberent, os in cœlum ponere non uerentur: digni certe qui à Christianorum finibus longe expellerentur.

Vel uxor sinus tui, id est quæ dormit in sinu tuo, uel ad latus tuum in quo est sinus. Vocat autem uxorem sinus, quoniam solet homo fouere uxorem sicut ea quę sinu gestat: uide primo Semuelis habes capite duodecimo. In sinu illius dormiens: ubi sub methaphora de uxore Vriæ est sermo. Chaldæus uertit uxor fœderis tui. *Clam dicendo.* Dicit clam, quoniam & defectus à legibus maxime idololatria non nisi secreto suaderi solent, ob metum legislatoris aut magistratus. *Non acquiesces illi: & non audies ad eum.* Non solum (inquit) non acquiescas illius suasionibus, sed neque suadentem audies. Verbum abah, id est acquiescere significat etiam uelle, concupiscere & desiderare ut hebræi asserunt: unde uerti posset. Non uoles illi scilicet bonum: unde sequitur. *Non parcet oculus tuus*, cuius sensus est. Non miserebe-ris illius: & est hebraismus. Pepercit tibi oculus meus, id est tui misertus sum: aut misericordia motus sum super te. Non parcet tibi oculus meus, id non miserebor tui: & meminit oculorum, quoniam oculi uidentes alienius miseriam solent ad misericordiam prouocari. Habes hebraismum primo Semuelis capite uigesimoquarto & Ezechielis uigesimo & decimo sexto ubi significat omnia concedere, aut nihil omittere, corũ quæ necessaria sunt. *Neque indulgebis.* Antea dictum est. Non parces ei, hic non indulgebis, & dicunt Hebræi hæc duo uerba, scilicet chos & chamal esse eiusdem significationis, & significare parcere: neque ex coniecturis potui propriam utriusque significationem inuenire: aut aliquod inter ea discrimen. *Et non operies eum.* Dupliciter potest locus iste intelligi. Vno modo. Non abscondas eum, cum scilicet fuerit capiendus, aut non tegas scelera eius. Secundo non protegas eum, sed prior sensus simplicior est. Solent enim iudæi non statim damnatum ad supplicium rapere, sed ad diem & noctem seruare, immo usque ad supplicii horam, ut interea temporis, quicunque aliquid afferre posset, quod reo bonum esse posset, aditum ad iudicem haberet: quod beneficium ei, qui ad idololatriam populũ prouocasset negabatur, qua de causa dicunt aliqui eos mortem Christi festinasse: quem peruersi iudæi, pseudoprophetam fuisse dicunt. *Manus tua erit in eo prius: seu in principio.* Hebraismus est, manum alicuius esse in aliquem: & significat percutere aliquem aut occidere. Quemadmodum Saul cum manibus Philistęorum decreuisset occidere Dauid dicebat. Manus mea non sit in illo, id est non occidam ego eum manu mea. Tenebatur autem ille quem primum pseudopropheta uoluisset seducere, primus in eum lapidem mittere, deinde totus populus. *Quia quæsiuit expellere te a domino Deo tuo.* Dicunt Hebræi uerbum duach quod hic uertimus expellere, significare expellere & lauare: quòd qui lauat sordes expellat ab eo quod lauat. *Egressi sunt uiri filii Beliaal.* Varie tam Hebræi quàm nostri sentiunt de nomine Beliaal. Hebræi dicunt esse hominem peruicacem & perfrictæ frontis, & sine iugo legis diuinę. Alii sentiunt dici ab eli, quod est nõ, & iahal, id est profuit quasi non proficiens, seu uir inutilis. Mihi uero uidetur dici a beli quod est non & al, id est super, quasi uir non ferens aliquid super se: & hoc est quod hebræi dicunt Quid Beliaal significet iudæis.

significare hominem sine iugo diuinæ legis: nec solum sine iugo diuinæ legis: sed non ferens super se aliquem. Alii eos uiros Belial uocant: quibus Demon ueluti instrumentis ad malum utitur. Ponitur dictio in multis scripturæ locis, scilicet Iudicum decimo nono, primo Semuelis primo & secundo, & ex eo loco uidetur nostra sententia probabilior, quoniam ibi dicitur. Filii Heli filii Belial: & quasi nomen exponens sequitur: neque cognoscebant Dominum. Dicit etiam ibi capite uigesimo quinto Abigail de uiro suo Nabal. Ipse est filius Belial, ita ut nemo audeat ei loqui. Et Apostolus secundæ ad Chorinthios sexto dicit. Quæ est conuentio Christi ad Belial: ubi uidetur per Belial Demonem intelligere. *Et impulerunt habitatores urbium eorum.* Significatio uerbi duach (ut iam hoc capite diximus) non plene nota est hebræis. Santes hic uertit expulerunt, sed non uidetur bene qoadrare, nisi dicas eos, conciues suos a suo sensu & sententia expulisse, ideo impellere uertimus. *Queres & inuestigabis.* Non bene nota est hebræis significatio uerbi chachar, quod uertimus inuestigare: neque potui coniecturam bonam nancisci ad eam inueniendã. *Combures igni ciuitatem: & spolium eius.* Sic punctauit Santes literam in priori æditione: aut thipographus: cum litera sic ordinanda sit. *Congregabis ad medium plateæ eius: & combures igni ciuitatem. Et omne spolium eius, totum Domino Deo tuo erit,* secundum priorem uero lectionem, explicatur & iubetur spolium igni in medio ciuitatis comburi: & dari Domino: quod est impossibile. *Erit tumulus, tumulus perpetuus.* Significat talal à quo tal, id est tumolus, eleuare, unde tal tumulom uel eleuationem significat: qui fit cum ædificium aliquod ruit. *Nõ adhærebit manui tuæ quicquàm de anathemate* Non bene ut sæpius admonui nomen anathema, explicar nomen hebrai cum cherem, quoniam anathema importat separationem, cherem uero succisionem uel exterminium.

IN CAPVT. XIII. DEVTE. AD mores componendos annotatio.

SI surrexerit in medio tui propheta uel somnians. Periculosus & pernicio sus ualde est error in duce: quem omnes alii sequuntur, ideo ualde ab eis cauendum est. Admonet Christus Matthei nono attendere à falsis prophetis, non quibuscunque, sed ab eis qui ouium uestibus intecti ad nos ueniunt, cum reuera intus sint lupi rapaces: à quibus etiam si futura prædicent & signa multiplicent, cauendum est. Aduerte etiam signum tibi traditum ad eos dignoscendos, scilicet ex his ad quæ te adducere uolunt, seu ex fine, quod sub aliis uerbis Christus dixit, eos a fructibus dignosceudos. Omnis enim deceptio ex fine cognoscitur: & etiam deceptor ipse. Audi ex sacris literis pulchrum exemplum. Voluit semel sanctus Dauid, superbia & uanitate elatus: scire quot capita hominum in suo regno haberet: misitque Ioab ut sibi populum numeraret a Dan usque Bersabeh: cuius uanitatem cum seruus deprehendisset, quæsiuit. Quid sibi uult dominus meus rex, in re huiuscemodi? Augeat Dominus populum ad multa milia. Sed cum sermo Regis præualuisset: incepit famulus rem, sed non impleuit, & exsoluit populus uanitatem regis. Cum ergo aliquis te ad aliquid instigauerit, siue angelus siue homo, siue caro, siue mundus, siue Demon, finem cogita suasionis: neque te persuaderi sinas, nisi scias finem esse bonum: memento tamen Gregorianæ admonitionis, quòd sæpissime uicia se uirtutes ad nostram deceptionem mentiuntur: ne etiam sub boni specie, te ab eis decipi sinas. *Quia tentat uos Dominus Deus uester.* Solet Dominus suos de fide & dilectione tentare, sed ante tentationem suos admonere tentationum suarum: ne in eis succumbant. *Propheta ille morietur, quia loquutus est sermonem contra Dominum: qui eduxit te de terra Ægipti.* Pulchre hic docet sanctus Moseh, quibus modis omnem expellas tentationem, quæ te a Deo tuo auertere conatur, nempe reducendo ad memoriam omnia beneficia Dei. Sic sanctus ille Ioseph, cum ab impudica fœmina ad stuprum inuitaretur, omnia Domini sui, in se collata beneficia ad memoriam reuocauit, eaque illi opposuit, ut illis sese ab ea defenderet. Ecce (inquit) dominus meus, omnibus mihi traditis, ignorat quid habeat in domo sua, neque quicquam est, quod non in mea sit potestate, uel

non

non tradiderit mihi præter te. Quomodo ergo possum hoc malum facere, & peccare in dominum? Tam perniciosa res est reipublicæ falsus propheta, ut Dominus extremis temporibus se polliceatur huiusmodi ablaturum, apud Zachariam simul cum idolorum cultura. In die illa succidere faciam nomina simulachrorum è terra, & non memorabuntur amplius: & etiam prophetas & spiritum immundum transire faciam è terra. Et erit. Cum prophetauerit quispiam ultra, dicent ad eum pater eius & mater eius, genitores eius. Non uiues, quia mendacium loquutus es in nomine Domini. Et configent eum pater eius & mater eius, cum prophetauerit, & quæ sequuntur. *Si incitauerit te frater tuus.* Quomodo ferendi sint parer mater & fratres, cum nobis aduersantur in uia Dei, depingit locus iste: quemadmodum uerba Christi apud Mattheum decimo capite. Qui amat inquit patrem aut matrem plusquàm me: non est me dignus. *Non acquiesces ei, neque audies, neque parcet ei oculus tuus, neque operies eum.* Nihil humanitatis, nihil misericordiæ exhibendum est ei: qui te à fide auertere nititur: & hine orta puto iura illa, quæ prohibent hæreticorum fauorem & receptationem. Nam & si in aliis uitiis cum peccatoribus aliquando dissimulandum sit, nunquàm tamen cum hæreticis, & cum his: qui nos à uero Deo auertere conantur. Hinc illud secundæ Ioannis primo. Si quis inquit uenit ad uos, & hanc doctrinam non affert: nolite recipere eum domi, neque aue ei dixeritis. Qui enim dixerit illi aue, communicat operibus eius malignis. *Omnis Israel audient & timebunt: & non addent ut faciant secundum rem malam istam.* Hic est finis omnis punitionis, scilicet timor & emendatio uidentium & audientiũ. *Quæres & inuestigabis & interrogabis diligenter.* Expende iudex & qui aliorum crimina castigare debes: quanto examine & certitudine ad uindictam procedendum sit, antequam in peccatores animaduertas. Quærendum enim & inuestigandum & interrogandum prius est: postea castigandum. unde sequitur. *Si ueritas est, si rectum est uerbum, facta est abominatio ista in medio tui. Perdes eam & omnia quæ in ea sunt.* Pessima res peccatum præsertim idololatriç ob quod non solum homines, sed iumenta & omnia alia pereunt: & distrahuntur. Quid enim iumenta meruistis? Non peccastis cum homine, & tamen eum eo ob eius peccata perire iubemini. *Omne spolium eius, totum Domino Deo tuo erit.* Omnia bona illius qui alteri iniurius est, illi cedere debent qui iniuriam passus est: & similiter bona eius, qui Deo aut Ecclesiæ iniuriam intulit: ad Deum & ecclesiam pertinere debent. Hinc ortum habuerunt iura quæ simoniacam pecuniam restituere iubent Ecclesiæ cuius res uendita est. *Non adhærebit manui tuæ quicquàm de anathemate.* Admonui sæpius impiorum bona esse ueneuosa secumque dispendium afferre: ut si eas cum aliis bene partis misceas, omnia perdas. Iram enim Dei secum affert, qui huiusmodi bona contingit & possidet: quoniam hæc ira & furore Domini plena sunt. Quòd si hæc respuas habebis & congregabis tibi misericordias Domini qui multiplicabit te.

Zachar. 13.

Mat. 10. & Lucæ. 14.

IN CAPVT. XIIII. DEVTERO. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

F*ilij uos Domini Dei uestri. Non lacerabitis uos, neque ponetis caluicium inter oculos uestros: propter mortuum.* Sensus est. Quia estis filii Dei uestri, non debetis facere ea quæ gentes solent facere. Aut non debetis uos idolorum stigmatibus signare. Aduerte hie quod uerbum gadad, quod hic uertit Santes lacerare, nusquàm hoc meo iudicio significat: licet primo Regum decimo octauo uideatur hoc significare, ubi textus de sacerdotibus Baal dicit. Vegit godedu, id est & incidebant se, secundum morem suum cultris. Verbum proprie significat ducere exercitum uel turmam: exercitare si sic liceret latinis auribus loqui: unde gedu. i. exercitus, & gedudah quod dicunt incisionem significare: quod non qualemcũque incisionem significat, sed puncturam seu punctionum multitudinem ad modum exercitus. Ex hac radice est etiam gad, id est coriandrum, cuius grana, multa & ordinata sunt ad modum exercitus. Est etiam ex hoc themate

gedi, id est hœdus: quòd soleat esse dux exercitus pecudum seu multitudinis: & iuxta hanc significationem, omnia loca quibus uerbum ponitur & nomina exponi possunt: ut Genesis quadragesimo nono. Gad gedud, iegudenu: ue hu iagud hacheb, id est. Gad exercitus exercitabit eum seu ordinabit se contra eum: & ipse ordinabitur à tergo seu insidiose, scilicet ad uersus eum. unde expositionem loco citato. Et Chabachuch tertio. Quando ascendet ad populum, ut iegudenu, id est ordinet eum ad modum exercitus: aut ut ad modum exercitus debellet eum. Psalmo nonagesimo quarto. Iagoddu, id est ad modum exercitus congregabunt se: aduersus animam iusti. Item Ieremiæ quadragesimo primo. Et uenerunt scissis uestibus, umid godedim, id est & coniuncti per modum exercitus seu turmatim: quod alii uertunt & lacerati aut punctati, scilicet multitudine punctionum, ut iam diximus. Et Ieremiæ quinto. In domo meretricis litgodadu, id est congregabunt aut ordinabunt se per modum exercitus: seu in maxima multitudine. Et Micheę quinto. Nunc mitgodedi, id est ordinabis te per modum exercitus filia exercitus. Posset etiam uerti. Nunc puncturis afficies te. Quod uero nomina exercitum significent, aut punctionum multitudinē ad modum exercitus: constat, & de gedud sunt multa exempla, secundo Semuelis uigesimo secundo. In te conteram gedud, id est exercitum. Illud etiam Psalmi sexagesimi quinti quod nostri uertunt. Sulcos eius inebria, descendere fac gedudeah, id est in lineas eius: melius uertas. Descendere fac exercitu seius, & uocat exercitus guttas pluuiæ quæ in maxima copia per modum exercitus descendunt: aut grandinem descendere fac: unde statim sequitur. Imbribus liquefaceam: germini eius benedic. Illud etiam Ieremiæ quod nostri uertunt. Super omnes manus gedudod, id est incisiones, tu germanius uertas pūncturæ per modū exercitus, id est in magna multitudine. Similiter illud Isaiæ sexagesimo quinto. Qui paratis lagad, id est fortunæ mensam, tu uerte exercitui cœli mensam. Significat ergo uerbum gadad multiplicari per modum exercitus, aut congregari aut cadere uel incidi multis puncturis ad modū exercitus: quomodo gentiles solebant se luctus gratia incidere quemadmodum de seruis Baal adduximus ex priori libro Regum & constat ex uerbis Isaiæ decimo tertio dicentis. Omnis barba tonsa: & in omni capite caluitiū, unde hic melius uertas. Nō pūcturis afficietis uos ordinatis. s. ad modū exercit⁹. Si uero nō sit ceremonia ꝑ mortuis, neq; prohibet omnem notam seu puncturam ordinatam: dicerē prohiberi notas illas seu pūcturas, quas usq; hodie Sarraceni gestant in brachiis & in ore: quas ornatus gratia faciūt, & forte res ob lutum fieri incepit, & postea ad ornatum cessit. Solebant etiam gentiles luctus gratia, inter oculos capillos depillare, & decaluare se: quod etiam hic prohibet. Mos enim erat apud gentiles, huiusmodi capillos quos aut resecabāt aut manu aut forcipe depillabāt: diis suis offerre. *Populus enim sctūs es dn̄o deo tuo* i. tu is populus separatus ad cultum Dei tui: ab omnibus his immunditiis gentium. *Non comedes omnem abominationem.* Abominationē uocat omnia illa, quæ natura quasi abominatur aut consuetudo, quemadmodum serpens coluber, hominum aut iumentorum stercus & id genus alia. *Pecus ouium & pecus caprarum.* Constat ex hoc loco seh, non esse alicuius animalis proprium nomen, sed commune. Dicit autem rabbi Dauid significare par uum, tam ouium quàm caprarum: ehesseb uero significare agnum uel ouem. *Ceruum & capream & bubalum.* Quoniam de his omnibus exacte diximus Leuitici undecimo, & hebræi nihil de his certum habent, pertranseundum duximus. *Quoniā populus sanctus es dn̄o Deo tuo,* id est ab immunditiis separatus ad cultum Domini Dei tui. *Non coques hœdū: in lacte matris suæ.* Explicuimus hanc legem supra Exodi. 23. quòd ad literam non sit coquendus in lacte matris, neq́ʒ illi fuit ad delicias: fiat supplicium. Sunt qui interpretantur. Ne coquas hœdum dum lactat: sed primus sensus est uerior. *Qui egreditur ex auro annuatim.* Hebraice est. Anno anno: sed sensus bene redditus est. Solet enim hebraismus frequentiam, eiusdem nominis geminatione significare: ut in hebraismis admonuimus. *Decimam dando decimam dabis omnis prouentus seminis tui: qui egreditur annuatim ex agro. Et comedes coram Domino Deo tuo, in loco quem elegerit, ut habitare faciat nomen suum ibi, decimam frumenti tui, musti tui, & olei tui, & primogenita boum tuorum: & ouium tuarum.* Difficilis utcunque est locus iste, quoniā præci

pere

pere hic uidetur dominus secularibus concedere coram se decimas, quæ erant Leuitis debitæ, similiter primogenita boum & ouium, quæ cedebant in partem sacerdotum ut habetur Numeri decimo octauo. Quare dicunt hebræi textum hic non loqui de decimis debitis leuitis quas soli comedebant, sed de alijs decimis. Tenebantur enim iehudæi, ad triplices decimas, scilicet ad decimas leuitarum, de quibus Numeri decimo octauo dicit Dominus. Sed decimas filiorum Israel, quas illi soluunt Domino, ueluti leuationem: tradidi Leuitis in hæreditatem, & ideo dixi eis. In medio filiorum Israel non possidebitis hæreditatem. Ab ista autem prima decima subtrahebant Leuitæ decimam partem & dabant summo sacerdoti: quæ sancta erat & nephas erat eam post templum extructum extra locum templi comedere: de qua loco citato habes. Loquere ad Leuitas, & dices ad eos. Cum acceperitis a filijs Israel decimas. Porro in tertio quoque anno ab anno remissionis, illam eandem decimam secundam, in usum pauperum separarũt: unde uocata est decima pauperum. Quod mihi falsum esse uidetur. Quoniam dominus hic loquitur toti populo, qui non soluebat secundam decimam sed soli Leuitæ. Secundo. Quia dominus hic præcipit dare decimam seminis: Leuitæ autem non seminabant: sed de acceptis a populo decimis, eam soluebant summo sacerdoti. Sequitur ergo hanc decimam non esse decimam secundam quam Leuitæ soluebant summo sacerdoti. Quare crediderim tertiam esse distinctam a secunda Sed dubium mihi est, an præter decimam istam tertiam, quam comedebant in loco templi, esset alia quarta decima quolibet tertio anno pro Leuitis & pauperibus: cuius textus meminit inferius ubi dicit. In fine trium annorum: & indubie uidetur esse dandam quartam, quoniam secunda comedenda erat in loco templi, tertia a Dominis & leuitis, quarta a leuitis & pauperibus, non a Domino ut textus expresse dicit. Tenendum ergo uidetur populum tres soluisse decimas, duas singulis annis, alteram solis Leuitis, alteram sibi & leuitis: tertiam leuitis & pauperibus singulo quoque tertio anno. Quod autem de primogenitis comedendis ab euntibus in domum Dei in textu dicitur, dicit Caietanus, per primogenita intelligenda præcipua non re uera primogenita, quæ erant sacerdotum. Posset etiam intelligi. Et primogenita boum tuorum scilicet offeres, eo tempore quo decimam coram domino detuleris seu comederis quem sensum aliqui sequuntur. Sed quia sequenti capite habes. Omne primogenitum quod nascetur ex bobus tuis & epecudibus tuis masculum: sanctificabis illud Domino Deo tuo. Coram domino Deo tuo comedes eum annuatim: in loco quem elegerit dominus: tu & domus tua: manifeste habetur primogenita quæ domino sanctificantur comedenda esse coram domino etiam ab offerentibus: & re uera sic erat, quod primogenita immolatitia immolabantur domino ut patet Numeri. 18. & de carnibus immolatorum primogenitorum non solum sacerdos sed etiam offerens cum sua familia comedebant. Alia uero primogenita quæ non erant immolatitia redimebantur & redemptio erat sacerdotis. Quod si tibi melius uideatur textum de primis decimis loqui, exponenda est litera sic. Decimam dando decimam dabis omnis prouentus scilicet leuitis. Et comedes scilicet quæ attuleris nõn decimam ipsam. Decimam frumenti tui scilicet dabis õmbus leuitis & etiam dabis sacerdoti primogenita tua: sed textum sequentis capitis cogere uidetur ad priorem interpretationem. Tenet etiam Dominus Caietanus hæc non fuisse præcepta quod sustineri potest. Similiter non esse præceptam certam quotam: sed decimam pro parte accipiendam. Sed non facile a uerbis textus recedo. *In loco quem elegerit dominus ut ponat nomen suum ibi.* Deum ponere nomen suum in aliquo loco, nihil aliud est: quam locum illum a domino denominari, quemadmodum, domus alicuius ab eo denominatur: & uocatur domus talis: sic & Ierusalem denominatur ciuitas Dei & templum domus Dei. *Vt discas timere dominum Deum tuum.* Ad hoc uolebat dominus eos coram se comparere, ut scientes se comparituros totiens coram domino suo: timerent ab eo puniri si mali essent. Quemadmodum seruus qui frequenter domino suo astare debet, timet eum offendere. Similiter ex his quæ ibi uideret & audiret in lege, timeret Deum suum. *Si multiplicauerit se præte uia.* Id est, maior seu longior fuerit quam ferre possis: ut statim explicat dicẽs, quod non possis ferre seu portare eam, quia distat a te locus: unde cognosces ex hoc loco, scripturæ mórem esse statim explicare, quod obscure dixit. *Cum benedixerit tibi dominus Deus tuus.* i. benefecerit. *Dabitis pecuniam secundũ õnia quæ desiderat anima tua.* i. emes ex pecunia omnia q̃ desiderauerit anima tua in cibo & potu. Et aduerte hic animã pro uoluntate

aut desiderio poni. *In fine trium annorum proferes omnem decimam.* Præcipit decimã dare in finẽ trium annorum: quoniam in fine anni solent pauperibus alimenta defficere. Repones intra portas tuas, id est intra mænia urbis tuæ, quoniam statim dicitur de uidua & pupillo qui sunt intra portas tuas, id est intra mænia urbis tuæ seruata leuitis & pauperibus. *Vt benedicat tibi Dominus*, id est bene faciat conferendo multa bona.

IN CAPVT. XIIII. DEVTERO. AD morum ornamentum ad notatio.

Filij estis Domini Dei uestri: non lacerabitis uos. Multa sunt quæ nos a peccatis & immunditiis retrahere debent: præcipuũ tamen inter omnia est meminisse nos esse filios dei: tã honorabilis & mũdi ab omnĩ sorde patris: cũ ergo serue Dei peccatũ aliqđ occurrerit faciẽ dũ eurrat statim cuius capitis & cuius sis corporis membrũ: & diuinæ consors factus naturæ: noli in ueterem uilitatem, degeneri conuersatio
Thobię. 2. ne redire. Audi quid sanctus iuuenis Thobias uxori dicat. Filii (inquit) sanctorum sumus: & non debemus ita coniungi, sicut gentes quæ ignorant Deum. *Neque ponetis caluitium inter oculos uestros.* Audiant hoc, qui mortuos fideles immoderate lugent, lacerantes se ac pungentes ac si nullam haberent futuræ resurrectionis spem: *Non comedes omnem abominationẽ.* Egit a mundi ipsius exordio medicum nostrum Deus noster: & leuioribus cibis fructibus uidelicet & herbis nos enutriuit sciens quot mala gula causare soleat, & quã malos nutriat humores: sed uidens uitã nostram in dies diminui: carnes con cessit, quas hic iudeis prohibuit, quoniam eos uidit grauius animo infirmari: & eas carnes tibi concessit quę sibi uoluit in sacrificio offerri. *Decimam dando decimam dabis.* Expende quam liberales nos esse uoluit Dominus Deus noster in ministros suos & pauperes: & quot decimas ad hoc constituit dari, ut discas, quod tam largum erga te experieris Deum tuum, quam largum te pauperibus & ministris eius exhibueris. *Comedes coram domino Deo tuo.* Ad quid domine Deus meus, uis tuos coram te comedere. Solent serui ad mensuram ridere & comedere & cuncta alia facere cum comedunt aut lætantur coram dominis suis: ut ergo disceres quam sobrie tibi utendum sit donis Dei, præcipit comedere coram se: non ut parcus aut auarus, cum tibi abundanter cuncta subministret: unde sequitur. *Vt discas timere dominum Deum tuum.* Instruit etiam dominos uocare seruos sæpius coram se: ut timeant male facere, scientes se coram domino suo esse rationem reddituros. *Si creuerit præ te uia.* Considera Dei tui erga te clementiam, qui non uult te grauare ultra uires: sed ministerio quod exhibere potes contentatur. Ex quo loco discant domini, suos famulos ultra uires non grauare: sed eo esse seruitio contentos, quod facile famuli possunt illis exhibere. Non debet etiam graue prælatis uideri, si populus religiose quidem & modeste, epuletur & lætetur coram domino Deo suo, qui eos libenter uidet comedere & lætari. Si tamen eos uiderint in hoc excedere prohibere possunt. Neque propterea permitto populum intra ecclesiæ septa comedere, quoniam hoc neque dominus unquam in templo fieri permisit. *Tu & domus tua.* Prudenter quidem. Vt enim inuitaret hominem, & curaret suos domesticos religiosos facere, pręcipit ut eos secum ducat in domum Dei. *Et leuitam non relinques.* Debet semper sæcularis apud se religiosum habere quem nutriat: & qui doceat quæ sunt Dei ut illi carnalia ministrans, ab eo spiritualia metat iuxta Pauli consilium. *Repones intra portas tuas, & ueniet leuita.* Vide quam parcat pauperum uerecundiæ. Verentur sæpissime pauperes præsertim honorati, faciem diuitum uidere, & abeis elemosinam petere: ut ergo illorum pudori parceret, præcipit alimenta intra portas reponere, unde pauper ea sine uerecundia tollere possit. *Comedent & saturabuntur.* Non uult te parce, tua in pauperes distribuere, sed tam abunde ut inde non solum nutriantur, sed etiam saturentur pauperes. Quid ergo facitis qui tam parce in pauperes effunditis, ut ex eis uix uiuere liceat, quanto magis saturari? Audi apostolum. Qui parce (inquit) seminat: parce & metet. 2 ad Chorin. 9.

IN CAP. XV. DEVTERO. IVXTA literam annotatio.

A *Fine septem annorum, facies remissionem.* Obscura utcunque est sententia, quoniam remissio non fiebat in fine septimi sed sexti anni, quare Munsterus uertit. A principio septimi anni: sed nō est interpreti liberum, tam facile literam mutare, etiam si eam ut in hebræo est non intelligat, aut inintelligibilis uideatur: & est aduertendum quod est hic sermo de remissionibus post primam. Omnes enim sequentes fiebant post septimum annum supputando annum remissionis seu septimum. A fine ergo septem annorum supputato anno remissionis præcedentis fienda erat sequens remissio. Aliqui uertunt. Perficies remissionem, quoniam incipiebat fieri in principio septimi anni & in fine consumabatur, & est sermo de remissione debitorū & aduerte quod significatio uerbi scamat aquo semitth, id est, remissio, non est omninocerta hebræis. Dicūt autem significare relinquere dimittere & remittere, & magis proprie proijcere aut remittere a se, ut patet secundo Semuelis.6. ubi dicitur Quia sometu, id est, declinabant aut pro ijciebant eam scilicet arcam boues. Et secundo regum nono. Et dixit sintuau, id est, dimittite seu proijcite eam: & dimiserunt eam seu proiecerunt. *Et hæc est res remissionis.* Hebraice Hoc est uerbum remissionis, & sensus est. Hic est modus remissionis, aut hæc est obligatio remissionis. *Vt remittat omnis dominus mutui, manum suam.* Vocat dominum mutui mutuantem, qui dominus est rei mutuatæ, & per remittere manum, intelligit non amplius exigere abeo cui mutuo tradidit. Vrget enim mutuās eum cui mutuo dedit & manum extendit ad debitum recipiendum: quam iubetur hic remittere, ideo præcipitur ei ut anno septimo remittat manum suam, neque amplius exigat: quod statim suo more explicat dicens. Qui mutuauerit proximo suo: non exiget a proximo suo. *Quia uocauit remissionem domino.* Id est, proximus proclamauit remissionem domino scilicet esse faciendam: aut quia proclamauit septimus annus remissionem esse ex præcepto domini faciendam, uel quia proclamās cornu arietino, proclamauit remissionem ex lege domini faciendam. Et hoc est de quo dominus Isaiæ.52. conqueritur dicens. Et omnes debitores uestros repetitis. Exigebant enim debita a debitoribus suis, post annum remissionis, non remittentes tunc iuxta legem. *Eo quod non erit in te mendicus.* Id est, si hoc feceris, faciam ego ut nullus sit apud te mendicus, ut infra explicat. Mutuabis gentibus multis, & tu non capies mutuum. Aliqui putant hoc potius imperatiue quam enunciatiue legendum: ut scilicet præcipiat dominus nullum fore inter eos egenum: sed prior lectio magis arridet ut ex sequentibus probatur. Sequitur enim. *Si fuerit in te mendicus.* Considera legislatoris prudentiam & quam facilem faciat legem ne deterriti paupertate manus clauderent. Pauci inquit erunt qui mutuo petant, cum pauci fuerint mendici: ideo ratione anni remissionis, non timeas mutuare fratri. Aduerte autem quod ab abah quod est uelle, est ebion, id est, mendicus seu egenus quasi omnia uolens, cum omnibus egeat. *Vt custodias facere.* Id est, ut obserues ad faciendum. Vult dominus hominem antequam ueniat tempus implendi præcepta eius, obseruare tempus, ut quam primum uenerit faciat. *Dominus Deus tuus benedixit tibi.* Pro benedicet tibi: aut benedixit, ut possis debita fratribus dimittere. *Mutuabis gentibus multis.* Significatio uerbi habat, non est usque quaque certa hebræis. Dicunt enim significare capere pignus, remorari retardari & fœnerari seu mutuare: sed meo inditio uerbum significat detinere retinere & mutuare: ut patet Ioelis 2. ubi dicitur. Sicut potentes current: & non ieabetun, id est, tardabunt in uijs suis. Item infra. 24. Non ingredieris domum illius laabot, id est, ad detinendam seu retinendam retentionem. Vocat enim pignus retentionem, quoniam detinetur a creditore, aut retinet debitorem: & pignerari detinere seu retinere. Hic tamen & infra hoc eodem capite uidetur significare mutuare: ubi dicitur. Mutuando mutuabis ei quantum sufficit defectui eius: quod defecerit ei. Voluerunt perfidi Iudæi hunc locum adducere ad impietatem usurariam tuendam: dicentes licere sibi dare ad usuram gentibus pecuniam suā: quod neque textus somniauit hic: sed quod tanta erit apud eos rerum omnium copia: ut possint etiam gentibus mutuare, & a nullo mutuo accipere. *Caue tibi.* Hebraice est. Sis custoditus tibi: sed sensus redditus est. *Ne forte sit in corde tuo uerbum belial.* Id est, impium malitiosum

Remittere manū ē hebræis debitum condonare.

malitiosum:& est hic coniectura:quod belial si gnificet hominem malitiosum:aut uerbum hominis non habentis iugum legis Dei, qui libere loquitur quæ uult. *Et malus sit oculus tuus in fratrem tuum.* Vocat oculum malum,oculum impium seu immisericordem:quemadmodum oculus misericors dicitur oculus bonus. Prouerbio.22.sic habes bonus oculus benedicetur: quia dat decibo suo pauperi. Et capit.23.Ne edas cibum oculi mali & ne desideres delicias eius. Et Mathæi.6. Lucerna corporis tui est oculus tuus q si malus fuerit &c.Et cap.20. An oculus tuus malus est? *Erit in te peccatum.* Putarem hic peccatum pro punitione accipiut in multis scripturæ locis,ac si dicat.Et erit super te punitio hac de causa:aut peccabis. *Pauperi tuo & mendico tuo.* Pauper dicitur ab anah quod est humiliari quasi humilis & abiectus: mendicus uero seu egenus ab abah quod est uelle &desiderare:unde meliusegenum quam mendicum uertas. *Onerando onerabis eum.* Verbum a nach,id est,onerare deducunt hebræi ab anach, quod est torques, & meo iuditio potius significat circundare quemadmodum torques, quã onerare. Ipsi enim hebræi Psalmo 73.uertunt anachtemo,id est,ut torques circundedit eum superbia: aut ideo coronauit eos superbia: unde hic potius uertendum puto. Circundando circundabis eum de pecudibus tuis,aut suspendendo suspendes scilicet ad eum omnia bona. *Erit tibi seruus in sæculum.* Id est,usque ad annũ Iobel.Quoniã holam non semper perpetuum significat ut patet Ieremiæ secundo. Meolam, id est,a sæculo confregi iugum tuum,id est, a multo tempore. *Quia duplex est merces mercenarij tui.* Hebræi sic interpretantur. Fuit is tibi per sex annos loco duorum mercenariorum. Solebant enim mercenarij operas suas ad tres duntaxat annos locare, sed Iaacob ad septem apud Laban locauit eas:ideo aliter literam hanc interpretandam puto sic scilicet. Ideo præcipio dimittere seruum hebræum septimo anno liberum: quoniam duplex est merces mercenarij tui: & illa altera caret. Debetur enim mercenarijs uictus quasi una merces,& pecunia quasi altera,seruus autem emptus & si habeat uictum, non tamen datur illi pecunia,& priuabatur ista mercede & eius loco dimittebatur liber: & iste meo iuditio est huius literæ sensus. Posset etiã dici mercedẽ seruorum Hebræorum duplam fuisse ad mercedem aliorum seruorum:ideo loco unius præci

Oculus malus quid sit Hebræis.

pitur liber dimitti. *Sanctificabis domino deo tuo.* i.separabis ut des domino,quasi rem sanctã aut applicabis domino. *Non seruies cum primogenito bouis tui.* Erant aliqui mali inter Iudæos qui antequam darent domino bouem primogenitum,operabantur cum eo: & tondebãt agnum primogenitum:quod dominus prohibet fieri,quoniam ex egressu uuluæ erant domini:ideo tam ministeria eorũ quã lana, ad deũ pertinebant. Si quæras quoto tempore iudæi tenebantur primogenita offerre: de pecudibus statuit lex ut sex diebus esset cum matre. Ex uerbis uero Lucæ uidetur hominum primogenita quadragesimo die fuisse adducta in templum. *Coram domino Deo tuo comedes illud.* Cõstat ex hoc loco nõ solum sacerdotem sed etiam dominum primogeniti comedisse illud, & uerũ est. Nam Numeri.18.præcipit dominus primogenita animalium immolatitiorum non debere redimi sed immolari: & crediderim non solũ sacerdotes,sed offerẽtes ex huiusmodi carnibus comedisse,si quasi pacifica immolarentur: quod si non placet dicito hic sicut & præcedenti capite per primogenitum intelligi primitiuum: ad quẽ sensum nullo modo accedere possum, quoniam litera hæc de uere primogenito loquitur. *Si fuerit in eo macula,claudus.* Ecce qd lex maculam appellet, nempe si sit claudus aut cæcus aut gibosus. *Immundum & mundum pariter.* s.ad sacrificium. Multa enim quæ erant immunda ad sacrificium, erant munda ad esum ut ceruus,caprea & id genus multa,quemadmodũ mancus aut abundans membris.

IN CAPVT. XV. DEVTERO. ADnotatio:ad nostram eruditionem.

A *Fine septem annorum facies remissionem.* Et si omnes diuinæ leges, pietate & misericordia plenæ sint, hæc tamen omniũ pietatem excedere uidetur qua debita egenis remitti iubentur quolibet saltem septennio. Quis daret ut inter Christianos, qui nos iudæis sanctiores prædicamus: hęc lex seruaretur: sed ad hoc inter nos res deuenit, ut(Eugubius dicit) ut idololatria excepta in omnibus alijs, gentibus pares & iudæis, ne dicam deteriores simus. Si considerares eum proximum & fratrem, forsitan aliquando remitteres. *Quia uocauit remissionem domino.* Quid aliud

hæc

aliud hæc lex ſonat, quam quod Chriſtus apud Mathæũ præcipit, quod uni ex minimis meis feciſtis, mihi feciſtis. Sic & hic dominus oſtendit, ſibi potiusquam fratri remiſsionem fieri. *Ab alienigena exiges.* Multa permittuntur extraneis fieri, quæ nullo pacto permittenda ſunt fratribus. Hinc orta ſunt præuilegia. *Eo quod non erit in te mendicus.* O fœlix, & nimium fœlix illa cõmunitas: in qua nullus eſſet egenus: quod ſi fieret, non eſſent tot pauperum quotidie aduerſus dominum querelæ dicentium. Quare hic panibus & diuitijs abundat, nos uero hic fame perimus. Aduerte etiam hic cauſam omnis penuriæ & defectus inter nos: quod uidelicet noſtra non impartiamur fratribus noſtris. Hęc etiã cauſa eſt quare alijs gentibus ſeruimus, neque ſumus ab omniũ exempti poteſtate. *Intra unam e portis tuis, in terra tua.* Ordinem charitatis ut uocant, docet lex hæc: ut uidelicet illis prius mendicis ſubuenias, qui ſunt intra portas tuas & in terra tua: poſtmodum uero alijs *Mutuando mutuabis: quantum ſufficit defectui eius.* Non uult dominus te fore parcum in diſtribuendo & ſubueniendo fratribus tuis, quod etiam gloriæ tuæ expedire uidetur, ne alius dicat ſe defectibus tuis potius quã proximi ſubueniſſe. Iniurium enim tibi reputare deberes, ſi alius te iuuaret ad ſubueniendum proximo, cum poſſes ipſe ſolus ſubuenire & tibi ſoli, proximus & non alijs deberet ſubuentionem *Caue tibi ne ſit quidpiam in corde tuo, cũ impietate.* Occurrit ubique dominus malitiæ noſtræ. Occurrunt enim homini, uolenti elemoſinam facere mille tentationes. Si deerit mihi quod pauperi dono. Si ſoluet quod mutuo tradidi. Si dabit dominus centuplum quemadmodum pollicetur: quæ omnia forti ſunt animo ſuperanda: ne contingat in diffidentiam erga dominum labi. Quærit etiam humana malitia ſemper occaſiones quibus a bono opere ceſſet: & timendum ualde eſt, ne pauper clamet ad dominum contra te: & perdas non ſolum quæ non uis largiri, ſed te & omnia. Et pulchre hic docet, qualiter cum Deo perdere debeas. Sunt multi qui docent hominem lucrari: ſed rari qui doceant perdere cum Deo, quod eſt maximum lucrum. Audi quid Chriſtus dicat. Qui perdiderit animam ſuam in hoc mundo: in uitam æternam cuſtodit eam. Cupiunt homines maxime, uitam cuſtodire perpetuo, & ignorãt quod non poſſunt eam perpetuo cuſtodire, niſi perdendo eam propter Deum. Sic ignorant ſe diuites fieri perdendo pauca, quæ proximis ſuis propter Deum remittunt. *Si dimiſeris, non dimittes uacuum.* Putant nunc homines, non ethnici quidem ſed Chriſtiani, magnum quid facere, ſi ſeruos ſuos ſenes poſt .20. ac .30. ſeruitutis annos, liberos dimittant: qui libertatem amantes eam etiam in ſenio amplectuntur, & cum laborare nequeant, mendicant. Non uereris homo Chriſtiane, eccleſiæ alendum tradere ſeruitorem, cuius uires in tuo ſunt miniſterio conſumptæ? Dimittebat ſeptimo anno Iudæus ſeruum: neque remittebat uacuum, ſed omni bono refertum, & tu poſt .20. annos aut .30. neque uacuum remittis. Audi quid per Iſaiam dominus dicat. Dimitte eos qui cõfracti ſunt liberos & ubique uult nos ſortem noſtram, & qui fuerimus conſiderare. *Capies ſubulam* Docet hominem uti debere donis Dei, neque paruipendere, quæ ſibi a domino donantur bona. *Non ſit durum in oculis tuis, cum dimiſeris eũ liberum.* Extremum malum eſt, bonorum pænituiſſe factorum: quemadmodum ſi te pæniteat iniuriam æquo animo propter Deum tolleraſſe elemoſinas feciſſe: ſeruum liberum dimiſiſſe. *Duplex eſt merces mercenarij.* Alia debet eſſe merces fratris, atque conciuis tui, & alia aliorum ſeruorum, & præcipitur duplex ad iſtã. *Non operaberis in primogenito bouis tui.* Non uult dominus ut ſua diminuas, ſed integra ſoluas: & expende hic hominum malitiam, qui etiam cum domino uolunt maligne & inſidioſe agere, ut quæ illi ſunt ſoluturi, detrita & nuda ſoluant: cum ea quæ ipſe nobis confert, uernantia florida & induta conferat. Sunt etiam qui ea quæ pauperibus tribuunt, prius extenuãt & omne quod in eis bonum aut pulchrum eſt auferunt poſtea donant.

Quomodo quis cum deo perdere debeat.

IN CAPVT. XVI. DEVTERO. IVXta literam adnotatio.

OBſerua menſem ſpicæ i. in quo ſpicæ ſolent matureſcere in terra ſancta aut quo blada incipiunt ſpicas habere: & menſis iſte Iudæis dicitur Niſſan: qui reſpondet martio & nonnunquam aprili noſtro. In hebræo eſt pro ſpice Abib, quod Hebræis ſignificat ſpicam

ſpicam cum culmo ſeu calamo: a radice uſque ad ſpicam Exodi nono. Quia ordeum Abib, id eſt, ſpica. Santes in priori ęditione uertit Iulum ſed poſtmodum correxit in alijs ęditionibus locum & in lexico. *Et facies Peſach domino Deo tuo* Ecce ad quid præcepit menſem ſpicæ ſeruare, nempe ad feſtum paſchæ celebrandum. Explicui Exodi.12.&.13. quid proprie ſignificet nomen Peſach & etiam uerbum paſach, quod ſcilicet ſignificet ſaltare & Peſach ſaltum: quod ea nocte dominus, occidens primoge. ita Ægyptiorum ſaltauerit domos Iſraelitarum: neque occiderit in eis quenquam. Noſtri tranſitum interpretantur: ſed quaſi idem eſt. *Et immolabis Peſach de pecudibus & bobus.* Non eſt hic ſermo de ſola paſchali uictima, quoniam illa non poterat ſumi niſi de ouibus uel capris, ut dictum eſt Exodi.12. ſed loquitur de omnibus uictimis, in feſto Peſach immolandis: ut ſtatutum eſt Numeri.28. *Vt habitare faciat nomen* Suum ibi, id eſt, denominetur a nomine domini, uocetur domus domini *Non comedes ſuper ipſum fermentatum ſeptem diebus.* Poteſt pronomen ipſum referre uictimam paſchalem ſcilicet agnum uel hædum qui immolabatur, aut quod uerius puto omne ſacrificium feſti: cum quo nullo pacto licebat comedere fermentatum, unde ſenſus eſt. Non comedes ſuper ipſum ſcilicet paſchale ſacrificium fermentatum uidelicet panem: quare ſequitur. *Septem diebus* (quibus ſcilicet feſtum durabat) *comedes ſuper ipſum infermentata, panem humilitatis.* Id eſt, quē humiliati homines ſub manu alicuius comedere ſolent, quales Iudæi erant quando egreſsi ſunt ex Ægypto. *Quoniam feſtinādo egreſſus eſt.* Id eſt, ideo præcipio infirmentata comedere, quoniam tam feſtinanter ex Ægypto egreſſus es, ut non licuerit fermentari, neque reddit hæc ſententia cauſam ſententiæ immediate præcedentis, quare ſcilicet debeant comedere panem humilitatis. *Intra unam e portis tuis.* Id eſt, intra mœnia aut ſepta urbis tuæ. Volebat enim domino, ut præſentes illi beneficium referrent. *In ueſpera occumbente ſole, tempore quo egreſſus es ex Ægypto.* Explicare uidetur hic textus quid ueſpera ſignificet, quod uidelicet ſignificet ſolis occaſum. Sed quod dicitur difficultatem habet: quoniam uidetur ex hoc loco Iudæos noctu ex Ægypto egreſſos fuiſſe, & tamen Exodi.12. dicitur eos egreſſos in corpore diei. Dicendū Iudæos ut colligitur ex uerbis capitis.12. Exodi: poſt mediam noctem ex Ægypto egreſſos. Nam media nocte poſt immolationem, dominus primogenita occidit, & poſtea rex accerſiri fecit Moſeh & Aharon quibus præcepit ut egrederentur & urgebant eos exire: unde uidetur quod noctu prope mane tamen, egreſsi ſunt. Cum ergo hic dicitur. Sacrificabis Peſach in ueſpera occumbente ſole: tempore quo egreſſus es ex Ægypto, nō eſt intelligendū eos ſole occūbente exijſſe, ſed quod illa nocte egreſsi ſunt, unde tempus non pro hora, ſed pro tempore hic accipiendum eſt. *Vertē te mane, & ibis in tabernacula tua.* Nō intelligas mane ſequens immolationem immediate, quoniam dies celebris erat & non licebat iter facere, ſed mane ſequentis diei & accipitur mane prout idem eſt quod cras quemadmodum, dicimus nos Luſitani mane hoc faciā. i. cras & forte illud mane erat mane octauę diei: quoniam ſolebant Iudæi ad omnes ſeptem dies manere in loco ubi erat domus domini. *Die ſeptima erit collectio domino Deo tuo.* Explicuimus abunde feſtū hoc Leuitici.23. & Numeri.29. & melius uertas. Erit retentio, quam collectio: & uidetur ex hoc loco haberi quod aſeret. i. retentio, ſignificet reſtrictionē ab operibus ſeruilibus, quoniam ſtatim quaſi explicando ſequitur. Nullum opus facies. *Cum inceperit falx eſſe in ſegete, incipies numerare ſeptem ebdomadas.* Videtur ex hoc loco in terra ſancta meſſem incipere in menſe Niſſan, ſeu in feſto. Peſach. ſed qa collectio ex area in ea fit in menſe Septēbris ſeu Thiſri, quādo celebrabatur feſtū tabernaculorū ut ſtatim infra habetur & nō eſt uero ſimile meſſem ad ſeptem menſes durare, crediderim falcē mitti ad ſpicas uirides colligendas, quæ magis ad maturitatē tēdebāt. Aut quod uerius credo ſupputationē, huiuſmodi ſeptē ebdomadarū retro faciendā & ſenſum literæ eſſe. Cū inceperit falx eſſe in ſegete, incipies. ſ. retro numerare ſeptem ebdomadas: & hic ſenſus ſcrupulis caret & uerior ac germanior eſt, & iuxta illum interpretare quod Leuiti.23. ſcribitur & per ſolennitatem ebdomadarum intelligit Penthecoſten. *Quantum potuerit ſpontanea manus tua, erit quod dabis.* Id eſt, iuxta facultatem tuam quam ſponte exhibebis. Aliqui uertunt. Cum leuatione uoluntaria manus tuæ.

Quemadmo-

Quemadmodũ benedixerit tibi dominus. Id est, benefecerit. Benedicere enim Dei, in sacris literis: benefacere est. *Solennitatem tabernaculorum facies tibi.* Hæc fiebat in Thisri, qui respondet septembri nostro saltem pro sui parte: quando fructus arborum & agrorum colliguntur & uinum: unde dicit. Cum collegeris de area & torculari. *Septem diebus solennitatem celebrabis domino Deo tuo.* De solennitate tabernaculorum est sermo: quæ ad septem dies durabat, quorum primus & octauus erant celebres, ut dicitur Leuitici.23. & de hoc festo etiam fit mentio Numeri.29. *Tribus uicibus in anno conspicietur omnis masculus, coram domino Deo tuo.* Vnde sequitur quod fœminæ non tenebantur ex lege interesse loco sancto omnibus tribus festis: sed sat erat adesse in festo infermentatorum, quod erat præcipuum inter omnia. *Non conspicietur coram domino uacuus.* Sententia sequens hanc explicat more suo, ut scilicet unusquisque domino prout potuerit offerat. *Vnusquisque secundum donum manus suæ* Id est, prout donare potuerit. *Iudices & præfectos pones tibi, in omnibus portis tuis.* Per iudices intelligit eos qui ius populo dicebant: per præfectos, qui hebraice uocantur soterim: dicit rabbi Abraham intelligendos fore executores eorum quæ iudices decernebant: ut sunt illi qui apud nos dicuntur alcaides meirinhos porteiros. Putarem istos præfectos fuisse duces & gubernatores populi, quorum munus erat populum defendere & exercitum congregare cum opus esset. Sicut in urbibus quibus non est rex, est unus dux aut plures qui populum gubernant: ostendentes quid faciendum uel omittendum sit: & uidetur fuisse dominum: ut colligitur ex uerbis Iob.36. ubi dicitur. Nũ pones mistaro, id est, præfecturam aut dominium eius scilicet cœli in terra? Præcedit enim. Nunquid nosti statuta cæli? & sequitur. Nunquid pones dominiũ eius in terra. Posset etiam uerti ordinem, & tũc soter significaret ordinatorem directorem, & non sum lõge ut putem nomen soter hoc proprie significare. Nam Prouerbiorum.6. habes de formica. Nõ est ei princeps soter, id est, præfectus seu gubernator. Diximus abunde de nominis significatione. Exodi 5. Iudicum erat, ius suum unicuique tribuere, & iudicare inter causam & causam, sanguinem & sanguinem, præfectorum uero ut diximus ostendere & imperare quando aliquid faciendum uel non faciendum erat a populo: aut erant minores iudices qui in minoribus locis ponebantur uel in maioribus minora iudicabant; quoniã infra hoc eodẽ capite hęc sentẽtia probari uidetur. De numero eorum nihil statuit dominus, sed satis ostendit non debere unicum esse: & secundum populi multitudinem uel paucitatem, multiplicabantur & diminuebantur. Dicit autem textus in portis tuis: quoniam huiusmodi iudices, ibi ius dicere tenebãtur, ne qui ex alijs locis uenirent, discurrerent per urbem ad querendum iudicem. Dicunt autem Hebræi in qualibet urbe fuisse.23. iudices, qui dicebantur. Sanhedrim quorũ præcipuus erat loco Moseh; cæteri uero loco septuaginta senũm qui cum eo populum iudicabant aut gubernabant, & in cõspectu istorum.23. sedebant tres ordines discipulorum sapientum, qui in locum iudicũm decedentium succedebant, stabant etiam coram Sanhedrim duo scribe, unus ad dexteram, alter ad sinistram. Alter scribebat sententiam eorum qui reum dimittendum decernebant: alter uero sententiam eorum qui adiudicabant damnandũm Item duo præcones, duo qui in iuditio contendebant, duo testes, & duo eorum aduersarij: atque duo collectores elemosinæ. In ciuitate autem in qua non erant.120. homines: ponebantur tantum tres adlegebantur autem in huiusmodi consistorium, tam paruũ quam magnum, sacerdotes leuitas & nobiliores Israhelitæ qui digni erant ad suscipiendum sacerdotium: sed non bene in hoc dicunt Iudęi, cum sacerdotes necessario deberent esse de tribu Leui. Debebant etiam mundi esse, ab omnibus uitijs corporis. Sapientes diuites & magiæ periti esse debebant: ut scirent eam destruere. Similiter gnari linguarum. Non admittebantur ad huiusmodi consilium nimium senes, neque eunuchi ob crudelitatem, neque orbi, sed cui essent filij ut esset miseri cors. Neque rex, quoniam cum eo non erat contendendum. Sacerdos uero magnus admittebatur modo sapiens esset, uiri ueraces sapientes & magnanimi non auari. Hæc hebræi quibus meo iudicio multa miscentur falsa. *Iudicabũt populum secundũ iuditiũ iustũ* Pręse fert textus iste, non solum iudices sed pręfectos fuisse iudices, neque incõuenit. Posset tamen hoc ad solos iudices referri, sed primum melius. *Non cognosces personas.* Hebraice faciem & est

sensus

ſenſus, non diſcernas an aliquis ſit potẽs uel impotens, diues aut pauper, ſed cauſas: ac ſi dicat. Cum fuerit iudicandum, non reſpicias faciem alicuius neque diſcernas eos ſed cauſas: quoniã agnitio perſonæ nihil facit ad cauſam: & ponitur cognitio faciei pro cognitione perſonæ, quoniam perſona ex facie cognoſci ſolet. Et ut ſæpius diximus uerbum nachar, contraria uidetur habetur ſignificata: ſignificat enim agnoſcere, hic & Iob.34.& Threnorum.4.& etiam occultare ſe, ne quis agnoſcatur, ut primo Semuelis.13. Dixitque Saul nichar, id eſt, clauſit illum dominus in manu mea. Et primo regum.14. Et ipſa ſcilicet uxor Hieroboham mitnacherah, id eſt, occultauerat ſe, ne ſcilicet agnoſceretur. *Et deſtruit uerba iuſtorum.* Non plene conſtat q̃d proprie ſignificet uerbum ſalaph, quod hic deſtruere uertit Santes: quod aliqui ſupplantare alij peruertere uertũt. Prouerbio.19. habes. Stultitia hominis, teſaleph, id eſt, peruertet uiã eius: ex quo uidetur quod ſignificet alio diuertere facere quam rectum ſit: & hoc facere in iudicibus munera ſolent, quoniam tendentem ád rectum, faciunt alio diuertere, & per uerba res intellige, aut re uera uerba, quoniam alia ſolent eſſe uerba iudicis recti, alia uero corrupti: ſtatim enim mitius loquuntur in cauſa eius qui munera contulit. *Iuſtitiam iuſtitiam ſequeris.* Id eſt, puram & ſimplicem iuſtitiam, non aliquid aliud ut ſunt munera & perſonas.

IN CAPVT. XVI. DEVTERO. AD noſtram eruditionem adnotatio.

O*Bſerua menſem ſpicæ* Non poſſum nõ admonere homines ut ſint memores beneficiorum dei: cum uideam eum tam crebro ea commemorare: & ſimul cum ceremonia illud nobis inculcare, neque arbitratur ſatis illud in feſto ipſo ad memoriam reuocare, niſi ipſius etiam feſti antequam ueniat memineris. Voluit enim nos, uentura explorare feſta: ne cõtingeret ſine memoria, diẽ accepti beneficij præterire. Neque ſolius diei nos uoluit eſſe memores ſed horæ, quemadmodum ſequitur. Quia in menſe ſpicæ, eduxit te dominus ex Ægypto nocte. Neque ſufficit diei meminiſſe, niſi etiam munere oblatæ uictimæ, tuo modo recompenſes gratiam exhibitam. *Quia feſtinãter egreſſus es de terra Ægypti.* Feſtina ualde ſunt auxilia domini; præſertim dum ab inimicis opprimentibus eruit ſuos. Aſcendit (ait Pſal.) ſuper cherubim, & uolauit ſuper alas uenti. Et alio loco Deus in adiutorium meum intende, domine ad adiuuandum me feſtina. *Non poteris ſacrificare Peſach, intra unam e portis tuis.* Non uult dominus ut illi gratiam accepti beneficij referas in domo tua, ſed in domo ſua. Cuius rei audi pulchrum exẽplum. Cum enim dominus per Nathan prophetam multa Dauidi & præclara promiſiſſet, indignũ putauit rex ſanctus domi illi gratias agere, ſed ingreſſus templum eius & in terra ſedens humilis dicere cœpit. Quis ego ſum domine, & quæ ẽ domus mea quia adduxiſti me uſque huc? Hæc eſt conſuetudo humilium, ut tunc maxime ſe deprimant, cum ſe magis uiderint exaltari a Deo. In ſoleſcũt & uane eleuantur impij ſucceſsibus bonis: uiri uero iuſti humiliari ſolent: & uide qualiter ſanctus uir, ſe indignum tunc fatetur acceptis bonis: cum illi maxima conferuntur. Similiter qualiter extollat colatum munus, ut dicat ſe plus a domino tunc accepiſſe, quam poſſet ipſe deſiderare. Diſce ergo ex hoc loco: cum bonũ aliquod a domino acceperis, domum eius intrare, ibique illi gratias agere. *Vertes te mane, & ibis in tabernacula tua.* Surrexit nunc nouum fœminarum genus nolentium laborare: uolentiũ tota die eccleſias circuire, hinc inde diſcurrere, non curantes liberos neque domeſticam rem de quibus Paulus Thimoteum diſcipulum admonet. 1. ad Tim. Simul (inquit) ocioſe diſcũt circuire domos, neque ſolum ocioſe ſed uerboſe & curioſe loquentes quę nõ oportet. Sic & hic dominus poſt quam gratias illi accepti muneris egiſſent, uertere ſe præcipit & ire in tabernacula ſua. Ex quo etiam loco diſcant prælati non multiplicare feſta ſine cauſa, ſed ſinant pauperem plebem neceſſaria ſibi, ſuo labore quærere. *Septẽ hebdomadas numerabis tibi.* Vigiles ualde nos eſſe uoluit & ſolicitos dominus, circa feſta ſua, ut diu antequam uenirent, numerare dies incipiamus, ne contingeret, illa ullo modo ſine celebritate præterire. Voluit autem a falcis miſsione tempus numerari, ut diſcerent ſe de frugibus tere in uenturo feſto debere offerre. *Quantum potuerit ſpontanea manus tua.* Conſidera prudentiam legiſlatoris, qui in perſoluendis beneficijs uoluit te debiti memorem eſſe, noluit tamen te grauare. Vt enim ſcires quanta debeas, præcipit ut quantum potueris offeras, ne autem te gra-

te grauaret, uoluit ut tua sponte offerres. Et discant ex hoc loco diuites & pauperes, tanto plura aut pauciora debere, quanto multa aut pauca ab eo acceperint. Vnde sequitur. Quemadmodum tibi benedixerit dominus. *Lætaberis coram domino Deo tuo.* Libenter nos uidet dominus Deus noster flentes coram se: sicut & lætantes. Iusti (ait quidam) epulentur & lætentur in conspectu Dei: & delectentur in lætitia: peccatores uero plorent & tristentur, flentes coram eo peccata sua. *Tu & seruus tuus & ancilla tua.* Quemadmodum seruus & ancilla tecū tristantur & laborant: ita te gaudente & quiescente gaudere & quiescere debent: indignus es seruorum ministerio, qui te gaudēte uis seruum tuum laborare & tristari: & bene aduerte dominum nō uoluisse te sine seruo tuo ancilla & pauperibus lætari. Cum enim re lætum esse præcepit in solennitatibus suis: semper seruum & ancillam & pauperes adiunxit. *Qui sunt intra portas tuas.* Voluit dominus unamquamque urbem suos curare pauperes: & æquissimum est ut quemadmodum pater familias suos domesticos iuxta Pauli doctrinam alere tenetur: ita & ciuitas suos concives. *Tribus ambulationibus in anno conspicietur omnis masculus coram domino.* Admonui dum alibi hanc tractarem sententiam: quanta sit Dei nostri erga nos dignatio: ut totiens uoluerit nos coram se uidere, qua in re dominos docuit suos famulos frequenter uidere: & si quibus indigent prouidere. Et indignū ualde est ut uacuus uideas eū qui te multis bonis uoluit abundare. *Iudices & præfectos pones tibi.* Non potest urbs cōstitui neque consistere: sine iudice & præfecto: & expende iudicem debere esse in eo loco: quo facile posit ab omnibus reperiri & adiri. *Non peruertes iuditium: non agnosces personam, neque capies munus.* Hæc duo quæ prohibet, sunt quæ iuditium peruertere solent scilicet personam cognoscere & munus accipere, a quibus si immunis fit iudex, iuditium nullo pacto peruertet. *Munus excecat oculos sapientium: & peruertit uerba iustorum.* Expende quomodo, omnia quæ sunt in iudice bona, munus corrūpit. Duo sunt in iudice maxime necessaria, scilicet iuditium & iuditij executionem quæ duo munus omnino peruertere solet. *Iustitiam iustitiam sequeris, ut uiuas & possideas terram.* Isti sunt fructus iustitiæ in locis ubi administrarur, scilicet uita ciuium & conseruatio ciuitatis: unde qui cupiunt urbis uitam & consistentiam, iustitiam administrare laborent. *Non plantabis tibi lucum.* Admonet locus iste, nihil quod idolorum sit, aut ad eorum cultum pertineat: esse cultui diuino miscendum: quoniam omnem uerum Dei cultum corrumpit: etiam paruum alterius religionis admixtū.

IN CAP. XVII. DEVTERO. AD LITERAM ADNOTATIO.

N*On sacrificabis domino Deo tuo bouē & pecus in quo fuerit macula* Non intelligas de macula uelleris, quoniam illa non uitiabat oblationem sed si pecus esset morbosum languidum diminutum uel superfluum in corpore aut corporis membris aut fractum offerendum nō erat quod statim explicat dicēs. Aut omnem rem malam. *Quia abominatio est domino Deo tuo* Significat taab, abhorrere, abominari, nos dicimus auorrecer, unde thoabat, id est, res a qua omnes abhorrēr: ac si dicat. Est res a qua dominus maxime abhorret. *Soli uel lunæ, uel omni exercitui cœli.* Hæc enim erant, quæ gentes colebāt scilicet astra cœli, quæ uocat exercitus cœli, propter multitudinem & ordinem ad modum exercitus, ut Genesis.1. admonuimus. *Ecce ē ueritas: rectū est uerbū.* Explicat secunda clausula priorem. *Educes uirum ipsum uel mulierem ad portas tuas.* Inquinabat malus etiam mortuus, castra uel urbem in qua erat: ideo iubetur extra castra & urbem lapidari. *Nō morietur in ore testis unius.* Ex hoc loco omnes leges accipiūt duos testes in causa requiri cū aliquis est interficiēdus. *Manus testiū erūt contra eum prius.* Qui enim prius nouerāt peccatorē, prius incipiebāt eū punire, tū qa fuerāt primi puniti ōis authores *Si abscōditū fuerit ate uerbū ad iuditiū.* Statuit lex hæc, ut causa obscura aut difficilis, in qua iudices urbis ptcularis uariāt, & q̄ iudicare uix posūt: deferatur ad sacerdotes leuiticos, & iudices urbis, in q̄ua fuerit tabernaculū dñi: & ibidē abeis iudicetur, quorū sentētię subpœna mortis stetur. Aduerte autē, qd̄ uerbū hebraicū palaa qd̄ uertimus abscōditū esse, significat ꝓprie separare ut patet Exodi.9. ubi dicitur Vehiphlah.i.

separabit dominus inter pecudes Israelis, unde textus reddi posset. Si separatum fuerit uerbum sed clarius hic redditur per absconditum esse: quia quod est absconditum, separatū est ab hominum notitia, & quod sequitur. Ad iuditium idem est quod ad iudicandum & est sensus. Cū latuerit tibi res ad iudicandum, ut scilicet ignores qualiter sit iudicanda talis causa. *Inter sanguinem & sanguinem.* Exempla sunt praecedentis sententiae, id est, eum ignoraueris cuius sanguis effundendus sit. *Inter litem & litē.* Id est, cuius lis sit iusta, aut iniqua. *Inter plagam & plagam.* Id est, quis sit plagandus, aut quae atrocior aut leuior: & res aut uerba litium fuerint uaria. *In portis tuis.* Id est, urbibus tuis aut in portis urbium in quibus fiebant conuentus ad iudicandum. *Et uenies ad sacerdotes leuiticos & ad iudicem qui erit in diebus ipsis.* Non dicit textus & ad Leuitas, quoniam munus iudicandi non erat Leuitarum sed sacerdotum, qui peritiores in lege erant Leuitis. *Et ad iudicem.* Vnde constat unicum fuisse iudicem: quem non oportebat sacerdotem esse: & sic erat tempore quo non erant reges in Israel: & communiter erant prophetae ut patet de Heli & Semuele & alijs iudicibus, in libro iudicum. Consulto omittimus hic concilium Sanhedrim quod Iudaei ex hoc loco statuere uolunt: quod ex textu non habetur. *Iudicabunt tibi uerbum iudicij.* Id est, rem iustam aut iuste. Praesumebat enim Moseh, istos fore iustos. Tū quia Deum praesentem habebant quem uindicem merito formidarent: tum quia facile possent eū in causa consulere. Neque debebant litigantes, superiores consulere iudices: sed ipsi inferiores iudices. *Facies iuxta os uerbi quod annunciabunt tibi: e loco ipso.* Id est, iuxta uerbum oris quod annunciabūt tibi, qui loco sancto praesunt. *Iuxta os legis quam docebunt te.* Id est, prout lex dixerit. Habet enim lex uncem suam & loquellam: iuxta illud Pauli ad Romanos. 3. Scimus autem quod quęcūque lex loquitur, his q sub lege sunt loquitur. Vnde illi supremi iudices, non debebant pro suo arbitrio iudicare: sed ore legis loqui & pronunciare sententiam. *Vt non obediat sacerdoti.* Videtur ex hoc loco non fuisse necessarium multos esse iudices sacerdotes: sed summum: & re uera crederim hoc ideo factum quoniam supponebat se fore praesentem & causam si opus foret iudicaturum, quemadmodum in deserto difficilia iudicabat. *Auferes malum ex Israel.* Verbum baar non significat proprie auferre, sed cō burere aut eliminari: quemadmodum ignis rem depascit, & significatio uerbi non est benenōta hebraeis ut saepius admonuimus: unde posset uerti. Et eliminabis malum ex Israel. *Ponam super me regem.* Non praecipit ponere: quoniam melius rē publicā per sacerdotes noueratadministrādanquam per reges, sed uoluit ut si facerent, non nisi quem ipse designaret eligerent: & enumerat hic septem conditiones regis. Prior ut sit adeo electus. Secunda ut sit de fratribus. Tertia quod non multiplicet equos. 4. ut non multiplicet sibi uxores. 5. quod non multiplicet argentum. 6. ut scribat sibi duplicatam legem. Septima ut nō se eleuet super fratres suos. Et ratio prioris est ne esset in populo seditio hac de causa. Secundae uero est ut diligat populum, & non cogat illum aut inducat ad alias leges aut ad idololatriam. Ratio. 3. ne esset uir bellorum amator. 4. ne nimium distraheretur a negotijs regni, aut ne filios multiplicando onerei esset populo. uel ne multiplicando uxores, alienas appeteret, quae illum ad idololatriam impellerent. Quintae ne populum expillaret si auarus esset. Sextae ut sciret iudicare. *Neque reducet populum in Ægyptum: ad multiplicandum equos.* Difficilis est sensus huius loci. Hebraismus sic habet. *Tantum non multiplicabit sibi equos, & non reducet populum in Ægyptum, ut multiplicet equum. Et dominus dixit uobis. Non addetis reddire per uiam istam amplius.* Primus sensus Caietani est. Non multiplicabit sibi equos & non reducet populum in Ægyptum, ratione commertij equorum: ac si dicat. Non dabit cupiditate emendi equos, occasionem populo, reuertendi in Ægyptum commertij gratia. Secundus est. Non redigat populum iterum in seruitutem Ægyptiam: dando pro equis homines. Sed textus dicit Deum prohibuisse redditum in Ægyptum. Si equos pro equitibus acceptas, clarus est sensus. Non multiplicabit sibi equites scilicet ex alijs populis, neque redducet populum in Ægyptum ad multiplicandum equites regis Ægypti, praebendo scilicet auxilium illi: quoniā dominus prohibuit reditum. Iuuat Locus difficilis.

expositionem

expositionem Caietani idquod habetur prioris libri regum 10.capite: ubi dicitur. Et exitus equorum ipsi Selomoh erat ex Ægypto, & congregatio negotiatorum regis accipiebant netũ in prætium. Et ascendebat & egrediebatur quadriga ex Ægypto: pro sexcentis argẽteis, equus uero pro.50.& centum. & sic omnes reges Chitteorum, & reges Aram, per manum eorum educebant: unde uidetur iudæos propter equorum negotiationem fuisse aut descendisse in Ægyptum tempore Selomonis: quod hic lege cautum erat: & uidetur Selomonem aduersum hãc egisse legem. Quod autem dicitur. Cum dominus dixerit Non addetis redire. Si quæras ubi hoc dixerit, scriptum non est. Credendum est tamen dixisse Moseh: licet non sit scriptum. Aut. Et dominus dixit, id est, præcepit scilicet hic per me & cætera. *De scribet sibi duplicatam legem hanc.* Idest, duplex exemplar huius statuti, pertinentis ad regem. Aliqui tamen de tota lege hoc intelligunt. Ratio quare iubetur habere duplex legis exemplar est: ut alterũ secum semper portaret, ut iugiter legeret ubicunque esset: alterum uero domi haberet cum esset quietus. *Coram sacerdotibus Leuiticis.* Id est, qui fuerint ex tribu Leui. Hoc iubetur facere, ut exemplar esset omnino incorruptum: quale habere sacerdotes decebat, qui legem docebant: aut quam legem scribet ab eo exemplari, quod est coram sacerdotibus Leuiticis. Quæ res prælatis nostris utinam nunc curæ esset, ut certis locis incorrupta exemplaria sacrorum bibliorum seruarentur: ad quorum fidem quotiens alia deprauari contingeret recurrerent ea que castigarent. *Et erit cum eo.* Scilicet huiusmodi legis exemplar. *Et leget in eo.* Scilicet exemplari legis: & chara significat alte legere. *Vt discat timere dominum Deum suum: ut custodiat omnia uerba legis istius.* Ex timore legislatoris, procedit custodia legum ipsius. *Et statuta.* scilicet scripta.

IN CAPVT. XVII. DEVTERO. AD morum ornatum adnotatio.

I*N ore duorũ testiũ uel triũ morietur moriturus.* Hinc arbitror ortas leges sęculi de testibus: ubi uides unicũ nõ sufficere ad occidendum hominem: sed bene duos. *Si latuerit tibi aliquid in iuditio.* Hinc forte ortæ sunt appellationes ad superiorem iudicem: & considerent hæc principes, & consilia suprema a quibus non conceditur appellatio, quales esse debeant, ut scilicet eorum iuditium sit omnino rectum, quod uix esse potest, nisi responsum domini penes se habeant: quemadmodum isti. Solus enim Deus nouit omnia causarum merita. Et audi ex sacris literis huius rei exemplum. Cum enim dominus Genesis.18.diceret Abrahę uelle ciuitates Sodomorum subuertere, occurrit illi sanctus senex Abraham dicens. Absit a te domine, ut perdas iustum cum impijs, præsertim cum sis omnis terræ iudex a quo ad superiorem, nulla est appellatio cum sis supremus: ubi docet, supremos iudices summe aduertere debere, ne quid iniustum faciant, cum non habeant qui eorum sententias corrigant. Similiter discãt quam probe debent leges quibus iudicandum est nosse. *Facies secundum sermonem quod annunciabunt tibi.* Quanta obedientia iudicibus parendum sit, docet locus iste: qui præcipit eos occidi qui decretis ipsorum non paruerint. *Iuxta sermonem legis quem docebũt, facies.* Non est iudicibus liberum iudicare ut uolunt, sed iuxta leges: & tunc illis parendum præcipit, cum secundum eas iudicauerint. *Ponam super me regem* Nusquam præcepisse offendes Deum populo suo regem habere: uoluitque rem publicam suam potius per iudices ac sacerdotes quam per reges administrare: quoniam nouit regum tyrannidem. *Ponendo pones super te regem quem: elegerit dominus.* Quis nunc daret bone Deus, ut hanc regulam quam Iudæis præscripsisti: obseruarent etiam reges Christianorũ, & tu eos tuo imperio deligeres, licet sit tanta temporũ & hominum malitia ut etiam quos elegisti in tyrannos sint conuersi. *Non multiplicabit sibi equos.* Initia malorum tollere uult. Dicunt aliqui. Quid mali si equos uxoresque multiplicet? Ex uanitate multa mala procedere nouimus pręsertim ĩ regibus quare dominus eam uoluit in eis seuere uindicare ut patet in Ezechia Isaiæ.36.quę & si in omnibus sit mala, in regibus tamen perniciosa uidetur, & in omnibus qui alienis laboribus & sudoribus uiuunt. *Scribet sibi iteratam legem.*

Appellationem ad superiores unde ortæ

Mirum ualde est, qualiter reges omnes leges a se etiam suas ablegauerint: ut uix aliquem ex eis inuenias qui nouerit eas. Nihil præter delitias ac diuitias curant, uix

urbium & oppidorum procuratores audire nolunt, si quid in libertatem aut utilitatem reipublicæ loquuntur: cui rei tibi exemplo sit rex Roboam. Ex hac autem ceremonia ortum puto, reges in Israel corouari libro legis in manu posito: ut habes primo Paralipo. 24.

IN CAP. XVIII. DEVTERO. IVXta literam adnotatio.

HÆreditatem eius comedent. Vocantur hic sacrificia hæreditas domini, quoniam in partem eius cædebant & quod illi separabatur a filijs Israel. Et pro oblationes domini, in hebræo habetur, ignita domini seu partes ignitorum sacrificandorum. *Hoc erit iuditium sacerdotum a populo.* Id est, hoc erit sibi iure debitum a populo sacrificante. Seu hæc sunt quę illis contingent. *Dabis sacerdoti brachium, maxillas & stomachum.*

Dicunt Hebræi pecus habere tres præcipuas partes scilicet caput corpus & pedes: & ex qualibet habebat sacerdos suam portionem. Nam ex capite habebat maxillas, ex corpore stomachum, & ex pedibus armum dextrum. Aduerte autem lechi, id est, maxilla significare proprie mandibulam, in qua defixi sunt dentes: licet de parte exteriori, quæ barbam emittit, & proprie mala aut gena dicitur, quandoque dicatur. Significatio uero sequentis dictionis scilicet chebah, nō pleue nota est hebræis: sicut neque cuius radicis sit. Aliqui enim dicunt esse a chub, alij chabab qđ ē maledicere, & forte chebah significat uētriculū ob turpitudinem stercoris intestinorum: chub uero aut chebah significat uentriculum. Diximus satis de nominis significatione Numeri. 25. Potest etiam significare pudendum sicut chubah. Neque desunt qui dicant significare saculum, quo lac fœtui alendo necessarium colligitur. *Primitias ueleris ouium tuarum dabis ei.* Per primitias uelleris intelligit primitias lanæ: quæ ab ouibus in attonsione aufertur. Et a gazam quod est tondere, est gem, id est, uellus seu attonsio. *Vt stet ad ministrādum.* Solent ministri, dominis suis adstare parati ad ministeria domini. *Si uenerit Leuita ex aliquae portis tuis.* Statuit hic lex, ut si contingat aliquem ex Leuitis peregrinantibus in Israel uenire ad locum tabernaculi, cum maximo desiderio seruiēdi domino Deo suo: quod libere possit administrare & habere portionem suam, quemadmodum alij Leuitæ qui ibi antea ministrabant: & quod dicitur. Ex aliqua e portis tuis, idem est quod ex aliqua e urbibus tuis: quoniam urbs proprie dicitur, quæ habet murum & portas. *Quod etiam, ministrabit nomini domini.* Idem est quod ministrabit domino, aut loco denominato a nomine domini.

Porta pro urbe hebræismus usitat.

Partem, secundum partem comedent: præter uenditiones ipsius super patres. Locus est utcuuque difficilis, hebraismum expressimus. Sensus est. Partem & partem comedent, id est, unusquisque partem suam aut partē partiendo seu diuidendo comedēt: & ut unico uerbo rē cōplectar sensus est. Diuideut seu partientur & comedent: quod autem sequitur. Præter uenditioues suas super patres uel iuxta patres: hunc sensum habet, id est. Non solum habebūt portiones sacrifitiorum, sed etiam res uenditas quas uendiderunt patres. Si enim pater Leuitæ uendidisset domum aut agrum suburbij, quod habere potuit: filius eius rediens ad urbem tabernaculi, debebat recuperare quæ fuerant patris sui. Alter sensus est. Præter uenditiones suas. Poterat coutingere Leuitam uendidisse in urbe a qua recedit, domum aut agrum quem ex patribus suis habuisse: & prætium uenditionis apud se habere, & alij Leuitæ morantes in loco tabernaculi, negarent illi partem hac de causa: quod scilicet haberet secum pecuniam uenditarum rerum: statuit ergo lex quod siue habeat siue non habeat prætium harum uenditionum, debeat portionem suam habere. Aut præter uēditiones suas super patres, id est, etiam si talis leuita uendidisset ius suum & parentum, ad obtinendam huiusmodi partem. Est tertius sensus quod scilicet Leuitæ debeant partem suam comedere & habere. Si quid tamen eorum parentes uendidissent, id non oportebat eos habere & est sermo de his quæ Leuitæ habere poterant. Hęrent hic hebręi quomodo sanctus Dauid ministros templi disposuerit in uinginti quatuor ordines: ita ut non liceret alicui aliter quam tempore sibi prębstituto ministrare: ut patet primo Paralipomenon. 23. & 24. & respondet quidam Germanus legem non censeri uiolari si quid graui consilio ministrorum uerbi & magistratus, de minutijs legis mutetur. Sed miror hunc & cęteros Lutheranos hunc locum

Locus difficilis.

non

non expendisse qui constantissime asserũt ecclesiam non posse quicquam mutare aut addere quod ad cultũ pertineat. Si enim licuit Dauidi, ex consilio magistratuum & sacerdotum, ministrorum ordinem mutare, cur non licebit ecclesiæ? Est etiam hic alia difficultas, quomodo scilicet Leuitis licebat partem comedere, cum omnia iura sacrifitiorum & partes essent sacerdotum, & nusquã legimus partem aliquam sacrifitiorum leuitis esse concessam. Ad quod dicimus hic explicari a Moseh partem sacrifitiorum dandam esse Leuitis ueluti ministris, actualiter ministrantibus. Alij uero dispersi per urbes uiuebant ex decimis sibi debitis, & elemosinis.

Non inuenietur in te, qui transire faciat filium suũ aut filiam suã per ignẽ aut in ignem. Non plene constat, qualiter iste transitus per ignem fieret. Hebræi dicunt esse Chenanæis persuasum, quod qui per medium ignem transirent: implerent dies suos, neque ante tempus aut immature morerentur: a quibus postea Israelitæ edocti sunt huiusmodi transitus facere. Verius tamen uidetur ex uerbis scripturæ Leuitici.18. iudæos filios combussisse, a gentilibus persuasos, quod sic per ignem transirẽt ad idolum Molech seu ad eius consortium. Quod uero eos comburerent, patet Deuterono.12. ubi dicitur. Omnem abominationem domini, quam odio habet fecerunt dijs suis: quia etiam filios suos & filias suas cõbusserunt igni dijs suis. Constat autem ex uerbis Ieremiæ.32. capite Iudæos, huic idolo filios suos immolasse. Vide quæ de his Leuitici.18. scripsimus. *Diuinans diuinationes, ariolus & augur & maleficus, & incantans incantationem & interrogans Pithonem, & magus, & quærens a mortuis.* Explicui horum nominum discrimen Leuitici.19. Significat dictio chosem diuinum, & erat sicut propheta, ita quod ille qui propheta apud fideles erat, apud gentilles dicebatur diuinus, qualis fuit Bilham ut patet Iosuah decimo tertio. *Ariolus.* Dictio meonem ut Hebræi dicunt significat præstigiatorem, seu qui oculos tenet. Rabbi uero Hachibah dicit significare eum, qui tempora computat & horas, id est, astrologum. Ex capite.27. Ieremiæ constat, esse eum qui futura prædicit: sed quomodo ea cognoscat non explicatur, & meo iuditio eum qui oculos aut res obnubilat ne appareant secundum speciem suam significat Hieronymus augurem sæpissime uertit: ut patet

Quare gẽtes trãsire faciebant filios suos per ignem

Isaiæ secundo ubi dicitur Veonenim, id est. Et augures habuerunt ut Philistijm. Apud Ieremiam uero sic habetur. Ne audiatis prophetas uestros, & diuinos uestros & somnia uestra, & augures uestros & maleficos uestros, qui dicunt uobis. Non seruietis regi Babel. Ex quibus constat non significare prophetam, neque diuinum aut somniatorem: quare uidetur alium significare. Eiusdem radicis est maon quod habitaculum multis scripturæ locis significat. Si uero radix eius sit anah quod est respondere significabit eum qui dat responsa idolorum. Neque longe absum ut dictionem putem esse a radice anã, quod est nubes, & meonen significare obnubilatorem: quemadmodum hebræos dicere prædiximus. Sequẽs uero dictio scilicet menaches, incantatorem significare uidetur. Dictio autem mechasset significat fascinatorem seu præstigiatorem. Exodi.7. uidetur significare magum, qui mutat rem in alteram quemadmodum faciebant magi Paroh, & uidentur facere hæc instrumento aliquo, quoniam Michah quinto dicitur. Et excidam chesaphim, id est, maleficia de manu tua. Aliud uero nomen scilicet chober quod Santes in cantatorem uertit est a chabar, quod proprie significat coniungere, præsertim minuta ac diuersa unde uidetur genus diuinationis significari, quod multis rebus colectis fiebat: unde uidetur sortilegũ significare, qui multa colligit ex quibus sortitur, aut potuit fieri ut huiusmodi res fieret multis sotijs collectis. De Pithone uero diximus Leuitici.19. neque in textu ponitur Pithon sed (ob) quod hebræis significat utrem, ut patet Iob.32. unde hic uidetur significare demonem, qui in locis pudendis uelutì ex ore utris responsa dabat. Vide quæ ibi ex Tertuliano attulimus. *Quærens a mortuis.* Erant apud gentes qui deffunctos inquirebant, sed quo modo id fieret, in textu non explicabatur, prohibetur autem Iehudæis Isaias octauo ubi dominus dicit. Cum dixerint ad uos quærite a Pithonibus, qui garriunt, & loquuntur. Nun populus a Deo suo requiret pro uiuis a mortuis? Res uero gesta narratur primo Semuelis.28. ubi Saul describitur Pithonissam consuluisse, eique Semuelem mortuum suscitasse. *Interger eris cum domino Deo tuo.* Alij perfectus uertunt, & sensus idem est, ut scilicet non habeant alteram cordis partem cum Deo suo: alteram uero cum idolis: sed quod toti sint cum domino Deo suo. *Et tu non sic. Dedit tibi Dominus Deus tuus.* Concisa est locutio: & sensus est. Et

tu non sic scilicet facies, uel non sic edoctus es aut non audies præstigiatores & diuinos. Dedit tibi dominus Deus tuus scilicet prophetã, qui tibi futura prædicat: ita ut non sit opus ad istos pergere: qđ statim explicat. *Prophetam de medio tui, de fratribus tuis: sicut me, suscitabit tibi dominus Deus tuus: ad ipsum audies.* Quod dicitur de fratribus tuis, explicatio est illius quod præcedit scilicet prophetam de medio tui, ut idem sit de medio tui quod de fratribus tuis: & sensus est, quod. Ne recurras: ad hariolos uel diuinos dominus suscitabit semper tibi prophetam de populo tuo: quẽ posisis audire & sciscitari: quemadmodum suscitauit me, qui sum frater tuus: & dico tibi quæ agenda & omittenda sunt, neque ab hac litera Christum seruatorem excludas, quoniam præcipuus fuit inter omnes prophetas quos dominus iudaico populo suscitauit, qui & legislator & promulgator fuit diuinæ legis, quemadmodum Moseh, immo & Moseh sublimior, ut apostolus ad Hebræos dicit. Audi uatem. 2. Psalm. Ego autem constitutus sum rex ab eo, super Siõ montem sanctum eius: prædicans præceptum eius. Vnde & turba uidens miracula eius stupens dicebat. Quia hic est uere propheta: qui uẽturus est in mundum. Artare uero literam hanc ad solum Christum, non uidetur necessarium: quoniam dominus uidetur prouidere plebi pro omni tempore Christus uero non omni tempore fuit apud Iudæos, sed certo. Si tamen de eo solo uelis intelligere placet mihi. Subdit autem causam quare dominus illis de propheta prouidebit: quod scilicet per sepsos non possint uerba Dei audire: ut accidit in monte Sinai ubi de hoc conquesti sunt: & propheta audiet uerba domini, & annuntiabit tibi: quemadmodum fecit Moseh in deserto. Colligit ex hoc loco perfidus author libri Nizahon, duo argumenta ad probandũ hoc uaticinium nõ posse ad Christũ pertinere. Primum quia propheta de quo hic est sermo: non potest quicquam præcipere aut loqui ex sensu suo, quia dicitur hic. Et dabo uerba mea in ore eius. Christus uero multa ex sensu suo loquutus est. Ergo non est propheta de quo hic est sermo. Ad quod dicimus Christum uerba quæ a patre audierat nuntiasse, ut ipsemet fatetur apud Ioannem. Verba quę ego loquor, a me ipso non loquor: sed non sequitur. Loquetur propheta de quo hic est sermo uerba Dei, ergo non erit Deus aut filius Dei. Potest enim ut filius Dei uerba Dei patris sui loqui sicut locutus est. Neque ualet si inferas.

Respondet autor perfido iudeo authori libri Nizaon.

Loquetur uerba Dei, ergo non est Deus sed propheta, quoniam non solum propheta sed filius Dei potest loqui uerba Dei. Argumẽtatur secundo ex eo uerbo quo dicit Moseh similem mei. Quid tu (inquit es) Natus es ex patre & matre sicut nos: ergo & propheta de quo hic est sermo habet patrem & matrem sicut nos: ergo non est Deus, neque Christus, qui se dicit natum ex matre sine carnali patre. Pudet ad hæc ridicula respondere. Dicit autem Moseh Deum suscitaturum prophetam sibi similem, non solum in natura sed in ministerio: qui scilicet legem diuinam populo administrabit, & mediator sit inter Deum & populum: qui recusat audire uerba Dei. Talia sunt obiecta quæ ceci Iudæi in fidem & Christum nostrum iactant, crassa & nullius momenti. *In diem congregationis.* Idest, qua ad legem audiendam: & ad occurrendum Deo, congregatus es. *Ego requiram ab eo.* Idest, Exigam & puniam, ac si dicat, conueniam eum & conuictum puniam. Sic Genesis nono. Sanguinem uestrum requiram de manu cunctarum bestiarum, id est, puniam. *Qui loquetur in nomine deorum aliorum.* Sicut si dicat. Hæc dicit Baal aut Beel, & sic de alijs dijs. *Quod loquetur propheta in nomine domini, & non erit uerbum, & non ueniet, est uerbum quod nõ locutus est dominus:* Docet qualiter cognoscant uerbum quod dominus non est loquutus, & falsum prophetam, cum scilicet dixerit rem aliquam uenturam, quæ non euenerit, sumitur enim hic uerbum pro re significata uerbo, & quod dicitur. Et non ueniet, explicatio est præcedentis sententiæ, more hebraico. Et aduerte quod præbet hic signum, quo falsus propheta posit dignosci, sed non præstat sufficiens quo uerus agnoscatur. Non enim dicit eum uerum qui dixerit aliquod uenturum & euenerit, quoniam hoc non sufficit ad uerum prophetam. Si enim prædiceret aliquod futurum & euenisset, & suaderet recessum a domino, talis non esset audiendus sed lapidandus: ut dictum est capite. 13. huius libri. Vnde duæ conditiones requiruntur ad uerum prophetã. Altera ut non prædicet aliquid quod recessum suadeat a domino uel a lege, alterum ut eueniat signum quod prædixerit in confirmationem missionis uel doctrinæ suæ.

IN CAP.

IN CAPVT. XVIII. DEVTERO. AD morum honestatem adnotatio.

Non erit sacerdotibus leuitis, pars & hæreditas cum Israel. Voluit dominus sacerdotes suos, nō implicari secularibus negotijs, neque curare possessiones: ne a ministerio suo diuerterentur alio. Sed quid nūc quæso sacerdotibus negotiosius? Nihil fere nisi temporalia curant: & qui deberēt sua propter Deū negligere, aliena ambire non cessant. Si enim nunc ex oblatis a populo non uiuerent: cogerētur forsitan non uiuere tam luxuriose ac licentiose. Neque propterea seculares excusamus: qui supra quam par est auari, sacerdotes & ministros negligerent, si eos unde uiuerent habere non uiderent. *Oblationes domini, & hæreditatem eius comedent.* Audis hic bone sacerdos, Dei dignationem, ut scilicet te in hæredem suæ hæreditatis instituat, ama ergo eum, & fideliter administra, saltem propter hæreditatem: quam tibi reliquit. Neque sat illi fuit, suam tibi reliquisse hæreditatem: nisi etiam seipsum faciat tuam hæreditatem: quam perpetuo possideas. Vnde uerius populo dicere potes. Dominus pars hæreditatis meæ & calicis mei. Et funes ceciderunt mihi in præclaris. *Dabis sacerdoti brachium.* Quare domine Deus sacerdotibus tuis, non iubes dare caput pedem aut corpus, sed brachium cum manu? Vt ostendat, quale debet esset erga populum sacerdotum munus ut scilicet cum populus peccatis obrutus ac depressus se leuare uoluerit, tu qui Dei sacerdos es, eius manum & brachium apprehendas eumque a peccatis leues. *Si uenerit leuites, toto desiderio animæ suæ, ad locum quē elegerit dominus.* Quo animo & mente, sacerdos, debeas accedere ad ministeriū Dei, pulchre in hoc sermone doceris: ut non tristis, non malenchnlicus, non torto uultu, accedas ministerium Dei tui. Quomodo possum (ait Aharō cum incensos a domino filios lugeret) domino in ceremonijs placere, mente lugubri? Similiter docentur ministri Dei, non egre ferre, si multiplicentur, & nouus minister ueniat ad ministrandum domino: neque dolebit ei partem dare. Hoc enim est peculiare ministris bonis, ut scilicet tanti faciant Deum suum: ut totum mundum non sufficere ad eius ministerium putent.

Leuitici. 10.

Hoc interest (ut aliquando iam diximus) inter Dei & principum ministros: quod ministri eorum, si uideant coadiutores, maximo dolore torqueantur: isti uero maxime gaudeant cum uiderint. Illi enim nōn tam bonūm principis ministerium, quam suam utilitatem uolūt: isti uero suæ utilitatis obliti, quærunt quæ sunt domini sui. *Non inuenietur in te qui transire faciat filium suum per ignem.* Expende quæso quid fecerit idolis hominum dementia: ad quod nunquā aut raro attigit uera religio: ut homo idolis filios comburat, & domino suo obolum aliquando dare cunctetur. *Prophetā de medio tui suscitabit tibi dominus?* Quales esse debeant prædicatores consultores & directores populi, ad uiuum depingit locus iste. De populo & fratribus quoniam si conterraneus & frater est, non decipiet fratres suos. Similiter aduerte, quam bene dominus populo suo prouiderit dans semper prophetam & directorem: ne uidelicet irent ad diuinos & idolorū uates: quare exemplo eius prælati, debent a subditis suis omnem occasionem auferre discedendi a fide. Euulgarunt nostra hac in fœlici tempestate Lutherani dogmatistę fere omnes, innumeras Christianas institutiones aut potius destitutiones: quibus miserabilem iuuētutem ab ipsis primis cunabulis peruertunt: & uix inter Christianos antistites unum reperias: qui prima fidei rudimenta suis pueris demonstret, aut uiam salutis suis populis ostendat. Omitto concionatorum cateruam, qui prōptissimi ad impia dogmata seminanda se ingerunt: & inter nos uix paucos reperias, qui uerbum uitæ quemadmodum oportet sobrie tractent & gratis disseminare uelint. Deberent etiam maxime curare nephandas superstitiones ab ecclesia reijcere: quæ in tantum apud nos creuerunt, ut pacto cum demonibus inito, ueluti gentilium tempore responsa sciscitantibus præbeant. Memini enim me, dum apud inclitam Eburam inquisitorem agerem, fœminam reperisse: quæ 30. annis & plus cum demone familiaria colloquia permiscebat, quod sibilo aut contactu manus ab ea uocatus, statim aderat: & quicquid abeo scire uoluisset explicabat. Et quid aliud quæso huius prima mali labes fuit, quam hominum curiositas, & prælatorum neglectus? *Non addam, ut audiam uocem domini.* Talis debet esse prælatus, talis concionator, qui cum Domino uice populi & quæ

ad eum pertinét loquatur intrepide: & inter utrunque mediatorem agat, quem populus facile accedere audeat. *Vir qui non obedierit uerbis meis, quæ loquetur in nomine meo: ego requiram.* Non dicit qui non obedierit uerbis eius, sed meis: ut scias uerba propria prophetæ quæ ipse loquitur nomine suo ab eis quæ ore domini profert distinguere, ut istis õmino sicut ipsi Deo obedias: alia uero scias esse hominis uerba. Quo in loco etiam discimus quali attentione debeamus prophetarum & prædicatorum uerba audire: sed quemadmodum punit eos, qui animi superbia indurati nollunt audire prophetam, ita & prophetas ipsos, qui populo sua somnia proferunt. Si dixeris. *Quomodo sciemus uerbum quod loquutus est dominus?* Omnem deceptionis causam amouet: nequis causetur se non sua sponte deceptum: unde rari sunt qui in fide decipiantur, modo uelint prius prædicatores ad ecclesiæ gnomonem examinare. Si de doctrina concionatoris dubitas, sedem Petri consule, quod si germani fecissent, nõ in tot dogmata peruersa incideret. *Non timebis abeo.* Quemadmodum ualde timendi sunt prophetæ domini cum minantur ex sermone eius: ita paruipendendę sunt minæ eorum, cum ex suo cerebro mentiuntur deterrentes.

IN CAP. XIX. DEVTERO. IVXTA literam adnotatio.

CVm succiderit dominus Deus tuus gẽtes. Admonui sæpius non plene constare quid significet uerbũ hebraicum charat, quod hic uertimus succidere, quoniã hæc significatio magis accõmoda uidetur, locis ubi uerbum ponitur. *Separabis tibi tres ciuitates in medio terræ tuæ.* Iam Numeri. 35. & 4. capite huius libri statutum fuerat, tres urbes dandas ad quas confugeret homo qui fratrem occidisset ignorantia, citra Iarden: modo uero statuit alias tres separandas ultra Iordanen. Quod autem dicitur In medio terræ tuæ. Idem est quod intra terram tuam aut ad literam iubentur eas in medio terræ silligere, ut facilius huiusmodi homicidæ possent ad eas confugere. *Parabis tibi uiã & in tres partes diuides terminum terræ tuæ.* Verbum hebraicum Chun, etiam certificare significat, ut patet Genesis. 41. Quia nachon, id est, firma seu certa est res: & loco uidetur quadrare, ut iubeat dominus signa aliqua ponere, quibus uia sit certa, non ambigua, quæ ducit ad huiusmodi ciuitates refugij, aut firmare eam scilicet lapidibus ne sit lubrica, & tunc congruit parare. Volebat enim dominus uiam esse certam, ad huiusmodi urbes: ne forte consanguineus occisi, inueniret homicidam deuium, aut uiæ errore seductum, & occideret eum. Diximus multa ex Hebræis, quæ fiebant in uia harum urbiũ: & etiam in ipsis urbibus Numeri. 35. quẽ locum consulere licebit, & sensus loci est. Certificabis tibi uiam scilicet ducentem ad ciuitates refugij. Dicunt autem Hebræi in quolibet biuio uel triuio, stipitem fuisse erectum: in quo scriptum erat miklat, ut fugientem in ciuitatem refugij dirigeret. Quod uero sequitur. Et in tres partes diuides, seu ut hebraice habetur, tertiabis terminum terræ tuæ: hunc sensum habet. Diuides totam terram trans Iarden in tres partes: ut scilicet in quolibet earum ponas unam ex urbibus refugij, ne scilicet essent coniunctæ adinuicem. *Hæc est res homicidæ: qui fugiet illuc & uiuet.* Id est, ista est lex aut iste est casus, in quo uiuificandus est homicida: qui ad ciuitates refugij confugerit: & explicantur casus. *Qui scilicet percusserit proximum suum ignoranter.* Cuius rei signum erit. *Si illi non inimicabatur ab hæri & nudius tertius.* Si enim ab antiquo illi esset inimicus, præsumit lex eum non ignoranter sed scienter occidisse. Ponit autem lex exemplum casualis homicidij, ut si ambo in siluam quasi socij irent: & alter eorum ligna cedens habuerit securim, a cuius ligno ferrum resilire contingat: & socium infra arborem existentem occideret talis securus erat si fugeret ad aliquam ex urbibus refugij. Sed quia hic lex tutum definit solum qui ex ignorantia proximum occidisset, libet paululum dicta capite. 35. Numerorum expendere, & uidere an homicida alius, qui occurrentem inimicum occidisset sciens & uolens, hac lege esset tutus: ut scilicet fugiens ad urbem refugij securus ibi esset Exodi. 21. habet lex. Qui percusserit uirum, & mortuus fuerit: moriendo morietur. Et si non insidiatus est ei, sed Deus fuit causa ut ueniret ad manum eius: ponam tibi locum ad quem fugiet. Sin uero uoluntarie egerit contra proximum suum, occidendo cum dolo: ab altari meo, tolles eum ut moriatur.

riatur. Ex quo loco uidetur, quòd si quis occurrentem inimicum occidisset, modo illi antea nõ insidiaretur, liber erat: si ad ciuitatem refugii fugeret. Numeri uero trigesimo quinto sic statutum est. Ciuitates euasionis erunt uobis, & fugiet illuc homicida, qui percusserit animã per errorem. Et si instrumento ferreo percusserit eum, & mortuus fuerit, homicida est. Moriendo morietur homicida. Idem si lapide uel ligneo instrumento percussisset, morte sequuta, propinquus sanguinis ipse interficiet homicidam. Quum obuiauerit ipse sibi: ipse interficiet eum. Et si per odium impulerit eum: uel proiecerit super eum per insidias, & mortuus fuerit: uel per inimicitiam percusserit eum manu sua, & mortuus fuerit, moriendo morietur percutiens: homicida est. Et si casu absque inimicitiis impulerit eum, uel proiecerit super eum omne instrumentum, absque insidiis, uel omni lapide quo moriatur, cum non uiderit, & ceciderit super eum & mortuus fuerit, & ipse nõ erat inimicus ei, neque quærebat malum eius. Iudicabunt congregatio, inter percutientem & propinquum sanguinis: secundum iudicia ista. Ex quibus uerbis haberi uidetur, quòd omnis qui ex inimicitia alterum occidisset, reus mortis erat & occidendus. Veritas uero uidetur quòd in duobus casibus, tutus erat homicida in ciuitate refugii, scilicet si ex ignorantia accidisset homicidium, ut casu textus explicatur. Secundo si occidisset aliquem quem antea odio non haberet, neque illi fuerat insidiatus, neque dolo illum occidisset: sed Dominus Deus causa aliqua nobis occulta, tradidisset illum in manus occidentis: & lex Exodi posita, in isto secũdo casu locum habet, & sic omnia consonant. Neque loquitur de eo qui eum cui antea inimicabatur occidisset. Et hinc ortum puto ius illud, quo statuitur homicidam qui non ex proposito sed accidenti casu proximum occidit tutum esse, si ad ecclesiam confugiat. Posset tamen sustineri legem ubique loqui, de homicida inuoluntario omnino: & hunc solum excusare si ad urbẽ refugii aufugeret, & textus Exodi citatus sic explicari. Et si non est ei insidiatus, sed Deus occurrere fecit eum ad manum eius: ut scilicet casu eum occideret: ponam tibi locũ ad quem fugiat: & iste sensus tutior & securior est. *Et qui ibit ad siluam cum socio suo.* Nomen iaar, id est silua significare etiam dicitur fauum, quòd obstrusus sit ueluti silua, aut quòd in eo mel ueluti animal in silua delitescat. *Ad cedendum ligna.* Dicunt hebræi uerbum chatab, præter cedere significare eleuare ad quod citant illud Prouerbiorum septimo. Ornamentis ornaui lectum meum, chatubot, id est eleuata fune Ægiptio, seu eleuationibus funis Aegiptii: & qui sic exponunt Chaldæum sequuntur paraphrastem, qui Deuterõ: uigesimo sexto pro exaltaui te, habet chatbech sed cum propria significatio tollerari posit, non uideo quare illam mutemus. Potest enim uerti retenta propria significatione: incisionibus funis Aegiptiorum, aut funibus incisis ex Aegipto: & per incisiones funium intelligit scissuras quæ aut in cortinis, aut in puluillis fiebãt ut moris est: quæ sericis funibus ligari solent, unde Santes qui hic Chaldæum sequutus est, in lexico uertit. Intersecati fune Aegiptio, neque plene constat athun, funem significare. *Et impulerit manus eius in securim.* Verbum nadach, non solum expellere & impellere significat sed etiam eiicere & proiicere: ut patet secundo Semuelis decimo quarto. Et cogitet cogitationes, ut non iidach, id est proiiciat à se expulsum aut proiectum: unde locus posset sic reddi. Et proiecta fuerit manus eius ad securim aut cum securi ad succidendum lignum: & recesserit ferrum è ligno: aut expulsa fuerit à manu eius securis, quã ad cedendum lignum acceperat. Sed prior interpretatio germanior est: & pro recesserit ferrum è ligno, tu uerte & euulsum fuerit, quoniam uerbum nasal hoc proprie significat. *Cum calefecerit se cor eius,* id est cum iracundia affectus fuerit quæ quandam incensionem importat cordis. *Si multa fuerit uia,* id est si oportuerit eum transire Iarden, ut ueniat ad has ciuitates refugii, & hac de causa ut uidetur præcepit eas in medio terræ ut diximus deligere. *Percutiat animam,* id est uitam. *Et ei, non ei iudicium mortis,* id est non erat dignus, qui morti adiudicaretur: aut nondum erat morti adiudicatus per legem: & est hebraismus. Vnde super aliquem esse iudicium mortis: est eum esse morte dignum. *Et sint super te sanguines.* Hebraismus est: pro esse reum effusi sanguinis. Hinc est illud Euangelii. Sanguis eius super nos & super filios nostros. *Dabunt eum in manu propinqui.* Propinquior consanguineus uindictam exercebat: ut hoc saltem iusto dolori mederetur. *Non parcet oculus tuus ei.* Etiam hebraismus est. i. Non misereberis eius. Oculus enim uidens miseriam & undi-

Esse sãgui nẽ sup aliquẽ quid sit heb.

Oculũ alicui parcere ei non parcere quid sit.

uindictam fiendam: aliquando misericordia mouebatur & condonabat, quod Dominus uoluntario homicidæ fieri prohibet hic. *Auferes sanguinem innocentem ex Israel.* Verbum baar non proprie significat auferre, sed comburere & depascere: unde sensus est ad modū comburentis aut depascentis: auferes malum ex Israel. Non enim sanguis innocentis occisi expiabatur, sed terra rea erat illius homicidii, quo usque occisor pœnas debitas daret: & effunderetur sanguis eius iuxta illud Genesis quarto. Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra *Nō apprehendes terminum proximi tui: quē terminarūt primi in hæreditate tua.* Incerta est significatio uerbi nasag, quod hic cum Sante uertimus apprehendere. Hebræi dicunt significare adhærere, coniungere, comprehendere, transferre è loco suo, retrahere retrocedere. Isaiæ enim quinquagesimo nono uertunt. Præuaricari, negare, aut mentiri uenasoh, id est & retrocedere à Deo nostro: ubi contingere non uidetur quadrare. Michah uero sexto non uidetur conuenire retrocedere, sed contingere: ubi dicitur. Vetaseg, id est. Et continges, scilicet uxorem tuam. & non eiiciet, scilicet conceptum. Confundunt hic Hebræi tria uerba, scilicet sug, nasah, cum samech, & nassag cum sin, ideo uix possumus propriam scire significationem: & sug uidetur significare retrocedere, nasag uero attingere, unde posset uerti. Non attingas terminum: & si legas. Non apprehendes, sensus est, non occupabis. Si uero non attinges, sensus est, ut scilicet terminū destruas: ad prolongandam hæreditatem tuam: mihi uero magis arridet transgredi, si exempla alio non ducerent: & per primos intelligit patres priores, qui terram diuiserunt. *Non surget* seu stabit *unus testis in uirum, ad omnem iniquitatem, & ad omne peccatum: in omni peccare quod peccauerit.* Quod dicitur ad omnem iniquitatem & peccatum, uidetur hic accipi (aon) pro pœna iniquitatis: & sensus est. Ad infligendam pœnam alicui, & ad probandam culpam aduersus eum: non sufficiet unus testis: *sed super os*, id est dictum *duorum uel trium testium stabit*, id est firmum erit uerbum, id est dictum. *Si steterit testis mendax contra uirum, ad testificandum contra eum declinationem*, id est si contingat mendacem testem testificari contra aliquem: quòd uidelicet declinauerit à lege: sed tu aduerte ut iam Genesis sexto admonuimus incertam esse significationem nominis chamas, quod hic uertimus mendacem: unde uerti posset & melius iudicio meo. Cum surrexerit testis subuersionis, id est prætendens subuertere proximum suum. *Coram Domino, & coram sacerdotibus & iudicibus.* Colligo ex hoc loco, iudicium coram Domino faciendum à iudicibus, forte' in aliqua domo templi: unde facile possent Dominum consulere, constat etiam præter sacerdotes fuisse alios iudices: quod etiam hebræi asserunt. *Facietis ei quemadmodum cogitauit facere fratri.* Loquitur hic textus in casu quo quis alium proximum falso accusat: & contra illum falso testificatur. *Et auferes malum è medio tui.* Etiam hic in textu ponitur uerbum baar, quod comburere & depascere significat, sed non inconuenienter per auferre explicatur. *Animā pro anima*, id est uitam homicidæ, scilicet dabis pro uita ablata. Dicunt tamen aliqui ex hebræis hanc legem nunquam fuisse apud eos seruatam: quoniam potuit fieri ut qui oculū eruit, esset teneriotis complexionis, & ex oculi eructione moreretur.

IN CAPVT. XIX. DEVTERO. AD morum compositionem annotatio.

Tres urbes separabis tibi: in medio terræ tuæ. Quantum Dominus deus homicidium detestetur, ex hoc loco aduertere licebit, postquàm eum qui ex ignorantia occidisset, uoluit tanto tempore in ciuitate refugii exulare. Similiter admonentur homines, qui alios non sponte offenderunt, eorum fugere conspectum, ne præsenti dolore commoti, uindictam ex innocentibus sumant. Homines enim uehementi ita affecti, solent non discernere quid iustum aut iniustum sit. Vbi simul docemur innocentes tueri, & quantum possumus iuuare: ne à ministris iustitiæ grauentur inique. *Ipse non odio habebat eum, heri & nudiustertius.* Docet locus iste prudenter iudices, ex coniecturis sæpius agere: ut scilicet dolo occidisse suspicentur eum qui ignorantiam in peccato prætendens: antea inimicus erat. Sunt enim multi qui eū ex insidiis mala egerint, huiuscemodi mala ignorantia tegunt.

Si dilatare fecerit Dominus Deus tuus terminum tuum. Debent sacra loca multiplicari, iuxta multiplicationem habitationis nostræ. *Non effundetur sanguis innocẽs, in medio terræ tuæ.* Summe cauendum est, ne terram tuam macules innocentis cruore: quoniã solet Dominus totam punire & mulctare terram, si eam uiderit innocentis sanguine fœdatam. Et sæpius admonui, quantum ministris iustitię elaborandum sit, ut huiusmo di innocentum homicidia uindicent. *Mittent seniores ciuitatis illius, & capient eum inde.* Multum aduertere debent iudices & prælati, ne scilicet loca sacra fiant speluncæ latronum: quemadmodum etiam de ordinibus, ne loca sacra & sacri ordines in homicidarum & aliorum peccatorum priuilegia uertantur. *Non tanges terminum proximi tui.* Quis nunc quæso in hac re, hominum, agricolarum præsertim diceret trangresiones: qui ut terræ palmum alienę hęreditatis, suæ terræ coniungant, terminos auferunt & transgrediuntur, & uix finiunt agros, antiquis limitibus esse diuisos. *Non stabit testis unus contra uirum.* Admonui sæpius testes esse multiplicandos, secundum causæ exigentiam. *Stabũt ambo quibus lis est: coram Domino.* Debent iudices etiam sancti, Deum semper p̃ oculis habere cum iudicant, ut sic causæ meritã inspiciant, ac si Domino deberent rationem administratæ iustitiæ reddere. *Facietis ei queãdmodum cogitauit facere fratri suo.* Perniciosissima res mendacium prẹsertim in iudicio: & nimium dolendum nunc est, quòd tam facile quis habeat falsos testes, si illorum ope egeat, in quos magistratus debent merito animaduertere, & seuerisime punire, quem locũ intellige etiã de falso accusatore. *Qui remanserint, audient & timebunt.* Iste esse solet punitionis fructus, ut. s. audientes & uidẽtes timeant & de cætero caueant.

IN CAPVT. XX. DEVTERO. iuxta literam annotatio.

CVm egressus fueris ad bellum contra inimicos tuos, Instruit hic Domi nus suos, quomodo scilicet se habere debeant in præliis. *Videris equum & currum: & populum multum præ te.* Sic hebrayce habetur & sumitur equus pro equis, & currus pro curribus, & multum præ te: pro maiorem te, aut plurem te. *Qui ascendere fecit te de terra Ægipti* Hinc tibi fiduciam accipies, ut qui te eduxit de Aegipto inuitis Aegiptiis: liberabit te ex hostibus qui aduersum te præliantur: & pugnabit pro te. *Cum appropinquaueritis ad bellum,* id est ad locum ubi bellandum & congrediendnm est. *Accedet sacerdos & loquetur ad populum.* Rabbi Maimoni ex Thalmudicis libris, tractatu de regibus & eorum bellis, uerbum cohortationis in hunc modum factum fuisse describit. Primum populo promiscuo, & nondum in classes separato: sacerdos belli dicebat. Quisquis domũ ædificauit, & cætera: & mox eius generis homines, potestatem habuerunt redeundi domũ: si bellum lege præceptum non erat: sed aliunde susceptum. Mox in turmas militares, multitudo secernebatur, & mox unctus sacerdos dicebat. Ne timeatis. Porro cum acies iamiam instruenda erat, & turmæ pariter consisterent, sacerdos ex ædito loco dicebat. Audi Israel & c. usque. Vt eruat uos de periculo. Rursus sacerdos dicebat. Quisquis ædificauit domum, quem sermonem princeps apparitorum, per singulas turmas deferebat. Quisquis timet, aut molli est animo abeat, redeatque domum: cuiusmodi sermones alii exactores, per turmas distulerunt: qui reuersi, mox aciem instruebant collocatis ad principia ducibus, finem agminis clauserunt robustioribus apparitoribus, qui securibus aut (ut alii uolunt) falcibus armati, potestatem habebant crura amputandi ad molientibus desertionem aut fugam. Sed ti meo omnia hæc ab hebræis conficta esse & multa fabulosa. *Ne molescat cor uestrum, ne timeatis, & ne paueatis, & ne formidetis, à facie eorum.* De priori uerbo, scilicet rachach nulli dubium est significare mollire seu molle reddere: ut patet secundo Regum uigesimo secundo, ubi dicitur. Pro eo quòd rach, id est mollitum est cor tuum: aut mollis aut tener fuit. Similiter constat secundum, scilicet iara significare timere. Tertium uero, scilicet capam uidetur significare festinare & commoueri maxime ex timore: ut patet Psalmo centesimo quarto. A sonitu tonitrui tui iechapezun, id est commouebuntur aut festinabunt. Et secundo

eundo Semuelis qnarto. Et tulit eum nutrix eius, ac fugit. Et fuit becophzah, id est dum festinaret illa, aut dum ex timore commoueretur cecidit. Et Psalmo centesimo. 16. Ego dixi becophzi, id est in festinari meo aut dum festinarem, omnis homo mendax, id est. Cum uidissem hominis uitam, ac dies sic festinare dixi seu asserui omnem hominem deficere: etiam si stare uideatur. Verti ergo posset hic. Et ne commoueamini aut ne festinetis ad fugam, aut ne festinet cor motu suo. Solet enim cor pauidũ in motu festinare: & forte hoc proprie significat uerbum, scilicet festine moueri siue corde siue corpore. Quartum uerbum, scilicet arats quod uertimus formidare: significat proprie ex timore rigescere seu expauescere, & etiam timere: ueque plene significatio nota est hebræis: moueor ad priorem significationem, quia uideo uerbum significare roborare ut hebræi dicunt: citantes illud Isaiæ quadragesimo septimo. Si forte taharosu, id est robores te: aut formidabilem te exhibeas: seu paueant inimici tui à te.

Et loquentur præfecti ad populum. Multa disputani de significatione nominis soter, id est præfectus quod hic ponitur, priori capite & decimo sexto huius libri: ibi uide, & dixi esse eos qui præcipui duces sunt in ciuitatibus & populis, gubernantes populum; quales erant in singulis tribubus, aut per præfectos intelligit inferiores iudices locorum. *Et non dedicauit eam*, id est de nouo nõ incepit ea uti. Verbum chanach non plene notum est hebræis, uidetur significare de nouo uti aut de nouo incipere uti aliqua re. Prouerbiorum uigesimo secundo. Chanoch, id est imbue aut incipe docere puerum, secundum modum eius. Et secundo Paralipomenon septimo. Vaiachnechu, id est. Et dedicauerunt domum Dei, id est de nouo uti cœperunt aut applicarunt. Inde chanuch, id est dedicatio uel innouatio: & chanich, id est puer domi eruditus: de quo diximus Genesis decimo quarto. Sic inferius cum dicitur. Et alius uir incipiat ea uti, scilicet uxore noua. *Et non prophanauit eam.* Significat uerbum chalal proprie polluere: & quia res quando communis fiebat, aut homines incipiebant ea uti, dicebatur quodammodo polluta: significat etiam incipere aut initiari, aut si mauis significat primum incipere seu initiari: & ex consequenti polluere, quia res quando tractari incipit, quodammodo polluitur. Diximus de eius significatione sæpissime. Vocat autem hebraismus uineam prophanam seu pollutam, enim incipiebat communis fieri domino ipsius & alijs: quod erat quinto à plantatione eius anno: ut habetur Leuitici decimo nono. Tribus enim annis à plantatione non comedebatur fructus eius ab aliquo, & reputabantur præputiũ, quarto anno fructus eius offerebatur Domino, quinto uero communis omnibus erat. Potest ergo hęc litera dupliciter uerti: uno modo & non prophanauit eam: alio & non incepit ea, scilicet uti, iuxta duas uerbi significationes. *Et non accepit eã*, scilicet in sua potestate, ut ea uteretur. *Constituent principes exercitus in capite populi*, id est distribuent acies constituendo duces, qui sint capita populi. Alii uertunt. Numerabunt principes exercitus per capita populum: & uerbum pachad consentit quod significat etiam numerare: neque est idem nomen quod priori loco principem significat, cum eo quod ponitur hic: quoniam prius est soter, secundum sorer: neque facile est discrimen inter ea inuenire. Videtur tamen quòd soter significet maiorem principem aut minorem iudicem. *Proclamabis ad eam pro pace.* Aut melius, *pro integritate*. Quàm primum enim ad urbem accessissent, tenebantur ante eam uoce præconis proclamare integritatem, quòd scilicet integram eam dimitterent si uellent tributum soluere. *Et si integritatem responderint*: id est quòd uolunt tecum integritatem & pacem. *Erunt tibi tributarii.* Significat uerbum masas liquefacere, unde mas, id est tributum sic dictum quòd ex metallo liquefacto fiat pecunia: ex qua communiter soluitur. *In ore gladii*, id est in acie uel acumine gladii. Vocatur autem acies gladii os (ut sæpius diximus) quoniam homines scindit & deuorat quemadmodum os hominis cibum seu panem, unde exploratores dicebãt, inimicos esse eorum panem. *Vt non doceant uos facere secundum abominationes eorum.* Quemadmodum idola colere, filios immolare, promiscuos habere congressus, & id genus alia. *Impellendo contra eas securim.* Diximus superiori capite de significatione uerbi nadach, quod uidetur significare proiicere: quia tamen significatio utcunque ignota est. non displicet si uertas impellere. *Nõ succides, Quoniam nunquid homo lignum agri, ut ueniat à facie tua in obsidionem?* Sensus planus huius literæ est. Non debes arbores succide-

cidere, quoniam lignum agri non est homo: ut ueniat ante te in obsidionem, ut sese tibi opponat cum urbem obsederis ad eam defendendam: aut ut ueniat ad obsidendum te, opponendo se tibi quemadmodum qui urbem obsident facere solent. Aut. Nunquid homo lignum agri, seu nunquid lignū agri est homo, ut uelis illud ueluti hominē obsidere? ac si dicat. Tu homines uenis obsidere: non arbores. Alias expositiones omittimus, quoniam longe a literæ sensu esse uidentur. *Arborem quam nosti nō esse fructiferam; disperdes & succides.* Ponuntur hic duo uerba hebraica, scilicet sachat quod uertimus disperdere, & charat quod succidere inter quæ discrimen pōnere non facile est, & quòd charat significet præcidere & succidere, sunt multa exempla: Isaiæ decimō octauo habes. Vecharat, id est. Et præcidet seu succidet ramos. Et Ieremiæ decimo. Lignum de silua cherato, id est præcidit illud. Significat etiam pangere seu pactum inire, aut quia frangenti illud precabātur succisionem pangentes: aut quia uictimæ succidebātur & iugulabātur: aliud uero incertæ significationis est, quoniam hebræi dicunt illud significare corrumpere perdere, dælere & disperdere, & sæpius uolui eius propriam significationem nenari, sed non pōtui plene consequi. Vide quæ Genesis sexto scripsimus. Videtur tamen communiter significare destruere, quoniam hęc significatio communior est. *Ædificabis munitionem.* Si masor non est per se radix, sed a sur uel sarar, significat munitionē a stringendo seu strictione, quòd non sit ampla uel extensa sed stricta: aut sur quod est saxum, quoniam in saxis communiter ædificatur. *Donec domineris.* Alii donec subiicias eam: neque significatio uerbi radah quod hic ponitur, plene nota est. Hæc tamen communior est, scilicet subiicere & substernere. Vide quæ scripsimus Leuitici uigesimo sexto.

IN CAPVT. XX. DEVTERO. AD morum compositionem annotatio.

CVm egressus fueris ad bellum, & uideris equos & currus: ne timeas ab eis. Dominus enim Deus tuus tecum est. Securi ualde degunt serui Dei, scientes se etiam in mediis præliis Deum secum habere, quos ille hic securos reddere conatur. Neque solum in eis securi sunt, quinimmo in eis maiorem fiduciam concipiunt. Dominus (ait puer Domini) illuminatio mea & salus mea; quem timebo? Si consistant aduersus me castra non timebit cor meum. Si exurgat aduersum me prælium, in hoc ego sperabo. Sperant enim sancti, maiores se fieri tentationibus cum strenue dimicauerint. Vbi etiam aduerte; qualiter ex acceptis iam beneficiis, doceat eos similia & etiam maiora sperare. Qui enim (inquit) ex Aegipto & fortissimis hostibus eripuit: ex omnibus aliis etiam maioribus liberabit, modo in eo fidant totamque suam spem in eo collocent. *Accedet sacerdos & loquetur ad pópulū.* Ne putarent homines suis & non Domini uiribus, aduersus hostes dimicare: uoluit sacerdotes suos populum exhortari: qui maximè ad hoc conari debent, ut populum ad fiduciam exhortentur. Et mirum ualde est in ueteri lege bellorum duces fuisse: nunc uero in nouo, illis bellare prohibitum esse: sed tunc Deus exercituum Dominus uocabatur, nunc uero suos docet non sua defendere. Aduertant etiam ex hoc loco sacerdotes: muneris sui esse, populo persuadere fiduciam in Deum. *Et loquentur præfecti ad populum.* Distincta sunt sacerdotis munera ac ducis, illius enim est (ut diximus) ad fiduciam exhortari: istius uero, milites deligere, formidolosos abiicere. *Quis est uir qui ædificauit domum nouam, & nō dedicauit eam?* Ad quid quæso Domine uis, istos ad bellum ciere, si eos in uia in domum suam præcipis renocari? Vult Dominus, ut quantumcunque debilis & pauidus sis, opera tamen uirtutis aggrediaris. Alii te reducant, tu uero ad magna te accinge, & conarè quod non potes perficere, magnum enim in operibus bonis est saltem inchoare. Aduerte etiam hic Domini dignationem, qui nolūit alienum de meis laboribus gaudere & eis frui. Audi quid per Isaiam Dominus dicat. Ædificabunt domos & habitabunt, & plantabunt uineas, & comedent fructum earum. Non ædificabunt & alius habitabit: non plantabunt & alius comedet. Disce etiam punitionem Dei esse, si labores tu, & alius auferat aut luxurietur in bonis tuis quibus laborasti. Stabunt iusti in magna constantia, aduersus eos qui se angustiauerunt & abstulerunt labores eorum. Admonentur etiam duces, omnes eos ab exercitu reuocare, qui ualde mori timent, aut cor in patria habent: ratione alicuius rei quam ualde diligūt. Similiter docemur, quàm inepti sint ad bellum

uiri formidolosi: qui non solum in bello succũbunt, sed aliis cor auferunt: ne fortiter agant. *Cum appropinquaueris ad ciuitatem, ut pugnes contra eam: proclamabis ad eam pro pace.* Doceris Christiane non disceptare contra aliquem, nisi illi prius offeras pacem. Decorat enim ualde litem suam: qui aduersario suo prius obtulit pacem. Maiora tamẽ nos docet sanctus Dauid: ut scilicet cũ eis qui pacem odio prosequuntur pacifici simus. *Mulieres & paruulos prædaberis tibi.* Docet in medio iræ, misericordiæ esse memores: eosque non punire, qui nobis non resistunt neque aduersantur. *Comedes spolia inimicorum tuorum, quæ dederit Dominus Deus tibi.* Solet Dominus ab impiis auferre cibum, quem piis & sanctis suis subministret. *Vt non doceant uos facere secundum abominationes eorum.* Sunt in omni communitate non solum mali, sed omnium malorũ artifices & exemplaria, quibus Dominus nullo modo parcere iubet, aut uitam concedere. ut scias quàm sit perniciosum, malorum doctorem aut exemplar te exhibere. Audi quid dominus dicat Apocalipsis secundo angelo Pergami. Habeo (inquit) aduersus te pauca, quia habes illic tenentes doctrinam Balaam, qui docebat Balach mittere scandalum coram filiis Israel. Angelo etiam Thiatiræ dicit. Habeo contra te pauca. Quia permittis mulierem Iezabel quæ se dicit prophetam, docere & seducere seruos meos: fornicari & manducare de idolothitis. Nunc proh dolor habet totus Christianismus huiusmodi uiciorum magistros: & nemo est qui consideret aut puniat eos. *Non disperdes arbores eius.* Hoc est præceptum piissimi Domini, sed non hoc audiunt impiissimi serui, sed quicquid possunt hostibus subtrahere & perdere destruunt. Et aduerte quàm pie doceat Dominus suos, bella aduersus hostes exercere. Istuc tendit quod statim sequitur, ut scilicet instruant contra ciuitatem munitionem, in qua re filii huius sæculi, plurimũ edocti sunt & experti.

IN CAPVT. XXI. DEVTERO. iuxta literam annotatio.

Si inuentus fuerit occisus in terra. Licet sanctus Moseh in hoc libro, multa ex legibus iam promulgatis repetat: multa tamen supplet, quæ in eis uidentur omissa: qualia sunt omnia ista. Aduerte autem hic quòd ut superiori capite diximus uerbum chalal significat incipere & polluere seu commune facere: addunt etiam hebræi uulnerare, quod est in cipere occidere: unde uidetur uerbum significare proprie incipere quamcunque rem siue bona siue mala sit. Posset chalal, id est occisus uel uulneratus, esse a chalal, ut significat polluere, quoniam pollutum apud iudæos reputabatur cadauer sicut tangens illud: aut a chalal ut significat uulnerare & confodere, quòd uidelicet cadauer occisum confossum sit. Aliqui pro occiso uertunt cadauer. Si inuentum fuerit cadauer. Agit autem hic Dominus de occisione cuius author ignoratur: & posset uerti. Cum inuentus fuerit uulneratus in terra. *Egredientur seniores tui: & iudices tui.* Non loquitur de iudicibus propinquæ ciuitatis: sed de iudicibus præcipuis, scilicet sacerdotibus, ut infra dicitur: & coram illis, debebant seniores ciuitatis propinquioris iustificare se, hac ceremonia. *Metientur ciuitates quæ sunt in circuitibus occisi.* Hoc fiebat ut scirent quæ ciuitas esset propinquior, & quia de illa erat maior suspitio, quod scilicet aliquis ex ea homicidium perpetrasset, ideo illius seniores, se hac ceremonia purgabant in conspectu iudicum. *Et erit ciuitas propinqua occiso.* Conscissa est sententia, & supplendum est, scilicet faciet hoc. Aut melius cum Sante uertendum. Et erit. Ciuitatis propinquæ occiso, capient seniores ciuitatis uitulam bouis. Dicit aũt uitulã bouis .i. filiã bouis aut de genere boũ. *Cum qua non est agricolatum.* Hebraice est, qua non est seruitium. Munsterus. Cum qua nõ est seruicium ullum factum: qđ statim scriptura suo more explicat dicens. *Quæ non traxit cum iugo.* Verbum massach significat proprie trahere: ut patet Hamos nono. Et calcans uuas, cum mossech, id est trahente semen, scilicet ad agrum: aut aratrũ ad seminandum. Sic primo Regum uigesimo secundo. Et uir massach, id est traxit arcum. Et Isaię quinto. Veh mossechę, id est trahentibus iniquitatem, funibus mendacii, & ueluti funibus plaustri peccatum, id est ueh qui mendaciis uestris extẽditis tempus punitionis, putantes eam nunquam uenturam. Aut ueh qui adducitis seu accelaratis punitionem, trahentes eam ad uos ueluti funibus mendaciorum uestrorum: ac si di

cat

eat. Vel: qui mendacia facitis & dicitis, quibus ueluti funibus trahitis ad uos punitionem domini: & huic sensui textus sequens magis quadrat, qui ait. Qui dicunt, festinet acceleret opus suum. *Ad uallem asperam*. Dictio ethan. i. aspera, significat proprie durum & forte, si est à radice aiat. Nam Numeri uigesimo quarto habes. Ethan, id est robustum durum est habitaculum tuum: unde hic melius uertas: ad uallem duram quàm asperam, quoniam ut in litera explicatur, ducenda erat ad uallem quæ nō erat culta, & ideo erat dura. Aduerte autem hic quòd uitula hæc, prę se ferebat cadauer occisi hominis, & occidebatur ad modum occisi hominis, & lauabant seniores manus super eā: protestantes se hominem cuius illa typum gerebat non occidisse: & se innocentes & mundos a sanguine hominis occisi, quem morem Pilatus seruasse uisus est in damnatione Christi, qui cum se innocenrem ostendere uoluisset, manus suas lauit dicens. Innocens ego sum a sanguine iusti huius: uitula uero quæ iugum non traxerat, deligenda erar, ad protestandam innocentiam hominis occisi: terra uero seu uallis dura & sine cultu prę se ferebat innocentiā & munditiam ciuitatis: quòd scilicet sine ulla culpa esset illius occisionis factæ. *Et frāgent ceruicem uitulæ in ualle*. Vnicum uerbum est in hebræo, scilicet araph quod hebræis significat deceruicare, (si sic liceret latinis auribus loqui) quod noster Santes uertit. Ceruicem frangent. Addunt etiam significare stillare, ad quod citant illud infra trigesimo secundo capite: ubi dicitur iaaroph, id est stillet ut pluuia doctrina mea: sed meo iudicio uerbum significat iugulare aut fluere ut ex iugulo: unde hic uertendum puto. Iugulabunt uitulam ibi in ualle. Hoseh decimo habes. Ipse iaaroph i. iugulabit aras eorum, id est succidet, siue ad modum eius qui iugulat, ceruicem succidet. *Sacerdotes filii Leui*. Constat ex hoc loco sacerdotes ex tabernaculi loco accersendos. Dicit autem filios Leui, ne alios à se factos, aut sacerdotes idolorū: uocare auderent ad hoc opus. *Iuxta sermonem eorum. erit omnis lis, & omnis plaga*. Hebraice est iuxta os eorum, & est sensus. Prout dixerint, uel iudicauerint erit decretum litis, seu determinatio litis: & plagæ ac si dicat. Quemadmodum ad eos pertinet ministrare Domino, & benedicere populo: ita & determinatio omnis litis & plagæ lepræ aut infligendæ. Si uero de re homicidii perpetrati sit sermo, sensus est. Prout ipsi decreuerint, erit iudicium seu sententia litis & plagæ. Nam si adiudicarent ciuitatem in homicidio pperpetrato culpabilem, & imposuerint plagam: stādum erit iudicio eorū. Sed quia hic nō uidetur fuisse litē aliquam, priorem sensum amplectendum puto. Stabatur autem, iudicio sacerdotum, quoniam ipsi aliis doctiores in lege erant, & magis debebant deum timere. *Et respondebunt & dicent*. Ex his uerbis colligo: sacerdotes interrogasse seniores: an scirent quis homicidium perpetrasset eosque respondisse quod in litera habetur. *Ne des sanguinē innocentem: in medio populi Israel* Constat ex hoc loco omnem sanguinem occisi hominis, & non publica autoritate dicit sanguinem innocentem. Nā licet homo esset alias peccator respectu tñ homicidę qui nō poterat eū priuata autoritate occidere innocēs dicebatur. Omnis si quis qui nō publica autoritate effunditur dicitur innocens. *Auferes sanguinem innocentem de medio tui*, id est obligationem uindictæ sanguinis innoxii. *Quia facies quod rectum est in oculis Domini*, id est quia fecisti quod Dominus fieri decreuit: ad innocentiam comprobandam. *Captiuam duxeris captiuitatem eius*. De bellis cū externis gentibus sermo est: & per captiuitatem intelligit omnia spolia præsertim homines. Sic eum dicitur. *Videris in captiuitate*, intellige inter captiuos. *Et complacueris in ea*. Significat uerbum chasach, id est complacuit, proprie adhærere & coniungi: unde uertendum puto. Et adhæseris ei, scilicet amore, dilexeris inquit eam. Diximus de significatione nominis Exodi uigesimo septimo, & capite septimo huius libri. *Faciet ungues suos*. Dubia ualde & incerta est significatio uerbi sapar, à quo siporneah, id est unguis. Putant autem hebræi nomen hoc significare, propter illud Ieremiæ decimo septimo. Peccatum Iehudah, scriptum est stillo ferreo, besiporen, id est in ungue adamantino: sed si unguem significat, putarem nō quēcunque, sed auis: a sippor quod est auis: unde locum Ieremiæ citatum uertendum putarem. Cum ungue adamantino. Videtur enim unguis auis, aptum ad scribendum instrumentū: aut calamo adamantino. Timeo etiam eos decipi, in nomine scamir quod adamantem uertunt, quod est a scamar, id est custodire ad quod nullam habet allusionem: & uidetur potius uepremi, quam adamantem significare. Significat enim scamir etiam ueprem ut patet Isaię quinto

to ubi dicitur. Et ascendet scamir, id est uepris aut spina: quod si uerum est reddendus esset locus Ieremiæ citatus sic. Peccatum Iehudah scriptum est stillo ferreo: cum pœna uel calamo uepris: qui solet scindere papyrum, si eo ad scribendum utaris, aut quia scindit rem in qua scribis, unde Santes uertit stillo ferreo: & stillo adamantino: & sequitur. Sculptum in tabula cordis eorum: & in cornibus ararum eorum. Hic uero acceptandam puto significationem qua significat ungué unde uertendú puto. Faciet ungues suos, id est resecabit, quemadmodum habes secundo Semuelis decimo nono de Miphiboset, quód non fecerat sibi labium neque pedes, id est non resecauerat pilos labii neque ungues: aut pilos pedum, per quos forte pudendorum pilos intelligit, & forte erat gentilicus ritus, ungues non resecare, quem ritum uoluit Dominus hac ceremonia tollere. Volebat enim Dominus eam deponere omnia quæ gentilitatis erant, etiam uestem. *Flebit patrem suũ & matrem suam per mensem dierum*. Volebat Dominus eam patrem & matrem deflere, ac si eos perdidisset: quoniam amplius nõ erat uisura eos. Et colligi ex hoc loco uidetur, fuisse consuetudinem, lugere mortuos ad mensem, & quod additur dierum, phrasim linguæ esse puto, quemadmodum annus dierum. Hebraice est per lunationem dierum, quoniá hebræi per lunas, menses suos supputant. *Dimittes eam animæ suæ*, id est uoluntati pro qua sæpe anima sumitur. *Neque contractum facies de ea*. Alii uertunt. Neque negociaberis, sed uerbum amar uidetur potius significare contrahere seu contractum facere, & quia contrahentes, ad inuicem ligantur & obligantur, significat ligare, unde homer, id est manipulus sic dictus, quod sit ligatus. *Qua hære ditare fecerit filios suos, quod fuerit illi.* id est bona quæ habuerit. *Non poterit primogenitũ constituere*. Hebraice unicum est uerbum, scilicét bacher quod significat ad literam primogenitare, si sic loqui latinis fas esset *Ante filium exosæ*, id est præponendó illũ filio exosæ. *Vt det ei partes duas*. Ante huius legis promulgationem, hæc lex a patribus seruata est. Nam Genesis quadragesimo nono dat Iaacob filio suo Ioseph quem primo genitũ pro Reubem constituit, partem unã ultra partem sibi debitam: quam hæreditarũt Ephraim & Menasseh. Et hebraice hic est. Os duplex seu duorum, id est portionem duorum orum comedentium. Vocat autem hebraismus portionem os: quia solet dari iusta hora comedentium. *Ipse est enim principiũ fortitudinis eius*, id est primum in quo fortitudo, & uis generatiua ostenduntur. Istuc tendit quod Iaacob dicit Reuben Genesis quadragesimo nono. Tu fortitudo mea & principium roboris mei. *Illi ius*, id est ad eum pertinet ius primogenituræ: non tamen in hebræo est primogenituræ. *Cum fuerit uiro filius declinans*. Aut clarius recedens, scilicet ab obedientia parentum: aut ab eo quod rectum est. Cum enim uerbum sur significet recedere, uidetur sorer ab eo deriuatum quod hic ponitur recedentem significare: & quod sequitur. Et rebellis. Melius uertas amarus qui scilicet amaritudine parentes afficiat: & nomen moreh consentit, quod est a marah quod significat amaricari. *Capient eum pater eius & mater eius*. Melius uertas comprehendent: quoniam uerbum hoc potius uidetur significare. *Ad portam loci eius*. Solebant ut sæpius admonuimus, in portis urbium conuentus iudicii fieri: ut omnes exteri facilius possent iudices accedere. *Declinans & rebellis*. Melius uertas, recedens & amarus: quod expone ut supra hoc eodem capite exposuimus. *Comessator & potator*. Licet significatio nominis zolel sit potator, est tamen coniectura ex cap. uigesimo tertio Prouerbiorum comessatoré significare, ibi enim dicitur. Ne sis cum potatoribus uini, bezole, id est cum epulantibus carnem sibi. Dicitur etiam zulah significare uilitatem: sed arbitror hoc nomen esse a radice zul. *Si fuerit in uiro peccatum iudicii mortis*, id est crimen per quod morti adiudicandus sit. *Suspendes eum in ligno*. Duo genera interectionis rei hic legimus fuisse apud Hebræos, scilicet lapidationis & suspensionis: & uidetur mortem a lege inflictam fuisse ut plurimum lapidationem, à iudice uero suspendium. Addunt hebræi adhuc alia duo genera, scilicet strangulationem, & iugulationem, sed meo iudicio ea ex scriptura non habent. Diximus de his nonnihil Exodi uigesimo primo & decimo septimo huius libri, si plura de his scire desideras, lege rabbi Selomoh loco Exodi citato: quem si non habes aut hebraice non intelligis, lege ibidem Fagium, qui uer-

ba

ba rabbi Selomonis luculenter explicat. Dicit enim rabbi Selomoh, quòd quotiescunque in scriptura dicitur aliquem interficiendum, nō expresso mortis genere: debere eum strangulari: sed hoc non probat ex aliquo loco scripturæ: ideo non illi multum fidei tribuendum arbitror: immo ex hoc loco uidetur haberi oppositum, ut scilicet cum dicitur absolute interficiatur, debeat intelligi per suspendium: quoniam postquàm textus dicit interficietur, more suo statim explicat & suspendes eum in ligno, quasi idem reputans interfici, & in ligno suspendi. *Non pernoctabit cadauer eius in ligno.* Non putes reum ex pietate à cruce auferendum: sed ne cum esset reus & nequam, super terram existens eam contaminaret: ut textus sequens explicat. *Quoniam maledictio Dei suspensus est.* Significat uerbum chalal alleuiare, leuē reputare despicere & maledicere: & si in priori significatiōe uerbū interpreteris. s. quoniā alleuiatio Dñi suspēsus: sensus erit. Quoniam alleuiatio, scilicet terræ à Domino, seu quam facit Dominus est suspensus. Videtur enim terra onerata malis hominibus alleuiari, cum illi è terra eliminantur. Prior tamen sensus Paulo uidetur conformior qui ad Galatas tertio hunc locum citans dicit. Maledictus omnis qui pendet in ligno. Sed sacra scriptura multos sensus etiam literales habet.

IN CAP. XXI. DEVTERO. AD morum ornamentum annotatio.

S*I inuentus fuerit occisus.* Admonui sæpissime quemadmodum & sacra Scriptura adnionet, quanti faciat Deus hominis occisionem, ut non solum homicidam, sed terram in qua commissum est: uoluerit poenas dare & expiari: & doleo ualde, reges nō tanti illud facere, sicut merito faciendū est, mul tasq; communitates graues pœnas dare, quòd in huiusmodi negligentiores quàm par est inueniantur earum rectores: ubi similiter aduerte quam diligentes esse debeant iudices ac seniores in perquirendis homicidis. *Et erit ciuitatis propinquæ occiso.* Docet agendum iudicibus aliquando esse ex coniecturis, præsertim ubi author criminis ignoratur. Isthuc enim tendit huiusmodi ciuitatum mensuratio. Similiter admonentur seniores cuiuscunq; urbis: curare ne mala in sua ciuitate aut terminis ipsius perpetrentur. *Lauabunt manus suas super uitulam.* Forsitan ex hoc loco orta est canonica purgatio. Debent illi de quorum innocentia dubitatur, & de quorum malitia præsumitur purgare se publice: quod delictum de quo super eos præsumptio est: non commiserunt. *Et oculi nostri non uiderunt.* Non solum qui crimen committit reus dicitur: sed etiam qui uidet & non indicat. *Expia populum tuum Israel.* Debent orare principes cōmunitatis pro peccatis quæ accidunt & non puniuntur: ne forte eorum incuria aut negligētia acciderint, similiter ne Dominus communia immittat flagella. *Si egressus fueris ad bellum.* Docentur legislatores ea quę nō sunt de se mala permittere, præsertim cum populū pronum uiderint ad legem transgrediendam si ponatur. Admonemur etiam hic, multa quæ mala prima fronte uidentur, certis uestita circumstantiis bona fieri. Prohibuerat enim Dominus alienigenas ducere in uxores: modo uero permittit certis modis coniungio, aptatas. Permisit uero illas & non alias, quoniam cum sint ueluti seruæ, non facile possunt uiris a fide recessum persuadere. Videbatur enim ista, omnia gentilitatis deposuisse. *Flebit patrem suū & ma trem suam* Non uult Dominus homi nē quocūq; statu sit, pietatis in parentes obliuisci: sed naturæ sua iura tribuere. *Non negociaberis cum ea* Voluit ubique Dominus, aliqd̄ esse pudicitiæ foeminarum præcium, quemadmodum hic uoluit libertate compensari. *Nō poterit filium dilectæ primogenitum constituere.* Iniqui solent esse homines, in distribuendis bonis filiis uxorum dilectarum, cui rei uoluit Dominus obuiam ire: ne cæca ducti cupiditate: iustitiam inuerterent. Similiter discimus quibus Dominus uoluit priuilegiis; priores uxores ac filios primogenitos honorare: quibus uoluit duplicem portionem in bonis esse parentum suorum, quod meo iudicio ideo factum est: quòd primogenitus uidetur patrē gestire, ac eius personā gerere: & alios fratres ueluti pater curare. *Si fuerit uiro filius declinans.* Iniquissimum uidetur, ut filiū nutrias, doceas, & promoueas, qui tibi sit rebellis & malus: ideo uoluit Dominus tā graui eos pœna affici, sed tam cæcus est parentum erga filios amor, ut raro eos quantumcunque

peruersos, ad iudices hac pœna mulctandos adduxerint: quo in loco aduertant communitatum rectores, se teneri tales filios punire, si uiderint in hoc patres fore negligentes. Erat hic locus quo parentes admonere debueram, ut filios in officio continere curarent: ne tales essent, quales communiter eos uidemus: sed proh dolor neque castigant, neque eos magistratui aut præceptoribus castigandos tradunt. *Non pernoctabit cadauer in ligno: aut non permanebit.*

Terret me re uera locus iste, asserens impium etiam mortuũ contaminare terrã. Quid enim uiuus faciet, qui mortuus non permittitur super terram esse, etiam in suspendio? Similiter terram impius mirum in modum grauari quæ eorum suspendio alleuiari perhibetur.

IN CAPT. XXII. DEVteronomii iuxta literam annotatio.

N*On uidebis bouem fratris tui uel pecus aberrantes.* Significat uerbum nadach ut capite uigesimo huius libri diximus proiicere & expellere: & hic uerti posset expulsos aut proiectos: unde secundo Semuelis decimo quarto inuenire licitum erit. Cogitet cogitationes, ut non iidach, id est eiiciat aut expellat, eiectum aut expulsum suum. *Et abscondes te ab eis?* scilicet quasi non uideas, ut scilicet non custodias. Verbum alam abscondere significat, unde almah, id est puella abscondita. *Non uidebis asinum fratris tui, uel bouem eius cadentes in uia: & abscondes te ab eis: erigendo eriges secum.* Hæc sententia hic clarius ponitur quàm Exodi uigesimo tertio. ibi enim habetur. Cum uideris asinum odientis te, iacentem sub onere: desines relinquendo illi? Relinquendo relinques secum? ac si dicat. Non relinques eum: sed iuuabis illum, & iste meo iudicio est germanus literæ sensus. *Non erit uas fortis super mulierem.* Possumus per uasa intelligere uestes: ut scilicet non sint uestes masculi super fœminam: quoniam statim sequitur. Et non induet uir uestimentum muliebre. Possent etiam per uasa fortis intelligi arma, & prohiberi, ne fœmina gerat arma quibus uiri uti solent: quemadmodum lãcea ensis & id genus alia. Multa enim mala fieri solẽt: si fœminã uestib⁹ uirilibus induatur aut uir ueste fœminea. *Quoniam abominatio est domini Dei tui: omnis faciens hæc,* id est res a qua Deus tuus maxime abhorret, & quam maxime detestatur. *Non accipies matrem super filios,* id est postquàm filios acceperis: non accipias super eos seu præter eos matrem ipsam: & uoluit Dominus eos utpote crudeles, pietatem docere, etiam in bruta. *Facies murum per circuitum, tecto tuo.* Si dictio mahacheh quam uertimus murum est ab aiach, significat rem angustam uel arctam: & est sensus. Facies angustiam, id est arctitudinẽ quãdam. Solebant habitatores terræ Chenahã, & etiã iudæi, in superiori parte domorũ: solarium habere, ne aũt cõtingeret inde cadere, præcipit Dominus murum circunquaqz fieri: & dicit rabbi Dauid fuisse altitudinis quatuor digitorum super se positorũ aut amplius si opus fuisset: sed meo iudicio rabbinus ille diuinat. Altior enim solet huiusmodi murus fieri, ut scilicet casum impediat, & non impediat aspectum: & solet esse mensuræ medii hominis. Alii uolunt hunc murum factum, ne quid quod superius esset caderet. Alii ut ille qui ambularet in solario non sibi timeret: sed secure incederet. *Non pones sanguines in domo tua.* i. obligationem ad luendam sanguinis ibidem fusi poenam: si quis inde decidisset: & hinc perpendere licebit, quantum ab humani sanguinis effusione Dominus abhorrebat, qui etiam sine culpa effusum uindicabat. Hinc abusum illum ortũ inter christianos puto: ut male fortunatam domum illam arbitrentur, in qua quis sibi manus iniecerit. Et ponere sanguines super domum est hebraismus, significans facere domum suam obnoxiam sanguini effuso in ea, aut uindictæ sanguinis ibidem effusi cum cadendo ceciderit ex eo. Eugubius putat dominũ domus daturum poenas, si ex solario aliquid decideret, quod hominem transeũtem occidisset: sed meli⁹ intelligũt, qui hoc ad hominẽ inde cadẽtẽ referũt. *Nõ seminabis uineã tuã mixtis: ne forte sanctificetur plenitudo seminis quod seuisti, & fructus uineæ.* Verbum chala à quo chilaim quod uertimus mixta: significat proprie prohibere. Agei primo habetur. Propterea super uos chaleu: id est clause-

runt

runt se cœli aut prohibiti sunt cœli. Et Psalmo centesimo decimo nono. Ab omni uia malachalti, id est prohibui pedes meos. Dicuntur autem mixta prohibita, quoniam prohibētur misceri, aut clausa quia unum intra alterum clauditur in rebus mixtis: & est sensus. Ne forte sanctificetur, id est offeratur Domino aliqua pars plenitudinis, Id est fructus seminis quod seu isti & fructus uineæ, ac si dicat. Ne forte aliquod immundum domino offeratur, quales sunt huiusmodi fructus. Neque plene constat an prohibeat in eodem agro uitē plantare, & alia semina seminari: uel potius prohibeat, alterius arboris semen in uite inseri: & utrumque prohiberi æstimo, sed textus priorem mixturam prohibere uidetur. Alii (quoniam uerbum chadas non solum sanctificare, sed etiam polluere significat) uertunt. Ne forte polluatur plenitudo seminis tui, & fructus uineæ, id est ne totum quod seueris, simul polluatur. Est & tertius sensus. Ne forte separetur plenitudo seminis quod seuisti, id est ne forte separes tibi huiusmodi semina, nollens soluere ex eis decimam, sed primus sensus, mihi apparet germanior. Hac uero lege uoluit Dominus hominem rerū species non confundere, quas ille sua summa sapientia discreuit.

Non arabis in asino & boue pariter. Etiam sententia hæc nos ad pietatem & misericordiam hortatur: cum enim bos sit asino robustior & fortior: traheret & fatigaret illum, quod author pietatis hic prohibet. *Non indues te laneo & lineo indumento.* In hebræo est. Non indues saatnem. Dicunt autem Hebrei dictionem saatnem, compositam esse ex tribus, scilicet ex (sua) quod est lene, & (tauah) quod est filare, & (num) quod est torquere filum: sed meo iudicio ignorant significationem nominis saatnem, neque nidetur significare uestem ex lino & lana contextam, quoniam in textu additur lana & linum. Sic enim hebraicus habet textus. Non indues saarnem lanam & lina pariter ipsa: nisi id quod additur sit explicatio nominis sahatnem, & forte erat certum genus uestis. Leuitici decimo nono habetur. Et uestis mixtionum sabatnem, non ascendet super te: unde non additur lana & linum: unde uidetur hoc genus uestis esse ex lino & lana contextum. *Funiculos facies tibi super quatuor angulos operimenti tui: quo operies te.* Műsterus uertit fimbriolas. A gadol quod est eleuare, magnificare, est geledim quod hic Santes funiculos uertit: sed meo iudicio significat extēsū ad modū capillorū: & sunt hi uili qui relinquuntur in fine telæ qui non sunt texti, & sunt ueluti capilli, & uidetur gedelim significare id quod nos uocamus guedelha: quæ est quædam coniunctio capillorum ad modum manipuli, & forte a nomine hebraico gedelim deriuatur nostrum guedelha: quemadmodum arimon quod Hebræis est malum punicum, deductum est nomen uulgare nostrum Romaam, quod idem nobis significat. Quod autem dicitur super quatuor angulos uestimenti, aut ut hebraice habetur: super quatuor alas uestimenti. Vocat alas, quod nos uocamus abas, id est extremitates cappæ seu uestis superioris: unde quia præcipiuntur hic poni in quatuor angulis uestimentorum seu alis, constare uidetur iudæos, uti cappis non apertis a parte anteriori, quales sunt cappæ quas nostri uocant capuzes aut lobas: quibus nostri sacerdotes utuntur, quod etiam ex eo constare uidetur, quòd præ magna tristitia rumpere ac scindere solebant huiusmodi indumenta, quod non facerent, si huiusmodi uestes á parte anteriori scissæ & diuisæ essent. Ponitur hoc statutum decimo quinto capite Numerorum: & præcipitur eis ponere in fimbria filum hiacinthinum: forte huiusmodi fila quę ponebantur in alis, erant hiacinthina. Ponebantur autem ut ibidem dicitur: ut illis uisis præceptorū Domini recordarentur. *Et imposuerit ei occasiones uerborum.* Ignorant Hebræi quid proprie significet alal, a quo alilot quod Santes occasiones uertit. Dicunt autem hebræi significare omnia hæc, scilicet facere, inuoluere, racemare, & Santes qui hic uertit occasiones, in lexico dicit alilah a quo alilot, significare opus: quare debet opus uerti seu opera, ut esset sensus. Et imposuerit ei opera uerborum, id est opera mala, dicta quidem sed non facta: ac si dicat. Si mentitus fuerit, dicens se non inuenisse eam uirginem. Significatio propria uerbi uidetur esse racemare seu quærere racemos post uindemiam: nos dicimus rabiscar aut rebuscar: & patet significare hoc Leuitici decimo nono ubi abunde scripsimus de uerbi significatione. Et infra uigesimo quarto capite habes. Cum uindemiaueris uineam tuam, non teholel, id est racemabis post te. Et quia id quod racematur reuoluitur intrinsecus & extrinsecus, & attrectatur manibus, uidetur etiam ex consequenti significare reuoluere, cuius signifca-

nificationis exemplum habes Iob decimo sexto ubi dicitur. Veolalti,id est inuolui aut reuolui,cum puluere uel in puluere cornu meũ. Vnde uidetur quòd alilot, significet hic reuolutiones seu attrectationes, quales solent fieri in uite,cum quis in ea racemos post uindemiam quærit: nos significantius uocamus em xoualhada, ac si dicat. Et imposuerit ei attrectationes quòd scilicet ab alio fuerit contrectata: & inquisita, uerborum inquam non rerum, quoniam reuera non fuit ab alio contrectata, significatio re uera ignota est: neque potui coniecturas certas inuenire ad uenandam propriam nominis aut uerbi significatio nem. Qui occasiones legunt, dicunt sensum esse. Et dederit occasionem diffamandi eam: sed quia nomen nusquám (quod sciam) occasionem significat: suspecta mihi est huiusmo di significatio. *Educent uirginitates*, id est signa uirginitatis, nempe sanguinem rupti himenis. Solebant enim matres in Israel, lintea super quibus uir filiam primum cognouerat seruare: ad hunc finem ne uidelicet gener, malum nomen postmodum filiæ suæ imponeret: neque cum hebræis hic sentiendum est, qui dicunt per expansionem uestimenti intelligendam expositionem rei coram iudicibus. Dicit autem uestimentum & non lintheum quoniam fieri potuit, quod non super linthea sed solò aut super pauimentum cum ea congrederetur, & uestes aut camisia maneret sanguine infecta, quam mater seruare solebat, & usque hodie aliquæ apud nos ostendunt, ut monstrent se bene pudorem filiarum suarum custodijsse. *Imposuit occasiones uerborum*. Expone ut iam hoc capite explicauimus: & melius (ut diximus) uertas. Et posuit ei opera aut reuolutiones uerborum confictas non ueras. *Et expandent uestimentum*, scilicet camisiam aut lintheum. *Et flagellabunt eum*. Verbum iasar significat castigare & flagellare,& potius castigare & erudire quam flagellare. *Mulctabunt eum, centum argenteis*. Verbum hanes, etiam condemnare significat. *Quia fecit fœditatem in Israel*. A uerbo nabal quod est cadere & fœdare, est nebelah, id est fœditas. Significat autem uerbum nabal, secundo fœdare: quoniam quæ cadunt fœdari solent. *Auferes malum è medio tui*. Verbum bahar ut sæpius diximus, quod hic auferre uertimus, proprie significat comburere & depascere. Iubebatur autem puella ad domum seu ostium parentum lapidari: ut parentes de cætero maiori cura & studio, puellas suas custodirent, ne talem confusionem subire paterentur. *Si inuentus fuerit uir coiens cum muliere maritata*. Loquitur lex de fœmina consentiente & patiente stuprum: & casus tres aut quatuor qui in litera pouuntur, manifesti sunt. Et uerbum baal à quo beulah, id est maritata significat supergredi, superiorem esse, ut uir uxori. *Puellam eo quòd non clamauerit in ciuitate*. Hebraice est puellam super uerbum, quod nõ clamauit iu ciuitate: sed sēsus reddit⁹ est. *Et apprehenderit eam uir*. Significat uerbum chassach proprie fortificare & roborare se, unde germanius uertas. Et roborauerit se in eam, aut inualuerit. Et aduerte aliquos uoluisse adulteram illam, quæ Christo a pharisæis delata est, fuisse ex huiusmodi inuite cognitis in agro, ubi nõ erat clamandi locus, quã lex quidem a morte absoluebat. *Non accipiet quispiam uxorem patris sui: & non reuelabit oram patris sui*. Dicit Aben Ezrah legem hic prohibere, ne filius a patre oppressam, in uxorem accipiat: quoniam de nouerca &, uxore iam cautum fuerat Leuitici decimo octauo. Posset tamen dici legem hanc aliam repetere, ut memoriæ imprimeretur magis. Vocat autem fimbriam fœminæ, fimbriam uel alam patris: quoniam in sola patris potestate est, eam leuare. Nostra enim dicuntur quæ sunt in nostra potestate. Alij dicunt hoc ideo esse, quia hoc debet esse uiro quod ala aui, id est adiutorium. Vocat aũt fimbriã alã, quoniã modũ alæ habet, & ita corpus te git, ut ala auem.

IN CAPVT. XXII. DEVTERO. ad morum elegantiam annotatio.

N*On uidebis bouem fratris tui, uel pecus errãtes, & abscõdes te ab eis.* Quid aliud lex hæc commendat nobis, quàm proximitatem & mutuam dilectionem? Expende quæso iniquitatem nostram. Omnes uolumus indigentias nostras ab alijs uideri, rari tamen sunt, qui uelint uidere aliorum: & multi sunt

sunt qui abscondunt se ne hæc uideant in aliis: unde iusto Dei indicio fieri solet, ut qui oculos auertit a proximo suo, cum eius auxilio indiget: negligatur ab aliis cum indigent ipse. Et considera Dei pietatem, qui non solum proximum ipsum: sed res etiam infimas eius, te noluit curare ut tuas. Vnde Augustinus in regula, nos tanto magis proficere dicit, quanto magis curauerimus res cõmunes qnàm nostras. *Erit tecum, donec requirat frater tuus*. Duo nos docet locus iste. Alterum restituere inuenta, quæ alterius esse nouimus. Alterum neminem teneri, rem inuentam suis expensis ad dominum reducere, sed sat est eam apud se habere. Neque negligit, nos rem proximi debere curare ut nostrã. *Nõ uidebis asinum fratris tui, uel bouem eius, cadentes in uia: & abscondes te ab eis*. Pusilli animi est, tunc odii aut iniuriæ meminisse, cum proximus tuo auxilio indiguerit. Superioribus armis cum eo dimicas: si aduersus eum indigentem prælieris, sine esse parem, & tunc si uolueris honorifice aduersus eum bellabis, nunc te inferior est, iuua illum. Omitto interim, quod eum prouocas: ad dilectionem tui, & satis castigas, cum eum nolentem & inuitum iuuas. *Non erunt instrumenta uirilia super mulierem*.

Nihil eorum quæ necessaria sunt ad uitæ honestatem: omisit prudentissimus legislator. Corrumpere ualde communitatem solet: si promiscua uasa permittantur uiris & fœminis: quorum non solum sunt arma & uestes distinctæ, sed munia. Alia sunt quæ uirum, atque alia quæ fœminam decent. Decet fœminam colus, decet acus: remque domesticam curare: sunt etiam sua munera uiro: quæ si confundantur aut misceantur: ordo destruitur & pollicia inuertitur: quamobrem maxime adnitendum est ut unusquisque officia sua curet. *Si occurrerit nidus auis*. Nunquid de bobus aut ambus cura est Deo? (ait Apostolus) Voluit Dominus nos pios esse non solum in homines: sed & in aues & bruta. Curat omnium rerum creator, creaturas suas: neque uult eas a nobis impie tractari, qui nobis ad nostram utilitatem tradidit eorum dominium. Vnde disces ò homo, non esse in tua libidine aues ac cætera animantia perdere. *Vt bene sit tibi, & prolongare facias dies*.

Considera hic pietatis utilitatem: quæ tibi ubique longam parat uitam. Quod si pietas in aues, tibi dies multiplicat, quid putas in homines aut parentes? Docet etiam locus, magis conseruandas esse causas quàm effectus, postquam filios accipere sinit, & seruare parentes, & omnes alias res quæ nobis possunt fructificare. *Si ædificaueris domum, facies murum*. Benedictus sis Domine Deus noster, qui magis curas quæ nobis utilia sunt, quàm nos. Nouisti ignorantiam ac negligentiam nostram, etiam in his quæ nobis necessaria sunt: ideo omnibus malis occurrit quę accidere nobis possunt. Aduerte etiam hic quantum sanguinis effusionem detestetur, qui sanguinem uindicat casu effusum. *Non feres uineam tuam diuersis generibus rerum*.

Abhorret Deus summe a confusione: neque uult, nos facile species rerum confundere, quas ipse tanta solicitudine uoluit distinguere, unde iniurii suo modo naturæ uidentur, qui distinctas species confundere audent. Gaudet Dominus Deus simplicitate, non solum in hominibus sed etiam in rebus. Isthuc pertinet non confundere diuersa fila in tela, ut scilicet simul misceas lanam & linum. Quod autem additur de non arando in boue & asino pietatem insinuat, docetque imparia non esse coninngenda, neque ab omnibus seruis esse æqnale ministerium exigendum: sed ab unoqnoqne iuxta vires suas. *Funiculos facies tibi, in quatuor angulis*. Distinctos uult Dominus seruos suos, non solum corde sed corpore ac ueste: quemadmodum enim eos ex aliis gentibus selegit, ita uoluit eos circuncidi, ac uestes portare distinctas: sed ad quid quæso domine Deus, uis seruos tuos uestibus ab alijs omnibus distingui? Vt scilicet uidentes eos cognoscant eos seruos Dei altissimi, & vt respicientes uestes & aduertentes cuius essent serui, scilicet sancti Domini, se sanctos fore debere meminissent. Sed postquàm charactere circuncisionis distincti erant, quid opus erat eos fimbriis & uestibus distingui? Vt lux eorum luceret non solum coram Deo qui eos circuncisos uidebat, sed etiam coram hominibus. Ad hoc etiam sacerdotem suum uoluit (vt iam diximus) laminam in fronte gestare, cuius subscriptio erat. Sanctitas Domino: ut quocunque se uerteret, cognosceret se sanctum fore debere: ut alii uidentes ipsum esse sanctum Domini, eũ reuererentur. Omnia enim nostra clamare

& dicere debent nostram sanctitatem, nunc uero omnia populi Christiani, potius uitia ac ꝓphanitatem quàm sanctitatem prædicaut & proclamant. Aduerte etiam in huiusmodi fimbriis, quàm memores suarum legum nos esse uoluerit, qui ad eius rei recordationem hæc gestari uoluit. *Si acceperit uir uxorem, & ingressus fuerit ad eã: & odio habuerit eã.* Occasiones querit (ait sapiens) qui uult discedere ab amico, & tollerabile esset si ueras quereret & inueniret: sed cum ueras non habet, falsas obiectat: & ut ab uxore discedat, eam infamat. Si displicet eiice, modo sibi malum nomẽ non imponas, aut falsum crimen non impingas. Pessima res odium, quod omnia crimina quęrit in eo quod odit, etiam si non sint. Similiter docemur quanti facienda sit fama & bonum nomen puellarum, adhuc in domibus parentum existentium. In his uero quæ sequuntur, se admonitos parẽtes sentiãt: quàm uigiles esse debeant in custodienda filiarum suarũ pudicitia: ne huiusmodi patiantur infamiam: & ꝙ iuste lapidabantur puellæ suæ pudicitiæ immemores, quæ lex si nunc statueretur, non tam facile puellæ sui corporis copiam uiris facerent. *Mulctabunt eum centum argenteis.* Non solum puellæ sed parentibus iniurium esse constat, a quo puella male audit: ideo eis tenetur restituere. Et expende hic qualiter honor pecunia æstimetur & compensetur: & quãti faciat Deus suorum seruorum infamiam, unde sequitur. *Quoniam eduxit nomen malũ contra uirginem Israel. Auferes malum è medio tui* Non debet magistratus malum aliquod impunitum in se relinquere: ne Deus in illud seuerius animaduertat. *Puellam: eo quod non clamauit in ciuitate.* Tenetur fœmina eo quo potest modo, suam pudicitiam tueri: quod si non faciat rea iudicatur. Inculpabilis enim iudicatur, qui quod potuit fecit ut uitaret peccatum. *Dabit uir coiens cum ea patri puellæ quinquaginta argenteos.* Etiam hic aduertes: qualiter pecunia compensatur honor. Similiter patri iniurium esse, qui eius filiam polluit indebite: abhorruisseque semper Dominum a uiolentiis: neque citra matrimonium passus est aliquem uirginem corrumpere: quare Confessores quoad possunt laborare deberent, ut homo qui uirginem corrupit, eam in uxorem acciperet.

IN CAPVT. XXIII. DEVteronomii iuxta literam annotatio.

N*On intrabit fractus attritione, & succisus testiculos, in ecclesiam Domini.* Verbum pasa a quo pesua, id est fractus, significare uidetur proprie conculcare aut frangere: licet hebræi & nostri dicant significare uulnerare & percutere usque ad sanguinis effusionem: sed quòd non significet percutere, uidetur haberi ex eo quod dicitur Canticorum quinto. Percusserunt me pesauni, id est conculcarunt aut contriuerunt me: ubi si iterum uertas percusserunt, inutilem facies repetitionem: si tamen uertas per cussum non damno, quoniam propria significatio non plene nota est. Sequens uero dictio, scilicet daccha, significare uidetur conculcationem. Nam uerbum Threnorum tertio conculcare significat, ubi dicitur. Ledacche, id est ad conculcandum sub pedibus eius. Sic Psalmo centesimo quadragesimo tertio habes. Diccha, id est conculcauit ad terram uitam meam. Si tamen contritionem uertas non damno: quoniam Isaiæ decimo nono uidetur hoc significare: ubi dicitur. Et erunt retia eius merucchaim .i. contrita. Sequẽs uero dictio .s. charat, licet non plene nota sit: uidetur tamen significare succidere. Dictio uero sophchah quam uertimus testiculum, est a sapach quod significat effundere: unde multi ex hebræis & bene iudicio meo putant, hic potius debere uerti ueretrum ꝙ testiculum, quoniã dicitur ueretrũ sophchah ab effundendo quod .s. lotium effundat, cuius sententiæ sunt rabbi Dauid, rabbi Selomoh & rabbi Abrahã. Et chehal quod uertimus ecclesiam, est a chalal quod est congregare, & significat congregationem, per quam hic intelligit cœtum & populum Israel, & est sensus, quòd is qui habuerit testiculos contritos, aut ueretrum seu neruum abscissũ: non connumerabitur ullo pacto inter Israelitas, sed quoniam durum uidetur dicere Israelitam propter testiculi fractionem aut genitaliũ abscissionem non amplius dici Israelitã. Alii putant per ecclesiam intelligendũ concilium seu cõgregationẽ seniorũ, quod .s. istiusmodi hoĩes nõ posset fieri iudices aut cõsules uel rectores: ꝗ interptatio cõmunior & uerior est. Nume. 20. ponitur dictio ꝓ toto populo, ubi dicitur. Vt quid eduxistis & chehal .i. ecclesiam seu congregationem

nem Domini ad desertum istud? Idem Iudicum uigesimo. Sunt qui per ecclesiam intelligunt templi atria: quæ soli uere Israelitæ intrabant & hii fundant suam sententiam in eo quod dicitur intrabunt ecclesiam seu congregationem. *Non ingredietur spurius in congregatione Domini.* Non plene constat quid significet nomen manzer, quod hic spuriū omnes fere uertunt: neque nomen alibi inuenitur in hac significatione, nisi Zachariæ nono ubi dicitur. Et habitabit manzer in Asdod ubi alii spurium, alii alienum uertunt. Si radix nominis est zur, quod est alienum esse: tunc manzer significabit extraneum seu alienum: & si sit azarah quod est spargere significabit dispersum, scilicet a terra sua: unde potius uertendum puto. Non ingredietur alienus, id est alienæ gentis homo, congregationem Domini: ut scilicet dicatur israelita, aut rē publicam administret, ut hæc sit clausula generalis prohibens omnem extraneum a congregatione Israel: postea explicentur certæ gentes, uidelicet Hammonitæ & Moabitæ, & sic illud Zachariæ citatum uerterem. Et habitabit alienus seu extraneus in Asdod, quæ erat ciuitas Philistinorum. Illud etiam Iob trigesimo octauo quod nostri uertunt. Nunquid produces mazarot, id est planetas in tempore suo, uertendum puto. Nunquid produces sparsiones seu dispersiones, scilicet pluuiarum in tempore suo? Iudæi manzer uocant hominem ex adulterio genitum & multa de manzeris fabulantur quæ consulto omittimus. *Non ingredietur Hammonita & Moabita ecclesiam.* Genesis decimo nono constat istos duos populos, ortum habuisse a Loth, & filiabus suis ex illo incestuoso concubitu, quem a patre suo extorserunt. *Etiam generatione decima non ingredietur ecclesiam: usque in seculum.* Vocat hebraismus unam generationem, unum genitum seu homines unius ætatis: ita ut pater dicatur una generatio, filius secunda, nepos tertia, & sic consequenter iuxta illud Ecclesiastes. 1. Generatio præterit & generatio uenit, id est succedit prior: & terra in æternum stat. Disputauimus abunde de hac re Gene. 15. super illud. Generatione quarta reuertentur huc: & Exodi. 13. Et causæ in litera explicātur quare isti ppetuo nō sint admittēdi in ecclesiā seu cōgregationē dñi. Quia. s. nō occurrerūt iehudæis uenientibus ex Aegipto cū alimētis, & quòd mercede Bilhā cōduxerunt ad eos maledicēdo: sed hoc difficultatē habet, quia. 2. cap. huius libri dicitur, eos alimēta iudæis vēdidisse. Dicēdū Hāmonitas non occurrisse iudæis cū cibo & potu, Moabitas uero adduxisse Bilhā ad maledicēdū. Secūdo dicitur vtrosq; pmisisse trāsitū quēadmodū Edomei: sed nō occurrisse eis cū panibus. Tertio dicitur nō occurrisse gratis cū his, quēadmodum decebat fratres sed pecunia. Aut. 4. a principio nullo modo occurrisse sed bene postea. *De Pethor Siriæ fluuiorū, ut malediceret tibi.* Est Pethor urbis aut loci nomē, a quo venit Bilhā ad maledicendū populū dei ut dictū est Nume. 22. & dicitur etiā Pethorah ab Eusebio. Porro Siria q̄ in hebræo uocatur Arā fluuiorū triplex nomē in scriptura sortitur. Vocatur enim Arā ab Arā filio Sē, ut habetur Gene. 10. Vocatur aūt fluuiorū, quoniā sita est inter duo flumina. s. Tigrin & Eufratē. Vocatur etiā Gene. 25. 33. & 35. & 49. & 28. Padā Arā: sed ignorāt hebræi quid significet Padā. Aliqui agrū interpretantur, quoniā in lingua Ismaelitica asedeh. i. ager uocatur Padā ut scripsit rabbi Ioseph. Vocatur etiā Arā Soba: q̄ a Plinio li. 5. cap. 9. Sophene dicitur, & a Pōponio Mela li. 1. cap. 6. Sophone nominatur. Est & Arā Damesech. i. Siria Damasci: & Aram rechobot, & Arā maochah, quam Mattheus Aurogalus putat Armeniā esse, quā etiā ab Arā filio Sē putat nomen sortitā fuisse. Siriā vero a Sur denominatā arbitratur, quēadmodū Assiria ab Assur. Meminit aūt Iosephus huius Siriæ fluuiorū priori iudaicarū antiquitatū libro, ubi dicit Arā aramenos instituisse, quos græci sirios appellāt. Strabo etiā. 13. li. Arimorū recordatur dicens. Quidā Siros pro Arimis accipiūt, quos nūc Aramos uocāt. Est aūt Siria terrarū maxima, & pluribus distincta nominibus ut iā diximus, & putarem fluuiorum esse unā partem Siriā, Padan aliā, Siriā Roboch aliā, & sic de aliis. Et qđ sequitur, ut malediceret tibi: admonui sępius uerbū chalal significare alleuiare, leuē reputare, & despicere: quibus si uolueris, adde maledicere. De eius significatione disputauimus Genesis sexto. *Non quæres pacē eorū.* Verbum daras, significat proprie inquirere & interrogare: vt patet Deutero. 10. ubi dicitur. Et nō daras. i. interrogauit dominū. Et. 2. Paralipo. 19. Nō daras. i. requisiuit dñm. Cap. tamē. 17. eiusdē libri, videtur significare q̄rere simpliciter: vbi dicitur Et nō daras. i. q̄siuit bealim. Et eodē cap. Deū patris sui daras. i. quæsiuit. Si ergo vertas iuxta priorē significationē, sensus est. Nō inquires pacē aut integritatē eorū. Nō erit tibi curæ, scire an bene uel male valeant. Nam solemus q̄rere de integritate eorum quos diligimus: & secun-

dum hunc sensum scrupulo caret locus, an scilicet posimus aliquem odire uel non. Si uero intelligas absolute scrupulo non caret, quomodo Dominus præcipiat hic non quærere bonum Hammonitarum & Moabitarum, qui omnium hominem præcepit diligere: & uidetur quòd ex hoc loco iudæi habuerint, quod illis Christus obiectat Matthæi sexto. Audistis inquit quia dictum est antiquis. Diliges amicum tuum, & odio habebis inimicum tuum. Sed lex hæc non præcipit istas gentes odire, aut illis malum cupere: sed non cupere bonum, quod nō nisi amicis querere tenemur, loquendo de bono quodam familiari & magno: aut quod uerius credo præcipit non querere istis bonum neque integritatem in pœnam, eoquòd nō occurrerunt eis uenientibus ex Aegipto cum pane & aqua: quemadmodum proximos & quasi fratres decebat, sicut pphetæ mala inimicis precabantur. Legimus tamen Dauidem pacem

Semue, 10, habuisse cum rege Hammonitarum, quem per nuntios super morte patris consolatus est. *Sis custoditus ab omni re mala*, id est ab omni immunditia & turpitudine, quemadmodum statim explicat. Posset etiam extendi loquutio ad omne peccatum, quod uictoriam & auxilium diuinum a nobis impedire potest. *Propter occursum noctis*, id est propter pollutionem quæ in somniis accidere solet noctu. *Erit cum declinauerit uespera*. Melius uertas cum se uerterit uespera, id est cum redierit ut solet: aut cum sol se uerterit ad occasum. Significat enim uerbum panah proprie uertere se aut respicere. *Et locus erit tibi extra castra*. Hebraice est. Et manus erit tibi, sed iam in hebraismis admonui & Gene. trigesimo quarto, hebræos uocare brachia maris, & diuerticula seu ualles quæ a magno & lato campo egrediuntur manus: iuxta illud Psalmi. Hoc mare magnum & spaciosum manibus, id est brachiis quæ ab oceano egrediuntur ueluti manus aut brachia a corpore. Sic loco Genesis citato. Negocientur terram quæ lata est manibus, id est uallibus & diuerticulis. Sic & hic uocat diuerticula extra castra, manus. Ad quid uero huiusmodi manus essent, in textu explicatur. *Clauus erit tibi*. Aliqui paxillum uertunt, sed dictio iated proprie clauum significat: ut patet Isaiæ uigesimo secundo ubi dicitur. Et figam illud iated, id est clauum in loco firmo, sed potest significare clauum ferreum uel ligneum. *Sup arma tua*. Suspecta est mihi hæc significatio nominis azenecha qua arma significat: cum radix. f. ozen aurem significet: & mozenaiim, billances seu stateras, quòd duas partes ad modum auris habeant: unde si ab hac radice est dictio azenecha, uertendum est, super billances aut stateram tuam. Solebant forte iehudæi staterá secum ad bella deferre ad emendum & uendendum, cum quibus tenebantur hunc deferre clauum, ad effodiendam terram. Si uero radix nominis sit zun ignota est significatio nominis: quemadmodum radicis quam hebræi dicunt significare speciem, propter illud Psalmi. Anguli eorum pleni: educentes mizan el zan, id est de specie in speciem: sed ibi tam bene uertas, de mensura in mensuram aut de esca in escam: quoniam mazon escam significare dicitur Genesis quadragesimo quinto & multis aliis locis. Qui autem hic arma uertunt ex eo quod dicitur primo Regum uigesimo secundo occasionem sumpserunt: ubi habetur. Vel azonot, id est & arma lauerunt. Sed cum dictio quæ hic ponitur habeat Aleph in initio, uidetur potius ab azan quàm a zun uel zonah: & ideo prior expositio mihi magis arridet. Hieronymus baltheum uertit. *Operies egesta tua*. A rasa quod est egredi, est seah, id est egestio: sic dicta quòd a corpore egrediatur. *Erūt castra tua sancta*. i. munda seu a sordibus separata. *Det inimicos tuos coram te*. Hebraismus est: pro det inimicos tuos fugere te. *Non uideat in te turpitudinem aliquam*. Dictio eruat, id est turpitudo, ab arah quod est nudare ortum habet: & uocat hebraismus nuditatē turpitudinem, quod turpe sit nuditatem uidere. *Non trades seruum ad dominum suum: qui ereptus est ad te a domino suo*. Verbum sagar proprie significat claudere. Ne autem uerbum a propria significatione distrahamus putarem hoc interrogatiue legendum. Non claudes seruum ad dominum suum: ac si dicat: claudes omnino. Timeo autem uertere tradere, quia uix exemplum in scripturis ad hoc reperio. Nam quod nostri ex primo Semuelis uigesimo sexto citant, scilicet. Sigar, id est tradidit Deus hodie inimicum tuum in manu tua: melius & germanius uertas conclusit. Idem secundo Semuelis decimo octauo. Neq; cū Sāte uertimus qui cōfugit: quoniam uerbum nahal eripere proprie significat & loco hæc significatio quadrat. Potest etiā esse huius sententiæ sensus non diuertendo uerbum á sua significatione. Nō recludes seu occul

tabis

tabis feruum á Domino suo, cum uoluerit apud te eripi á Domino suo: sed manebit tecum scilicet usquequo dominus requirat eum. Nam mirum ualde uidetur quod iubeat te ouem uel pecus alienum proximo restituere amissum, & non seruum: nisi dicamus Deum hoc sanxisse in odium seruitutis, cui maxime hominum libertas placet. Aliqui de seruo qui queritur a domino ad interitum hanc interpretantur legem Si literam Santis legas sensus est. Non trades seruum domino suo qui confugit ad te a domino suo: quando scilicet times dominum eum querere ut saeue percutiat: neque uult te eum perpetuo detinere, sed usquequo ira domini mitior sit. *Non erit scortum de filiabus Israel.* Habet uerbũ chadas (quod separare significat) contrarias significationes (ut saepius diximus) a quo chedessah, id est, scortum. *Et nõ erit scortator e filijs Israel.* Significat chades scortum masculum, aut cinedum. Prohibet autem domi nus hoc, quoniam gentiles haec habere solebant. Dicitur autem scortum masculum & foemina, a chadas quod est separare: quoniam huiusmodi scorta solebant esse separata a ciuitatibus in locis secretis. *Non introduces mercedem meretricis. & praecium canis in domum domini Dei tui.* Quia tanah, etiam donare significat: posses uertere. Non aduces donum meretricis, id est, id quod ipsa donauerit: in domum domini. Cum meretrix sit turpis & uilis, & similiter canis animal despectum: nolebat dominus praecium harum rerum sibi offerri: unde si quis uenderet canem, & uelet offerre domino praecium ipsius, non admittebatur, neque aliud animal etiam immolatitiũ quod pro cane mutuaretur aut cõmutaretur. Non admittebat autem meretricis mercedem, non solum ob turpitudinem, sed ne meretricium approbare uideretur. Et quod dicitur. Pro omni uoto, exemplũ legis est: licet aliqui putent solum modo prohiberi uota fieri ex his. *Non foenerabis fratri tuo.* Quia uerbum nassach significat mordere, aliqui uertunt non mordebis aut morsum inferes, & mordere fratrem morsu pecuniae, est ultra mutuo datam pecuniam, aliquid pecuniae exigere. *Vsura cibi.* id est, ut pro pecunia mutuata, det tibi aliquid ad cibum pertinens, aut mutuando aliquid ad comedendum, non exiges pro usu, pecuniam: quemadmodum neque pro usura omnis rei licebat pecuniam aut rem a liã a fratribus exigere. *Extraneo foenerabis.* Nõ puto praeceptum esse, sed permissionem, an uero sine peccato a iudaeis fieret, problema est Caietanus eam per se prauam dicit & ideo nullo modo licere: contrariam sententiam burgensis fouet. *Egressũ elabijs tuis custodies & facies.* Duo erant quae homo dabat Deo scilicet deuotum, & spontaneum. Vocat autem spontaneum id quod homo dicit se daturum Deo sine promissione: uotum uero promissionem annexam habet, & tam uotum quam spontaneum dicitur alabijs egressum. *Comede uuas secundum animam tuam.* Ponitur saepius in sacris literis anima pro uolũtate: ut hic. *Ad uas tuũ non dabis.* Id est, non inferes in canistro uel alio uase. *Decerpe spicas manu tua.* Verbum chataph licet non sit bene notum Hebraeis, uidetur tamen significare succidere: ut patet ex illo Ezechie. 17. ubi dicitur. Summitatem uel cacumen ramusculorum chataph, id est, abscidit uel praecidit, licebat ergo iudaeo in agro alterius spicas uirides ad comedẽdum decerpere, quemadmodum fecerunt Christi discipuli fraeti hoc legis beneficio. Verbum uero nuph quod leuare nertimus hic, significat Hebraeis omnia haec scilicet effundere stillare, aspergere suffire, cribrare, coneutere, leuare & eleuare: sed si quis recte expẽdat, solum significat leuare & suffire: quod sit quaedam eleuatio suffitus: ut Prouerbiorum 7. habetur Naphti, id est, suffiui cubile meum mirrha.

Animam pro uoluntate usurpant Hebr.

IN CAPVT. XXIII. DEVTERO. AD morum compositionem adnotatio.

NOn ingredietur fractus attritionẽ & abscisus ueretro congregationẽ domini. Putant multi nihil ad reipublicae uel ecclesiae regimẽ refferre: quales in natalibus sint eius ministri & rectores, quos certos hic sacra lectio arcet, sed quia saepissime sequuntur homines mores illorum ex quibus nati sunt, consulte profecto actum est, si huiusmodi a regimine depellãtur: quod & ecclesia a principio statuit, sed uitio temporum, omnes huiusmodi leges ane praeteriere aut facile pecunia dispensantur. Omitto quod hac de causa, homines quibus ecclesiae cura commissa est, licenciosius in uicia prolabuntur: scientes filios suos posse eorum offitia & dignitates pecunia prauia haereditare. Similiter de alienis dicito. Nam quemadmodum rex bonum

bonum reipublicæ curare poteſt ut debet, quoniam non ex dilectione ad populum mouetur ita neque poteſt alterius populi conſul aut iudex, quæ ad bonum alterius reipublicę cuius nō eſt uere membrum ſed inſertum, procurare. Aliter enim homines quæ ſua ſunt curant, atque aliter quæ ad alterum pertinent. Ex quibus etiā colligere potes, quantum illi reſpublica debeat, qui prolem in ea multiplicat, cum uideas hic in neptos generationi repelli à cœtu eccleſiæ. *Eo quod non preuenerunt uos cum pane & aqua, quando egreſſi eſtis ex Ægypto.* Admonet locus iſte, qualiter uiatores & hoſpites è uia uenientes tractādi ſunt præſertim a fratribus, quibus non ſolum cibo & potu ſubueniendum eſt ſed occurrendum. Similiter audis priuari poſſe hominem miſericordiæ beneficio qui negligit cum proximo miſericordiam facere. *Et quia mercede cōduxit aduerſum te Bilhā.* Putant homines nihil obeſſe, ſi alijs ſcandala obijciant aut tendant in uia domini: ſed quantum hoc ei diſpliceat, & quam ſeuere hoc uindicet: apparet in punitione Bilham. Aduerte etiam hic, quanti ſæpius conſtet mālis, nocumētum quod inimicis ſuis facere uolunt, quod tamen dominus in bonum uertit, & coguntur ex penſis ſuis, emere bona inimicis ſuis bonis. *Et conuertit dominus maledictionem in benedictionem, quia dilexit te.* Diligentibus Deum & his quos ille diligit, omnia conuertuntur in bonum, maledictio in benedictionē, per ſecurio in quietem, uita in mortem. Solet enim dominus inimicorum ope, amicos ſuos iuuare, ut mirabilior appareat, quo in loco etiam diſcāt qui aduerſus ſanctos aliquid precantur, non ſolum non fore exaudiendos, ſed pro eis orare. *Non quæres pacem eorum, & bonū eorū.* Et ſi omnium uirtutum deffectus malus ſit, peſſimus tamen eſt deffectus operum charitatis & miſericordiæ in proximos: quem punire in authorem licere, locus iſte inſinuat. *Non abominaberis Edomeum: quia frater tuus eſt.* Pulchre docet locus iſte qualiter fratrem diligere debeas, etiam ſi aduerſetur tibi ſolum quia frater eſt, qui ſi te odio habuerit, neque tibi uiſcera fraterna oſtendat, non ſit tibi curæ: dilige eum, non eum abomineris, ſed memento quia frater eſt. *Non abominaberis Ægyptium, quia peregrinus fuiſti in terra Ægypti.* Sunt multi, quibus ſi multa bona feceris: propter pauca mala in te collocata, bona illa multa non referunt: quos locus iſte ſubtiliter arguit, qui non abominari docet Ægyptium, licet multa mala illis intulerit, propter multa alia bona. Suſceperat enim eos benigne, ac tempore famis pauerat, & ī optimo terrę loco fecerat habitare. *Filij qui naſcentur eis: in.3. generatione ingredientur eccleſiam.* Quemadmodum ſi lij, coguntur ferre parentum peccata: ira portare ſolent merita eorum. Secundi & primi luunt peccata parentum, tertij uero & ſequentes merita accipiunt. *Si egreſſa fuerint caſtra contra inimicos tuos: caue ab omni re mala.* Putant milites cum ad prælia uadunt, omnia ſibi mala licere, non parcunt cædibus non rapinis & uiolentijs, ſtupris & alijs id genus malis, qui ſæpiſsime ob mala quæ in caſtris committūt debellantur. Similiter aduerte in omni loco curandam eſſe munditiam: cum uideas hic ob corporales ac naturales immunditias, Deum a caſtris ſuis recedere. Docētur etiam qui oculte im mundi ſunt, non ingredi mūdorum cœtum, & in internis aut externis immunditijs magis curare oculum Dei qui uidet in abſcōdito, quam hominum qui ſolum ea uident quæ patent. *Locus erit tibi extra caſtra.* Admonentur hic reipublicæ rectores, in ſuis ciuitatibus curare munditiam, ut ſcilicet ſordes extra urbem depellantur: ne ciuitatem malus illarum odor inficere poſsit. Quod ſi corporalis immunditia aut turpitudo tantæ uis eſt, ut Deum a te fugere & faciem ſuam auertere faciat, quid facient ſpirituales immunditiæ peccata uidelicet. Si ergo uis Deum apud te ad auxilium tuum & hoſtium tuorum debellationem habere, immunditiam peccatorum maxime caue. *Non trades ſeruū domino ſuo.* Pietatem docet lex hæc, quæ docet nos tueri eos: qui ad nos pro ope confugiūt. Si uero legas. Non occultabis docemur non occultare aliena quæ ad nos deueniunt, ſed ſeruare ut dominis ſuis reſtituantur. *Non erit meretrix de filiabus Iſrael.* Quia poterant Iudæi plures ſimul uxores habere, nō erat aut uix erat uagus concubitus in eis, quem ſemper domino Deo diſplicuiſſe, ex hoc & multis alijs locis conſtat. Vnde conſtat, nunquā ſimplicem fornicationem fuiſſe licitam apud Iudæos. *Non introduces mercedem meretricis & prætium canis, in domum domini Dei tui.* Diſplicuerunt ſemper domino turpia lucra: & nequis illum

lum huiusmodi turpitudinibus delectari, & meretrices facilius ab his desisterent, noluit ex his munera acceptare: sed nunc quando ecclesia & ministri mundiores esse deberent, omnia hæc acceptantur qualiacunque sint, & unde cunque ueniant. *Non fœnerabis fratri tuo* Mirũ ualde est quod nunc Christianis licere uideatur, qđ nunquã iudæis licuit. Dolendum ualde est, omnia nunc usuris & exactionibus esse plena, postquã misera cambia ad Christianos peruenere: quæ meo iuditio à perfidis iudęis didicerunt, neque solum mercatores sed nobiles, prauitatem hanc impune exercent ubique: ut uix nunc reperias qui pecuniam mutuare uelit, cum eam habeant in cambijs occupatam, neque curant leges quibus doctores lucrum aliquod admittunt sed uiden res in mercemonijs pecuniam multis casibus obnoxiam: ad cambia in quibus nihil periculi est, & certum lucrum eam diuerterunt. *Si uoueris uotum, non tardabis reddere.* Quid nunc dicam de facilitate uouendi, & difficultate reddendi, non uidet Deum exacte (ut hic dicit) uota omissa requisiturum. *Si ingressus fueris uineam proximi tui* Licet dominus noluerit omnia simpliciter esse communia: uoluit tamen omnia aliquo modo cum proximis communicari. Sed quid de bonorum apud Christianos communicatione dicã nescio, quibus in principio omnia fuere communia, nũc uero omnia propria. Quis enim Christianorum nunc uineã suam ingredi permittit aut messem, ut pauper inde facietur? Omnia clausa sunt & nihil commune, & hac de causa putarem nos semper fere penuria premi, & omnium rerum indigentiam pati: quæ omnia si proximis communicaremus communicaret nos ea Deus noster in maxima copia.

IN CAP. XXIIII. DEVTERO. AD literam adnotatio.

CVm acceperit uir uxorem: & coierit cum ea. Varie nostri uertunt uerbũ baal. Santes coire uertit. Munsterus maritauerit uerbum uidetur proprie significare supergredi tanquã superior inferiori, seu supperiorem esse. Et per non inuenire gratiam in oculis, intellige displicere. *Quia inuenit in ea turpitudinẽ rei.* Verbum harah, significat proprie nudare & discooperire, & quia Hebræi nuditatem, turpitudinem appellant: accipitur hic heruat pro turpitudine, quẽadmodũ Leuitici. 18. & quod additur rei hũc sẽsum habet. Et inuenerit in ea alicuius rei turpitudinẽ neque explicat textus de quibus turpitudinibus loquatur: sed crediderim loq de quacũque, siue sit mẽtis siue corporis: & uidetur etiam loqui de turpitudine de nouo discooperta aut nudata, propter nominis propriã significationem. Nam si eam uir uidisset in contractu & non curasset, non poterat propter illam uxorem amplius dimittere seu repudiare Aut per turpitudinem uerbi intelligit infamiã sed melius intelligas maculam aliquam grauem tamen: quoniam turpitudo uidetur fœdam rẽ importare. *Scribet ei librum repudij.* Dictio cheritat, quam repudium omnes hic uertunt: est acharat quod est succidere: unde ad literam uertendum esset. Dabit ei librum succisionis, id est, indicantem matrimonium inter eam & se succisum: significat etiam charat pangere seu pactum inire, & iuxta hanc significationem reddẽdum esset. Scribet illi librum pacti scilicet dissoluti: aut pacti quod non se amplius reconciliabunt. Neque nomen sepher significat proprie librum, sed aliquando librum, aliquando scripturam quancũque: ut patet secundo regum. 5. ubi dicitur. Et mittam sepher, id est, literas, ad regẽ Israel. Tradunt autem Hebræi hic huius libelli formam hanc scilicet. In quarta sabbati, in. 20. mensis. Siuan, id est, Maij, anno quinquies mille simul ducentesimo nonagesimo tertio, à creatione mundi: hic & in hac ciuitate, ego Iaacob, sic cognominatus, filius rabbi Iizchach, ex animo, atque citra ullam coactionem: dimisi & eieci hanc: quæ hactenus fuit uxor mea, filia illius rabbi: & concedo ei licentiam & potestatem, ut pro libito suo uadat quo uoluerit, ducique possit, ab omni uiro: neque eam quisquam prohibere presumat in cuius rei testimoniũ dedi ei libellũ repudij, & schedam dimisionis: atque signaculum diuortij, iuxta constitutionem Mosis & Israelis, quã quidem formã habet rabbi Moseh de chozi in libro præceptorũ. Erãt autẽ Iudæi faciles in repudiandis uxoribus: ita quod quacunque ex causa eas repudiabãt: qua de re Christus eos ualde arguit Mathæi. 19. Consueuerũt etiam gentiles uxores repudiare, & libellorum forma erat. Res tuas curato, res tuas tibi habeto. Extãt leges repudij in codice Iustiniani libro quinto, titulo de repudijs. Sunt etiam leges Theodosij & Valentiniani. Sunt & Platonis repudium cõcedentis, & si rem ab antiquioribus repetere uelis, habes leges Persarum & Medorum in libro Hester: quibus Vasti regina repudiata est. Item de socero Sansonis Iudicum. 15. qui cum existimasset

Hebræis non inuenire gratiam in oculis, ẽ displicere.

mansset priorem filiam Sansoni exossam, eam tradidit uicino suo. Cōstat autem ex hoc loco, duo ad huiusmodi diuortiū requiri scilicet libellum & eiectionem a domo, quorum si alterum deesset nō erat uere repudium, neque illa poterat alteri nubere, neque poterat maritus prior, eam reuocare etiam post mortem uiri cui nupserat secundo, & constat tunc matrimonium dissolui postquā ista poterat alteri coniungi. *Postquā polluta est.* Vocat hebraismus & lex fœminā pollutam, quæ cum alio uiro a suo rem habuit siue nubendo, siue adulterādo, ut habes Ezechielis.33. Vnusquisq; uxorem proximi sui polluit. Vnde omnis semine humano respersus, extra matrimonium seu usum communem: immundus seu pollutus reputabatur. *Quia abominatio est coram domino.* Omnis immūditia autur pitudo, Dicitur abominatio coram domino qui tunc summam mūditiam etiam externam requirebat. *Et non pollues terram.* Hebraice est. Non peccare facies terram, sed dicitur terra peccare cum polluitur, aut cum fit obnoxia punitioni ex quibus cōstat peccatum sumi aliquādo pro pollutione ut etiam Leuitici.12. annotauimus. Dicitur uero terra pollui ex eo quod pollutam rem super se sustinet, aut quum res fœda aut turpis super illam iactatur: queādmodum filij Iehudæ qui semen humanum in terram fundebant, eam corrumpere dicuntur Genesis.38. Sed mirum ualde est quod ista reputetur polluta respectu prioris uiri etiam uidua, non autem respectu cuiuscunque alterius: cui poterat nubere post obitum secundi uiri. *Non transibit super eum quicquam oneris militaris.* Hebraice ad literam est. Neque trāsibit super eum omne uerbum aut omnis res, & putarem eum hoc anno non solum a bello immunem, sed ab omni exactione & onere communitatis. Si tamen ad onus militare textum coarctes non prohibeo: licet alterum sensum magis probem. *Non capiet pro pignore, metam & catillum.* Verbum chabal quod nostri fere omnes accipere uertunt, non significat accipere: sed ligare & obligare, ut exempla monstrabunt. Nā Ezechielis.18. habes Chabol lochabol.i. obligādo, nō obligabis. Et Nechemiæ primo Chabol chabalenu.i. obligando obligauimus nos. Idem infra capite hoc. Quia animam.i. uitam suam ipse chobel.i. obligat, unde hic potius obligare quam accipere, uertendum puto. Aduerte etiam quod prius nomē.s. rechaijm quod metam uertimus, uidetur esse a ruach quod est spirare, seu flatum mittere, & significat superiorem farinæ molam, sic dictā quod farinam spirare & flare uideatur. Si tamen sit a raiach, quod est odorare significabit molam superiorem, quod farinam quasi fumum seu odorem emittat. Secundum uero nomen.s. racheb, est a uerbo rachab quod est equitare aut potius sedere, ut patet Hester.6. Equus quē rachab.i. sedebam, & dicitur mola inferior a sedendo, quod quasi sedeat semper, neque moueatur ut superior. Inuenitur etiam recheb currū significare & superiorem molam: quod agitetur ueluti currus: & rechaijm inferiorem ratione iam dicta prior tamen allusio mihi magis ꝓbatur. Est ergo litera sic interpretanda. Nō obligabit.s. creditor in pignus metam.i. molam superiorem: & catillum.i. molam inferiorem. *Quia animam ipse accipit pro pignore.* i. uitā, quoniā uictum quo uiuit mola lucratur, dominus ipsius molæ. *Si inuentus fuerit furans animam.* Explicat hic quandam legem quæ posita est Exodi.21. ibi enim dicitur. Qui furatus fuerit uirum & uendiderit eum, & inuentus fuerit in manu eius, moriendo morietur, hic uero additur, è fratribus tuis filijs Israel. Vnde uidetur furem hominis non fore morti obnoxium, nisi ille fuisset Israelita: & capitur anima pro homine: & pro uẽdiderit est in hebræo contractū fecerit. *Sis custoditus, in plaga lepræ ualde.* Dupliciter potest hæc lex introduci, uno modo, ut admoneat eos custodire se a plaga lepræ ne scilicet eam incurrant: & si incurrerint obseruent ea quæ scripta sunt Leuitici.13.&.14. Alio modo ut seruent legem domini, ne forte eos percutiat lepra: prior tamen sensus germanior uidetur licet sequens clausula secūdo magis fauere uideatur ideo scilicet Miriam fuisse lepra infectam, quoniam non seruauit leges, aut murmurauit aduersus fratrem. Si tamen primum teneas, dicito dominum præcipere eos seruare in plaga lepræ iuditium sacerdotis, præsertim quantum ad separationem, quemadmodum seruatum est cum Miriam, quæ mansit ad septem dies extra castra ut dictum est Numeri.12. *Non intrabis domum eius, ad retinendam retentionem.* Alij uertunt, ad capiendum pignus: ut explicarent hebraicam sentētiam. Vocat autem hebraismus pignus retentionem, quoniam retinet dominum, & obligat ad soluendum debitum aut quia retinetur a creditore Lata est autem hæc lex, ne creditor domum ingrediēs, rem summe necessariam aut multo maioris prætij quam esset

seddebitum acciperet. *Non dormies cum pignore eius.* Explicare uidetur textus sequens hunc, ut scilicet ante solis occasum restituas illi pignus, quia nõ debes dormire, id est, per noctare pignore eius apud te retento. Si tamen diuersas sententias esse putes, potes uertere. Non dormies in pignore eius, id est, non utaris pro lecto tuo pignore pauperis, cum ipse egeat quemadmodum tu: & ut diximus in Exodo, dupliciter potest hæc lex intelligi, uno modo quod singulis diebus tenearis ante solis occubitum illud restituere, & hunc sensum omnes fere sequuntur. Alio modo ut semel pro semper restituas, neq̃ primum acceperis, restituas ante solis occasum: nunquã postea repetiturus: alioqui potius esses custos, quã creditor pignoris, si tibi sit restituendum quotiens dominus indiguerit. Habes has leges Exodi. 22. *Erit tibi pro iustitia coram domino.* Id est, iustus reputaberis abeo propter hoc opus: aut hoc opus reputabitur iustum coram domino. Cum enim dominus uoluerit te ꝓ peccato punire, aut aliquid donare: memorabitur huius operis ad recompensandum scilicet dando bonum, aut auferendo malum. Similem loquendi modum habes Genesis. 15. Credidit Abraham Deo: & reputatum est illi: iustitia. Et in Psalmo. Dispersit dedit pauperibus iustitia eius manet in sæculum sæculi: scilicet in hominum memoria, uel apud Deum ad remunerationem. Et memento hunc locum Lutheranis obijcere, quo manifestatur hominem opere charitatis iustificari, quemadmodum fide. Restituere enim pauperi indumentum quo dormiat, opus misericordiæ est, potius quam fidei. *Non uim inferes mercenario pauperi, & egeno.* Non omnino certa est significatio uerbi assach. Alij uertunt. Non opprimes aut non detinebis. *In die eius dabis mercedem eius.* Id est, in die quo tecum seu apud te laborauerit, dabis illi mercedem, non detinendo usque ad sequentem diem quod statim explicat dicens. *Non occumbet super eam sol.* Id est, ante occasum solis illi restitues eam. Posset etiam uerti. In die ipso: dabis mercedem eius. *Et erit in te peccatum.* Id est peccati pœna, aut re uera peccatum: detinendo alienum domino inuito. *Non morientur patres ꝓpter filios.* Necessaria fuit lex hæc. Audierant enim Deum uisitaturũ peccata parentũ super filios, super tertios & super quartos, ne ergo putarent sibi, quod domino licere, præcipit

Ecce quo modo legis obseruatores dicebãtur iusti corã domino.

ne propter peccata filiorum occidantur parentes, neque propter parentum peccata occidantur filij, sed unusquisque moriatur propter peccatum suum. Posset etiam uerti. Non morientur patres super filios, id est, non occidentur simul cum filijs, pro peccato filiorum. Poterant enim iudices si nõ possent filium qui morti obnoxius erat habere: patrem pro eo uelle occidere, aut simul pro peccato filij, eum cum eo occidere: & utrunque posset hic prohiberi. *Vir pro peccato suo morietur.* Id est, unusquisque. Aliqui cum Chaldæo interpretantur. Patres non morientur testimonio filiorũ. Sed prior sensus germanior est. *Non peruertes iuditium peregrini.* Hebraice ad literam est. Nõ declinabis. Nam iuditium pauperum & pupillorum facile peruertitur: quoniam non possunt illud requirere a iudice aut uindicare: quẽadmodum diuites & potentes. *Non capies in pignus uestimentũ uiduæ.* Iuuat ualde locus iste sensum, quẽ hoc eodem capite & Exodi. 22. expressimus, cum de pignore pauperis dominus statuit, sibi ante solis occasum restitui: quod exposuimus non amplius abeo repetendum, quemadmodum de pignore uiduæ hic statuitur. Non enim magis uidetur pignus uiduæ illi omnino esse restituendum quam pauperi: qui nõ habet quo dormiat nisi in illo, posset etiam uerti neque retinebis. *Cum excusseris oleam tuam: non deijcies quæ sunt post te.* De uerbo chabat, non est dubium significare excutere, ut patet Iudicum. 6. ubi dicitur Ghidhon filius eius chobet, id est, excutiebat tritica in area: sed significatio uerbi paar uel paer, utcunque ignota est. Nam Sãtes uertit deijcere. Munsterus scruptari. Hebræi dicunt significare decorare præsertim ramis, & deramificare, si latini ita loqui permitterent, & meo iuditio hoc uerbum est de his quæ contrarias habent significationes: & significat in Piel decorare & dedecorare: deramificare uero quod sit quodam dedecorare. Videtur enim arbor ramis & fructibus decorari: & sine eis indecora. Quod autem decorare significet constat. Isaiæ. 55. ubi dicitur. Et sanctum Israel quia pearach, id est, glorificauit aut decorauit te. Et capite. 61. hepaher. id est, ad decorandum locum sanctificationis meæ. Vnde peer, id est, decor aut corona qđ sit decor ei qui eam gestat: & etiam tipharah, id est, decor gloria. De secunda uero significatione hic & non alibi (quod sciam) exemplũ est: quod mihi utcunque significationem hanc suspectã reddit. Est etiam abhac radice purah, id est, ramus,

mus,& ab hoc nomine putat rabbi Dauid deriuari hanc significationem,qua significat deramificare. Diximus satis de hac significatione Exodi 8.super illud Hitpaer,id est, gloriare sup me. Est ergo locus iste sic restituendus. Cum excusseris oliuas tuas: non deramificabis seu dedecorabis post te,scilicet colligendo oleas derelictas: sed illę erunt peregrini & uiduæ. *Cum uindemiaueris uineam tuam:non colliges racemos post te.* Sunt hic duo uerba in hebræo, incertæ significationis:scilicet basar & halal, quorum prius uertimus uindemiare, secundum racemos colligere. Hebræi dicunt prius scilicet basar significare uindemiare munire roborare prohibere,& excidere,sed expensis locis quibus uerbum ponitur,uidetur solum duo significare scilicet munire & uindemiare:in quibusdam tamē locis uidetur conguere etiam prohibere: quoniam munitio solet homines prohibere, ne ingrediantur aut egrediantur. Disputauimus de uerbi significatione satis, Leuitici.25. quem locum consulere licebit. Posset uerti.Cum prohibueris uineam tuam,aut cum munieris:quod solet esse tēpore uindemiæ,quando uuæ sunt maturæ. Verbum uero halal,adhuc incertioris significationis est,quod Hebræi dicunt significare facere,inuoluere,dolore afficere,racemare seu uindemiare & illudere:sed meo iuditio uerbum ꝓprie significat racemare post uindemiā, aut scrutari racemos tempore uindemiæ. Nos significātius dicimus rebuscar uel rabiscar, id est, iterum querere postquam semel nidisti aut quesiuisti. Diximus etiam de uerbi significatione supra Leuitici.19. Est ergo litera sic reddenda. Cum uindemiaueris seu ut diximus prohibueris uineam tuam: non racemabis seu inuestigabis post te: sed erunt quæ remanent pupilli & uiduæ.

IN CAP. XXIIII. DEVTERO. AD morum ornamentum adnotatio.

SI acceperit uir uxorem, & non inuenerit gratiam in oculis eius,scribet ei libellum repudij. Graue & periculosum ualde est, coram te semper habere quem odio habes,& multa mala hinc oriri solēt, quare uoluit pius legislator, potius diuortium permittere: quam mala quæ ex hoc odio sequuntur tollerare,qua in re etiam fœminas in officio continuit: quæ modestiores & humiliores ad suos uiros erant, cum scirent eos potestatem habere repudiandi. In noua uero lege quando uir & uxor ueluti fratres sese tollerare debent, ad sua primordia res deducta est,ut scilicet unus unā sit uxore contentus, quam nulla ex causa a se eijciat quoad uinculum:licet bene e domo. *Non poterit maritus eius primus, iterum accipere eam.* Æquissima lex quæ uirum & uxorem simul mulctat, & uxorem quidem in repudio, uirum uero quia non poterat eam sibi reconciliare. *Non pollues terram* Fœdissima res peccatum est: quod non solum operantem maculat sed terram, quod si huiusmodi carnis pollutiones,sic terram maculare solent,quid interiores facient maculæ? *Si acceperit uir uxorē nouā nō egredietur ad bellū.* Pia lex ualde hæc est,& quæ multum augendæ proli fauere uidetur:in qua optime docemur non perturbare ꝓximi nostri lætitiam. Vbi simul docentur mariti,præsertim noui, quales se erga nouas uxores debeant exhibere, ut scilicet lętificent eas. Psalmo legis pro magno malo reputari, quod iuuenes Israel comederit ignis,& quod uirgines eius non fuerint lætificatæ scilicet a maritis seu sponsis. Cum etiam uita coniugatorum fere tota in labore & tribulatione sit, uoluit pius dominus, ad annum saltem unum, requiescere & gaudere. Similiter docemur dare unicuique ætati qđ suum est sicut iuuentuti gaudium,senectæ laborem suum. Hinc Christus. Non possunt inquit filij sponsi lugere, quandiu cum eis est sponsus. *Non accipiet pro pignore metam & catillum.* Omnes hæ leges, summa pietate plenæ sunt,& docent,non esse a paupere accipienda instrumenta, sine quibus uiuere nequit, idem de ueste intelligendum docet. Quid ergo facitis creditores,omnibus feris & lupis crudeliores, qui nudos dimittitis pauperes indumenta tollentes, quibus non est alia uestis in hieme? *Caue tibi a plaga lepræ.* Admonentur hic urbium recto res,ut morbos quos timent populum inficere posse,quantum possunt auertere curent, neque permittendus est morbosus in plebe quantuncunque nobilis sit, postquam Maria ducis soror, non est admissa ad castra ante sanitatem. *Non ingredieris domum eius ad capiendum pignus.* Non solum pietatem,sed etiam urbanitatem docet lex hæc, admonet enim non debere nos scrutari interiora domus proximi nostri eo inuito. Sunt enim homines in hac re tam curiosi,ut omnia quæ in domo proximi fiunt scire uelint. *Tibi erit iustitia coram domino Deo*

tuo. Mirabilis ualde est dignatio tua domine, & admirabilioris erga nos amoris uiscera tua, ut pro nostris beneficijs, te debitorem exhibeas: & ius aduersus te tribuas ei, qui in nos fecerit misericordiam: & præter hoc benedictionem apud pere consequemur. *In die eius dabis mercedem eius* Pessime a nobis mercenarij solui solet, ita ut opus sit aliquando ad iudicem pro debita mercede recurrere, & re uera putaré homines male a suis superioribus solui: qa ipsi male soluunt operas mercenariorū suorū. Vix enim hominem reperias qui non conqueratur de ma la solutione: quos si interroges an ipsi mercenarijs suis soluant quod suum est, deprædhédes eos multo plura illis detinere quam a dominis suis sibi detineantur & considera ut in litera sequitur, ne contra te clamet ad dominum: & fit super te peccatum. *Non morientur patres pro filijs* Iniquum esse uidetur, ut pœnam quam alter commeruit, alter soluat, sed unusquisq; pro peccato suo moriatur: neque debent principes in omnibus sequi iustitiam Dei, quæ nonnunquā uisitat iniquitatem patrum in filios: in tertiam & quartam generationem, quam tamen legem téperasse uidetur: apud Ezechielem. *Non peruertes iuditium peregrini & pupilli.* Debent principes, iudices suos maxime admonere: ut illis præcipue ius dicant: qui minus iura sua requirere possunt. Diuites enim & potentes, iudices urgent, munera offerunt, & omnem lapidem mouent ut sibi ius dicatur: quod pauperes facere nequeunt, ideo ad illorum causas maxime aduertendum est. *Non reuerteris ut capias manipulum relictum.* Auari animi est, omissum manipulum in agro requirere: & quæ iam ex obliuione, tua non erant, tua de nouo facere, & pulchre hic docemur, ut omnia oblita aut neglecta a nobis, pauperibus exhibeamus, quoniam forte hac de causa noluit nos Deus horum obliuisci: ut pauperibus ea traderemus.

IN CAPVT. XXV. DEVTERONO. iuxta literam adnotationes.

Cum fuerit lis inter uiros: & appropinquauerint ad iuditium: iudicabunt eos: & iustificabunt iustum & impium decernent impium. Posset etiam legi & Appropinquabunt ad iudicium: & iudicabunt eos. Et per iuditium intellige actum quo iudices ius litigātibus dicunt, aut locum iuditij: unde supplendum est, ad iuditium iudicum scilicet, qui scilicet iudices iudicabunt litigantes: & quod dicitur. Iustificabunt iustū, idem est qđ iustum pronunciabunt: & pro impium decernét; unicum est in hebræo uerbum scilicet impiabūt impium, si sic latinus sermo dici permitteret. Habent enim Hebræi, multa uerba, quibus non respondet in latino sermone aliquod uerbum. *Et erit si fuerit cædendus impius.* Hebraismus sicad literam habet. Et erit. Cum filius percussionū impius. scilicet fuerit, sed est hebraismus: sicut filius mortis filius perditiōis, id est, dignus percussione aut proximus percussionibus, qué loquendi modum in hebraismis explicuimus. *Prosternere faciet eum iudex; & percutere faciet eum coram se, secundum impietatem eius, in numero.* In tractatu de uerberandis, apud iudæos legitur, quod uerberandi, ambabus manibus columnæ alligabantur, & forsitan sic Christus fuit uerberatus. Solebant etiā iudæi ex traditione. 39. uerbera incutere, ne forte excederent una: unde & apostolus se accepisse gloriatur quinquies quadragenas una minus. 2. ad Chorin. 11. Nam quemadmodum, uesperam sabbati ad unam aut alteram horam præueniunt, ne errare contingat, aut statutam horam non seruare: ita uerbera minuunt ne contingat excedere: neque illud uerum arbitror quod uerberandus deberet manibus columnæ alligari, cū textus expresse eum deijcere præcipiat. Erat autem coram iudice uerberandus: ut ipse moderaretur uerbera tam in se, quam in numero si uideret reum niter ea debilitari, neque poterat iudex numerum illum quadragenarium excedere. Et quod dicitur, secūdum impietatem eius, hebraice est. Secundum sufficientiam impietatis eius: & uidetur dicere reum uerberandum maioribus uel minoribus uerberibus, prout impietas eius fuerit maior uel minor. *Vilescat frater tuus in oculis tuis.* Non plene constat quid proprie significet chalah, quod noster Santes hic uilescere uertit. Dicunt autem Hebræi significare torrere assare comburere, & uilem reputare Ieremiæ. 29. Chalam, id est, combussit seu torruit eos rex Babel igni. Et Leuitici. 2. Spicam chalui, id est, tostam igni Si autem radix nichal sit chalal, putarem tunc significare uilescere quemadmodum chalal: & per uilescere intelligo uilem de cætero reputari, quemadmodum uiles reputantur qui uerberantur: sed quia eo ipso quo uerberatur reputatur

putatur uilis:siue parum siue multum uerberetur, putarem hic per uilescere intelligi deturpari fluxu uentris. Ab hac enim radice est cluchalon quod Hebræi dicunt significare ignominiosum uomitum. Abacluh. 2. Si uero priorem teneas significationem, reddenda est litera. Ne forte rigescat frater tuus in oculis tuis. Solent enim finco pim passi rigescere. *Non obturabis bouem in tritura sua: uel dum triturat ipse* Id est, nō obturabis os bouis dum triturat ipse: quoniam indignum uidetur quod non liceat illi comedere, de eo in quo laborat: & pietatem docet locus Ponitur uerbum chasam quod nostri obturare uertunt. Ezechielis. 39 ubi sic habetur. Ve chosemet, id est, obturare faciet ipsa trāseuntes: quoniam transeuntes claudent nares præ nimio fœtore cadauerum: inde machsom, id est, clausura seu instrumentum quod ori iumenti coniungitur ne comedat. Psalmo. 39 Posui custodiam ori meo: machsom, id est, clausuram, quod Hieronymus silentium uertit. *Cum habitauerint fratres pariter ipsi, & mortuus fuerit unus ex eis, & filius non est illi, non erit uxor defuncti extra, uiro alieno.* Intelligunt Hebræi per habitare fratres pariter, habitare in eadem ciuitate uel uilla, eodem tempore, unde si alio loco habitaret, non teneretur eam ducere. Per uirum uero extraneum, intelligunt eū qui est ex alia familia. *Cognatus eius ingredietur ad eā: & capiet eā sibi in uxorē: & affinitatem contrahet cū ea.* Licet nō plene cōstet quid significet iabam, quod uertimus affinitatem contrahere: & similiter iabam quod cognatum: hæ tamen significationes communiores sunt. Dicit autem Gerundensis ante legem ius agnato proximiori fuisse, excitandi de mortui propinqui seminis: per legem uero, restrictū ad fratrem Sed quod ante legem fuerit consuetudo ut frater, defuncti fratris semen suscitaret constat ex uerbis Iehudæ Genesis. 38. Quod uero lex hic non restringatur ad fratrem, ex eo cōstare uidetur: quod dicitur cognatus eius ingredietur ad eam: quod firmari uidetur exemplo Booz qui genuit Obed ex Ruth, quam iure propinquitatis accepit: quare crediderim hoc iusprimum conuenisse fratribus, qui si non essent, túc conuenisse propinquiori. Quia tamen hic loquitur. Et erit Primogenitus quē pariet, stabit seu surget nomine fratris: uidetur posse teneri legē de solis fratribus loqui. Ponunt autem Hebræi septem conditiones ad hunc contractum requiri, quarum prior est, quod simul habitent in eadem uilla uel ciuitate, eodem tempore & utrique possessio in eodem sit loco. Secunda ut al ter frater sine semine decedat. Tertia quod maior inter superstites fratres eam accipiat. Quarta quod nun tenetur frater defuncti natus post fratris obitum: eam accipere. Quinta quod filius primum natus, cēseatur deffuncti fratris, non illius qui genuit, & loco illius succedet. Sexta ut mulier marito deffuncto, expectet ad tres menses: ut cognoscatur an māserit grauida. Septima ut nollente fratre eam accipere, seruetur lex q̄ statim sequitur. *Non delebitur nomen eius ex Israel.* Hæc est ratio legis. Gaudēt enim homines sibi similem relinquere loco sui, qui eos repræsentare uideatur: unde Ecclesiastici. 30. dicitur de filio probo. Mortuus est pater eius, & quasi non sit mortuus. Similem enim sibi reliqe post se. *Loquetur ad eum.* Scilicet suadendo & rogando ut accipiat eam. *Soluet calciamentum eius e pede eius.* Verbum chalats significat soluere aut separare. Hebræi tamen multas alias significationes uerbo tribuunt: de quibus sępius diximus Potes etiam uertere. Et separabit. *Et spuet in faciem eius.* Verbum Iarach significat proprie excreare uiridem excreationē: unde ierach, id est, olus uiride & iaroch uiride: unde uerti posset. Et excreabit. Si quæras quid significet huiusmodi excreario & discalceatio. Putarem esse signa abominationis & uilitaris. Illa enim in qua expuimus reputamus abominabilia, similiter uiles reputamus, qui nudis incedunt pedibus, aut nudatio pedis significabat hominem omnem humanitatem erga fratrem suū exuisse. *Si rixati fuerint homines pariter.* Admonui sæpius uerbum nassah potius significare eleuari quam rixari: unde nossah, id est, pluma sic ab eleuatione dicta: & nes, id est, accipiter sic animia eleuatione dictus. Posset etiam significare deplumare, si hoc uerbum latinum sit, ut sit sensus. Si deplumauerint se uiri. Vocat autem deplumare capillos euellere, quemadmodum pulli solent corrixari admuicem rostro plumas euellentes: aut si leuauerint se scilicet alter in alterum. *Miserit manum suam, & roborauerit* seu *roborare fecerit se: in uerenda ipsius.* Santes uertit hic appræhenderit: sed uerbum chazach significat proprie roborare & fortificare: ut patet Genesis. 41. ubi dicitur Chazach id est, fortificauerat se fames in terra: & est sensus

sensus. Et fortiter manu apprehenderit uerenda eius. A bus quod est uerecundari seu pudore afficere uel affici, est mabus, i. uerenda aut confusio. Adnotarunt hic Hebræi nullum esse nomen in lingua hebræa, quod proprie pudendū aut in honestum significet, ideoque putarunt linguam uocari sanctam. *Succides manum eius.* Verbum chasah, uidetur significare præcidere extremitatem alicuius rei, unde chaseh. i. finis extremitas, aut rem usque ad finem seu extremitaté succidere. Chabachu. 2. consuluisti pudorem domui tuæ, Chesot. i. succidendo usque ad extremum, populos multos. Voluit autem dominus fœminam tam seuere puniri, quoniam impedire nolebat membrum generationis, & multiplicationem seminis, quantum in se erat impedire quæ erat præcipua illius populi promissio. *Non parcet oculus.* i. non misereberis illius, quātum cumque sit mulier, & manus membrū ualde necessarium. *Non erit tibi in saculo pondus & pondus.* Dictio chis quam uertimus saculum, significat marsupium loculum & sacculū, ut patet. Prouerbiorum primo: ubi dicitur Chis. i. marsupium unum sit omnibus nobis. Hebraicè etiam pro pondus & pondus, est lapis & lapis, quoniam quondam pondera saltē pauperū, erant lapides: sicut modo in multis locis apud nos, qui non possunt habere ferrea, habent lapidea. Prohibet ergo dominus habere pōdus & pondus. i. diuersa pondera quemadmodum aliqui habent, alia. s. maiora & grauiora ad recipiendum seu emendū, alia uero. s. leuiora ad dandum seu uendendum: unde Micheç. 6. Et in saculo lapides doli. s. habent. i. dolosa pondera: ūde litera statim suo modo explicat quod dixerat, pōdus & pondus dicēs maius & minus. *Nō erit tibi ī domo tua Ephah et Ephah.* i. mensura diuersa, maior & minor: & sæpius admonui Ephah esse mensuram aridorum & secundum hebræos continebat tria sata. *Pōdus perfectum & iustum erit tibi.* Hebraice lapis integer & iustus: sed ut diximus lapis pro pondere accipitur, & præcipit integrū esse, quoniam facile pars lapidis frangitur & pondus minuitur: qua de causa solent pondera ferrea fieri: & quod additur iustum, idem est quod per iudices approbatum. Idem de Ephah. *Et caudam succidit in te omnium debilium.* Vnicum uerbum est in hebræo, quod significat de caudare: si latini nos sic loqui permitterent. Significat etiam nomen zanab caudam Iudicum. 15 ubi de Sansone dicitur, quod uertit zanab el zanab. i. caudam. s. uulpis ad caudam alteriūs uulpis. Et quod dicitur debilium. nomen nechessalim: i. debilium, nusquam nisi hic in scriptura reperitur. Danielis tamē. 2. iñuenitur chaldaice. Quemadmodum ferrum comminuit: & chassel. i. debilitat omnia: & per caudam abscindere intelligit extremos in castris, qui erant debiliores. *Et eras lassus & fatigatus.* Confundunt hic meo iuditio Hebræi duas radices. s. uph & iahaph. Citant enim in uph (quod proprie significat uolare) ea que sunt ex radice iahaph: quod est lassare. Significat ergo hic haieph lassum à iahaph ut diximus: quod est lassare. Sequens uerò uerbū. s. iaga, quasi idem significat quod iahaph. s. laborare, fatigari, & lassū esse: propria tamen significatio uidetur esse laborare, ut patet Iehosuah. 24. ubi dicit dominus. Dedique uobis terram, in qua non iagata. i. laborasti, unde hic uerti posset. Et tu eras lassus & laboraueras. *Delebis memoriā Hamalech de sub cœlis.* Verbum machah significat eradere tergere & abstergere. Disputauimus abunde de uerbi significatiōe Genesis. 6. & Exodi. 32. aut dęlere tergendo.

IN CAPVT. XXV DEVTERO. ad morum ornatum adnotatio.

SI fuerit lis inter homines. Quid opus est domine Deus, hæc tā sæpius iudicibus inculcare, ut. s. ius dicant unicuique secundum iustitiam & ueritatem? Impetuntur & solicitantur tam frequenter iudices ab his qui coram eis litigant, ut nisi crebro admoneantur & roborentur, facile a rectitudine animi declinabunt. *Prosternere faciet eum iudex.* Quemadmodum tu domine Deus in medio iræ misericordiæ recordaris, ita uoluisti seruos tuos iudices, in iuditio non sæuire sed emendare: ubi etiam aduerte impie, quōmodo debeas te corām iudice tuo prosternere, & deiectionem ue luti peccator ostendere. Docet etiam dominos ac parentes seruos & filios castigare: non tamen in eos sæuire. Audiant hoc qui seruos

ſuos præſertim Ethiopes crudeliter uerberãt,atque fere (lardi pinguedine accenſa) aſſant: quo quid crudelius eſſe poſsit ignoro. Mementote fratres,qualem erga uos deũ in puniẽdis ueſtris peccatis deſideratis,& tales uos erga ſeruos: caſtigatores non tortores exhibete. *Non obturabis boui trituranti os.* Docentur hic principes & domini,miniſtris ſuis neceſſaria ad uitã exhibere:neque ſuis negare ea in quibus laborãt *Cognatus eius ingredietur ad eam.* Mirum ualde eſt,quanta ſollicitudine dominus curet naturalia deſideria noſtra complere,ut licet mori neceſſe ſit,optimum tamen modum inuenit,quo nos quodam modo perpetuare & immortales ut cumque facere, uolens fratrẽ, defuncti fratris uxorem accipere,prolemq; gignere:quæ fratris perſonam referret & nomen. Simulq; docuit,qualis debeat eſſe inter fratres amor:& quomodo debeant res eorum curare ac ſi ſuæ eſſent. *Vocabunt eum ſeniores ciuitatis:& loquentur ad eum.* Non dedecet iudicem reum rogare, ut iuribus obediat & legibus:& poſtmodum ſi renuat iuxta leges patrias punire. *Soluet calciamentum e pede eius & ſpuet in faciem eius.* Non ſolum uerbere,ſed etiam opprobrio & dehoneſtatione, debent rei aliquando puniri,quoniam ſæpius magis ſentit homo dehoneſtari,quam mori. Docẽtur etiam hic fœminæ, quales erga defunctos uiros ſe debeant exhibere, ut quoad poſſunt ue lint honorem ac nomen eorum ſeruare. *Acceſſerit uxor unius,ut eruat uirũ ſuũ.* Non prohibetur uxor hic defendere & eruere uirum ſuum,ſi eum uideat male tractari:ſed ne impediat id,cuius cauſa & ratione in prætio eſt. Ad quid enim mulier in mundo,ſi non ſit generatio prolis? Non debet ergo prolẽ impedire:cuius gratia honoratur. *Non erit tibi pondus & pondus in loculo.* Omnia curat,omnia admonet,prudentiſsimus legiſlator: nouit enim quæ mala eueniant ex falſo & iniuſto pondere & menſura. Debent etiam miniſtri boni communis,omnia hæc explorare,& uidere an fiant huiuſmodi fraudes: quæ tãto deteriores ſunt,quãto prætextu iuſtitiæ fieri ſolent Põdus enim eo ipſo quo pondus eſt,iuſtũ eſſe creditur, quod ſi inæquale & iniuſtum ſit,homines prætextu iuſtitiæ decipit. *Vt prolongent ſe dies tui.* Propter quatuor pollicetur dominus hominibus prolixam uitam .ſ.ob pietatem erga paren-

Quatuor ob quæ dominus longam pollicetur uitã

tes,ſ.ſ.eos honorent,ob pietatẽ in aues ſeubruta:propter receſſum ab immunditia,& ob iuſtitiam ſeruatam in pondere & menſura. Si ergo uitam prolongare uis. Sis pius ac iuſtus & ab immunditiis recedas. *Quia abominatio dei eſt omnis qui facit hæc.* Omnia abominabilia terra reijcit à ſe,aut ſaltem reijcere cupit:& cum impietas & iniuſtitia ſint abominabilia apud deum,non mirũ ſi terra non ſinat ſuper ſe uiuere impios, iniuſtos & immundos. *Memẽto quæ fecerit tibi Hamalech.* Etſi dominus nos ut plurimum uelit malorum nobis illatorũ oblitos:beneficiorum uero memores: eſt tamẽ tam magnum malũ afflicto addere afflictionem præſertim ſi te non læſerit unquã: ut in hac re oblitos,uindictæ uoluerit eſſe memores: quare maxime cauendum tibi eſt,ne debilem aut percuſſum percutias. Audi Pſalmiſtam, Quoniam quem tu percuſsiſti perſecuti ſunt:& ſuper dolorem uulnerũ eorum addiderũt. Dæleãtur de libro uiuentium:& cum iuſtis non ſcribantur. Pſal. E alio Pſal. Perſecutus eſt hominem inopem & mendicum:& compũctum corde mortificare Pſal. Habes etiam hic communitatem debere uindicare mala:quæ fiunt membris ipſius communitatis. Et licet dominus Leuitici.19. præceperit non debere eſſe memores iniuriæ ciuium:hic tamen præcepit cõmunitatem memorari.

IN CAP. XXVI. DEVTERO. IVXta literam adnotatio.

ET *Erit cum ingreſſus fueris in terrã quam dominus Deus tuus dat tibi.* Statuit hic lex quomodo poſt terræ promiſſæ ingreſſum,deberent gratitudinem domino oſtendere. profitendo ſe iam accepiſſe,quod domi nus pollicitus fuerat patribus eorum, terram.ſ. fructiferam & pinguem,prout fructus,quorum primitias afferebant, teſtabãtur. *Accipies de priori omnis fructus terræ.* i.de primis fructibus omnis terræ:& uidetur hoc præceptum non obligare eos ad hoc omni anno facere, ſed ſemel,quam primum eſſent terram ingreſſi, tenebantur tamen præter hoc ſingulis annis offerre primitias ſacerdotibus: ut dictum eſt ſupra capite.18. Dicit autem rabbi Selomoh ex ſeptem rebus primitias dontaxat dandas.ſ.ex frumẽto,hordeo,uino,oleo,malogranatis, ficu

&

& palma: olerum uero nō tenebãtur dare: unde Christus Mathei.23. phariseis obiectat, quod ostentatione maioris iustitiæ, decimēt mentã, anhetum, &, omne olus. Hic tamen præcipit ex omnibus fructibus, primitias offerre. *Pones in canistro.* Dictio tene, canistrum uel sportam Hebræis significat Hieronymus tamen cartallū uertit: et infra.28. uertit horreum: ubi dicitur. Benedictū tanacha.i. horreū tuū, quod alij sicut hic, canistrum uertunt. *Vt habitet nomen eius ibi.* i. locus à nomine domini denominetur, quãdiu ibi fuerit: ut uocetur domus dei in qua habitat dominus: ubi enim moratur nomē alicui⁹, ibi ipse morari dicitur. *Anũciaui hodie domino deo tuo.* i. manifesto coram eo. Aliqui uertunt. Profiteor, sed uerbum proprie significat anunciare: licet quasi in idem redeat Genesis.3. Quis higid.i. anũciauit tibi quod nudus esses? *Et ponet illud coram altare domini* Hebraice est. Et requiescere faciet illud: unde uidetur, quod ad aliquod spatium debeat esse coram domino. *Et respondebis & dices.* Melius uertas. Et humiliabis te & dices: quoniã anah & respondere & humiliari significat: ut sæpius probabimus & patet. Threnorum.5. Mulieres in Sion himnu.i. humiliauerunt. *Sirus peribat pater meus.* Obscurus ut cunque est locus: sed aliter meo iuditio reddendus, quã uerterit Santes sic.s. Sirus.i. Laban qui erat Sirus perdens.i. perdere uolens, patrem meum.s. Iaacob. Voluit enim eum perdere, cum eū persecutus est: ut habetur Genesis.31. unde Munsterus uertit. Sirus conatus est perdere patrem meum. Si tamen Santis sententiam teneas, sensus est: ac si esset sirus peribat pater meus seu in Siria, nisi dominus inde eum aduxisset: prior tamen lectio mihi magis probatur. *Fuit ibi in gentem magnam.* Melius uertas in gentem excelsam robustam & multam. *Et malefecerunt nobis Ægiptij & humiliauerũt nos.* Posset etiam uerti. Et contriuerunt & proposuerunt super nos: hebraice est. Dederunt super nos seruitutem duram: sed sensus redditus est. *Vidit afflictionem nostram, & laborem nostrum, & oppressionem nostram.* Inspectis uocabulis hebraicis, melius uertas. Vidit humiliationem nostram, laborem nostrum, & angustiam nostram: seu coartationem. *In signis & portentis.* Dixi sæpius discrimen quod ponunt Hebræi inter. Ot.i. signum & mophet.i. portentū quod mophet respiciat futurū. *Ponet ea coram domino.* Melius relinquet, quoniam ianach à quo hinachto relinquere significat. *Et lætaberis in omni bono.* .s. gaudendo & comedendo: unde constat cibū & potū ad lætitiã pertinere. ut hebræi dicunt. *Cumque cōpleueris decimare omnē decimã prouentus tui anno.3. anno decime.* i. anno: quo teneris decimã dare Leuitis, quod erat singulo tertio anno ut dictum est capite.14. huius libri. Solebant & tenebantur iudei singulis annis Leuitis decimas dare: quibus cōpletis tertio anno soluebant. Tertiã decimã tunc dabis Leuitæ & cætera. *Abstuli sanctitatē e domo.* Verbum bahar.i. abstuli ut sæpius admonui, significat ꝓpriè cōburere & depascere: & hic etiã hæc.2. significatio quadrat: ut sit sẽsus. Depascere feci seu comedere feci sanctitatē.i. decimam quã domino sanctificaueram aut separaueram: quæ quidē sanctitas erat in domo mea seruata. Si tamen auferre uertas, non male interpretaberis. Munsterus uertit. Separaui. *Non comedi in labore meo ex eo, & nō cibaui me ex eo in immũditia: & nō dedi ex eo pro mortuo* Obscurus ut cunque locus est: & uidetur iste esse sensus. Quantū potui feci, ne ex huiusmodi decimis pauperū comederē: neque comedi ex eis in labore seu necessitate mea: neque: cū essem immūdus, aut neq; cū immūdis Forsitã putabãt inmundi, sibi licere omnia comedere. Alij uertunt. Nihil ex ea expendi in re inmunda seu prophana: neque cibaui ex ea immundū seu prophanū qui non esset leuita uidua, aut pauper, neque dedi ex eo pro mortuo, quoniã gentes solebãt (ut eis uidebatur) mortuos cibare certis diebus: ut legitur in historia sancti Petri epularū. Alii ad curandã rē funebrē, ut est area & alia quibus mortui deferebantur, in quibus pij homines aliquid in sumebãt, aut in conuiuio quod solebat fieri in die obitus alicuius, quẽadmodum usque hodie fit in multis Christianorū regionibus. Aut ad aliquē interficiēdū, unde Prouerbiorū.31. Ne dederis uias tuas ad ꝑdendos regēs. Difficilē reddit locū ignorantia propriæ significationis uerbi baar: quod aliqui uertunt auferre alij perdere, nos uero pascere seu cibare. *In toto corde tuo & in tota anima tua.* i. tota intētione & uolūtate. *Dominū exaltasti hodie.* Verbum amar, dicere potius significat quã exaltare, potest tamen sumi pro exaltare: sed propria significatio tollerari potest ut sit sensus dicere fecisti hodie quod esset tibi Deus in deum: ac si dicat hodie ore tuo professus es: te habere

Iehouah pro Deo tuo: similiter te seruaturum statuta præcepta & iuditia. Similiter dominus dicere fecit, id est, etiam ore professus est: quod tu sis illi in populum peculiarem: aut quod esses illi populus peculiaris. *Ponat te super omnes gentes quas fecit, ad laudem & nomen & gloriam.* Alij legunt, ut sis in laudem, nomen & gloriam. Sunt enim omnes gentes in laudem Dei, quoniam laudatur ab eis & quod eas fecerit, & in nomen quoniam famam acquirit ex eo quod fecerit eas, & ad gloriam seu decorē quoniam glorificatur a gentibus aut quod eas fecerit. Mihi tamen secūda lectio magis placet, ut scilicet loquatur de populo Israel, ex cuius mundicia & sanctitate, dominus acquisiuit laudem nomen & gloriam, quemadmodum dominus ex bonitate & munditia serui, acquirit omnia hæc. Audi dominum apud Isaiam capite. 49. dicentem. Seruus meus es tu Israel, quia in te gloriabor. Et Zachariæ. 10. dicit se posuisse eos tanquam equum gloriæ suæ: & causa quare ponat eos in gloriam subditur, cum dicitut. *Vt sis populus sanctus.* Id est, separatus ab omni immūditia, & cultui meo applicatus.

IN CAPVT. XXVI. DEVTERONO. iuxta mores adnotatio.

ANnunciaui hodie domino Deo tuo, *quia ingressus sum terrā super quā iurauit dominus patribus nostris.* Quid sibi uult domine Deus mi, protestatio hæc? Nonne sermo tuus ueritas est? Nōne ea omnia quæ pollicitus es opere comples? Nouit dominus mendatia nostra, nouit & ingratitudinem nostram. Dissimulamus bona, prætermus accepta beneficia, non respondemus promissis nostris: etiam si uideamus Deum omnia sua promissa complesse: quare uoluit nos coram sacerdotibus profiteri eius ueritatem, & tetrę primitijs hoc attestari. *Sirus perdens patrem meum.* Pulchre admodum docet nos locus iste, non unicum beneficiū coram Deo reftere: sed omnia præsertim præcipua simul & gratificari, & cuperem Christianos huius professionis memores ut semel saltem in anno profiterentur summa Dei benefitia præsertim redemptionem, quam misit dominus populo suo. Vbi simul disce non solum tibi, sed patribus tuis exhibita beneficia referre, quemadmodum isti faciebant. Aduerte etiam quantum malum sit, apud infideles perire, aut inter eos mori: etiam si fidelis moriaris, Sirus (inquiunt isti) peribat pater meus. *Peregrinatus est ibi cum uiris paucis: & fuit ibi in gentem magnam* Solent sancti crescere & multiplicari persecutionibus: ut discas eos qui sanctos se dęlere ac perdere putant, potius eos multiplicare suis persecutionibus. Nam quanto magis eos opprimebant Ægiptij tanto magis multiplicabantur & crescebant. *Vidit afflictionē nostram, & laborem nostrum, & oppressionem nostram.* Solet dominus nō perfunctorie sed oculate & sigillatim seu ad numerū, uidere tribulationes sanctorum, quemadmodum ministeria & obsequia. *Eduxit nos ex Ægipto, cum potentia & brachio extento.* Quid opus est domine Deus, neruos potentiæ tuæ extendere, brachium eleuare: ac roborare te, ut iustos tuos à laboribus eruas: nisi ut ipsi uideant dilectionem tuąm erga se? Magnificauit dominus (ait sanctus Lucas) misericordiam suā cum parentibus Iohānis baptistæ: ut maiora bona illis conferret. *Attuli primitias fructus terræ, quam dedisti mihi Domine.* Quis daret nos talem in donis dei semper habere mentem: ut illorum ei primitias offerentes, profiteremur nos cuncta ab eo habere. *Lætaberis in omni bono, quod dederit tibi dominus Deus tuus.* Lęto & hilarianimo suscipienda sunt munera dei: & in eis cum pauperibus ac pupillis gaudendum: ut ostendat tibi dominus, cum quibus debeas munera eius expendere: qua in re etiā disce, quali fronte debeâs elemosinam elargiri. *Abstuli sanctitatem e domo.* Docentur hic homines, ea que sunt dan da domino ueluti sancta non comedere .s. decimas, & primitias, sed quam citius possunt ea e domo sua ejicere: & seruis domini ac pauperibus dare. *Non comedi in tristitia mea.* Docētur hic homines restringere se, ne quę pauperibus & ministris sunt debita: in sua necessitate consumāt: contra eos qui quāprimū indigent quæ sunt ministrorū & pauperorū absumunt. *Benedic populo tuo Israel.* Iste bona fecit, deiq; sui præcepta impleuit: & tamen præmium suorū bonorū operū nō tā sibi quā populo suo, à domino postulat: ut doceat priuatos in bonis operibus suis, nō tā ꝓpriū quā cōmune prēmiū querere. Similiter merita nostra nō solū nos, sed etiam

Exod. 1.

Videt dominus per singulas sanctorū tribulationes.

Luce, 1.

Extollit se Dominus ut beneficiat sanctis.

etiam communitatem cuius membra sumus iuuare. *Dominũ professus es hodie.* Postquam dominus Deus huiusmodi professiõibus & protestationibus gaudet, cur non frequenter eas faciemus illi, ut ipse etiam nos profiteatur populũ suũ esse? Qui me (inquit erubuerit corã hominibus: hunc filius hominis erubescet coram angelis Dei. *Ut sis in laudem & nomen & gloriam.* Docet te hic o homo Deus tuus: qualem esse debeas: ut scilicet propter te laudetur, nominetur & glorificetur, quod facile fiet, si adnitaris ut sis sanctus & impollutus domino Deo tuo.

Luc. 9.

IN CAP. XXVII. DEVTERO. IVXta literam adnotatio.

ET præcepit Moseh & seniores Israel populo. Omnes fere nostri sic uertunt: sed quia sequitur, quæ ego præcipio tibi, puto solum Moseh uice domini præcepisse: & uertendum esse. Et præcepit Moseh senioribus Israel, & populo dicendo. *Custodi omne præceptũ, quod ego præcipio uobis hodie.* Loquitur de præceptis professionis ut infra explicatur & benedictionibus & maledictiõibus populo proponendis in monte Gherizim & Hebal: & de lapidibus ponendis in Iarden. *Statues tibi lapides grandes.* i. eriges scilicet unum super alium in medio. s. fluminis. *Et linies eos calce.* Dicunt Hebræi uerbũ sud, significare linire, & meo iuditio sud sadad & sadah sunt eiusdem significationis. Dicunt uero sadad, significare agrum colere: unde sadeh. i. ager. s. cultus: quare sud, significat æquare cõponere ad modum agri culti: & ex cõsequenti significat incrustari & linire, quod nihil aliud esse uideatur quam æquare: unde hic etiam uerti posset. Et æquabis eos equalitate seu linitione: quoniam nomen sit, eiusdem significationis est cum uerbo. Quia tamen Isaiæ. 33. ubi dicitur. Et erunt populi incendia sid, id est, calcis. Et Hamos secundo. Eo quod combusit ossa regis Edom lasid, id est, in calcem, seu ad modũ quo calx comburi solet: uidetur melius uertendum, linies eos calce aut calcificabis eos calce: si sic loqui sermo latinus permitteret: quemadmodum nostri uertunt. Super calcem uero describenda erat lex, id est, maledictiones, aut lex quę posita est capite superiori: quod scilicet profitentur se habere Deum pro Deo suo: & quod Deus profitetur se habiturum Israel pro populo suo, ut inferius explicatur ibi scilicet. Abscultа & audi. Die hac factus es in populum domino Deo tuo. *Non leuabis super eos ferrum.* Scilicet ad dolandum eos. *Et lapidibus perfectis ædificabis altare domini.* Claris uel integris, quibus scilicet nulla particula desit. *Declarando bene.* Significat uerbũ beer proprie declarare, ut diximus primo huius libri capite: hinc beer, id est, puteus sic dictus a claritate aquæ, aut quia discoopertus & clarus. *Absculta & audi.* Ignorant meo iudicio Hebræi quid proprie significet uerbũ sachat, quod uertimus absculta: quoniam in scriptura nusquã nisi hic inuenitur: unde rabbi Ionah uertit hic. Suscipe. Inuenitur tamen Hamos quinto nomen sichut, quod dicunt idolum significare. Dicitur enim. Et portastis & Sichut, id est, idolum, alij receptionem, alij onus uoluntarium: unde in lingua Ismaelitica, dicit homo sotio suo Sachet, id est, porta dominum. *Die hac factus es in populum, domino Deo tuo.* Scilicet propter professionem factam superiori capite: iam antea populus erat, sed modo de nouo factus dicitur, propter renouatum fœdus. *Isti stabunt super maledictionem.* Id est, ad maledicendum. Et aduerte quod benedicere hic, est bonum a domino precari, maledicere uero, est malum abeo poscere transgressoribus. Dicunt autem Hebræi sex tribus stetisse super unum mõtem: & sex super alterum, sacerdotes uero cum arca domini mansisse in ualle intermedia. Adnotant etiam filios liberarum stetisse ad benedicẽdum, filios uero ancillarum ad maledicendum: inter quos mesit Reubẽ, quoniam a sua dignitate propter peccatum deiectus est quod non credo. *Qui fecerit sculptile & conflatile.* Hebraice est qui fecerit sculptile & fusum: & per sculptile intelligit dolatum in ligno uel lapide: per fusum id qđ ex metallo liqfacto funditur: ac si dicat Maledictus q aliquod colendũ fecerit: siue ex lapide siue ex ligno siue ex metallo fuso. *Et ponit in abscõdito.* ut. s. furtiue illud colat: quoniã idololatriã publicã, magistratus punire tenebatur. *Dicent Amen.* Admonui sæpius a uerbo amã quod est stabilire & firmare, esse amen: quod est stabilitum firmum: & ita isti respondebant, ita fit, firmum sic stabiliatur, quod uidelicet talis sit maledictus. *Maledictus uilipendẽs patrẽ suũ.* Verbum chalah, secundo significat leuem reputare despicere. Videtur enim idem significare

quod Chalal. *Maledictus attingens terminum socij sui.* Non plene nota est significatio dictionis masig: quæ hic in hebræo ponitur, alij uertunt pro attingere transferre: sed dictio meo iuditio significat retrocedere seu retrahere, & uertendum puto. Maledictus qui contrahit terminum socij sui: ut strictiorem faciat hæreditatem eius. *Quia reuelat alam patris sui.* Accipitur hic patris uxor, pro matre & pro nouerca: & præcipue est sermo de nouerca, quoniam facilius homo cum ea rem habet, quam cum matre & per reuelare intelligit detegere, & per alam intelligit fimbriam uestimenti: quę modum alæ habet, & ueluti ala auē, tegit hominem: & dicitur reuelare fimbriam patris, quoniam fimbria uxoris fimbria est uiri sui: cum in eius solius sit potestatis eam ad concubitum detegere: & quemadmodum horrēdum filio esset, oram patris sui detegere: ita debet horrere detegere oram seu fimbriam nouercæ suæ. *Capiens munus, ut percutiat animam.* Id est, pecunia interficiens hominem, & capitur anima pro uita: & ut lictorē seu ministrum iustitiæ excludat abhac maledictione & magistratum addit, sanguinem innocentem. *Maledictus qui non statuerit uerba legis huius.* i. qui quantum in se est non cōpleuerit ea quæ in hac lege dicuntur: aut penes se non firmauerit se seruaturum. Et considera legislatoris prudentiam. Ædiderat iam leges ac punitiones pro peccatis manifestis, & quæ testibus poterāt probari: hunc uero prohibet occulta & punit ea maledictione: quæ ut plurimum occulte fiunt, iuxta illud Psal 108. Induit maledictionem sicut uestimētum, & intrauit sicut aqua interiora eius, & sicut oleum in ossa eius.

Reuelare alā patris est cū uxore eius coitus

IN CAP. XXVII. DEVTERO. AD morum elegantiam adnotatio.

S*Tatues tibi lapides grandes.* Admiranda ualde est hominis inconstantia & instabilitas: ut opus sit domino tot testes adhibere, ad eum in promissis retinēdum. Isthuc enim tēdunt huiusmodi pacti renouationes, eiusque in lapidibus descriptiones ut sidigraphi, nō possent promissa mentiri. Voluit autem dominum hoc testimoniū poni in monte Hebal & in larden: ubi erat terminus & initium promissæ terræ, ut testaretur huiusmodi scriptura, se iam illis promissa complesse, restare uero, ut ipsi etiam promissis suis starent, non colendo alium Deū. *Ædificabis ibi deo altare.* Vbi accipis ꝓmissa iustum est ut ibi gratias agas & benefitia referas. *Declarando diligenter.* Pulchre locus iste docet legislatores, non confuse neque obscure, sed clare & aperte leges & statuta sua populo ꝓponere: ut nullus sit postmodum ambigendi locus: neque iuris prudentes scripta sua in immensum multiplicent Deus autem illud fieri iussit, ue Iudæi postmodum pacti ignorantiam prætenderent. *Locutus est Moseh & sacerdotes Leuitæ.* Voluit sanctus Moseh sacerdotes inducere ad munus legis explicandæ: ut populus de cætero eos docētes libentius audiret, sciēs sibi munus adeo & seruo suo Moseh demandatum. *Die hac factus es in populum domino deo tuo.* Nescit uulgus munera diuina prout decet æstimare: quare prælatorum & superiorū est. eorum præcipuꝫ hominibus inculcare, quēadmodum facit nunc sanctus legislator. Ignorabat enim Israel, quanti faciendum esset: quod aliquis populus sit populus Dei, & quāta sit eius dignatio acceptare gentem aliquam in populū suum, quod Moseh nūc clare ostendit eis, quod etiā multis alijs locis facit *Isti stabunt ad benedicendum.* Nullum lapidē non mouet Deus ut nos ad obseruantiam suarum legum inducat, præmijs promissionibus ac benedictionibus nōnunquam allicit nōnnūquam minatur magna mala, multiplicat benedictiones & maledictiones, sed superba mēs nostra, neq; blanditijs neq; minis mouetur. Quo in loco illud etiā aduertēdū ē, homines uidelicet liberos & benedictos, electos ad benedictiōes impcādas: ex seruis uero natos, ad maledicendum: ut tam maledictiones quam benedictiones, ex autoribus robur & efficatiam haberent. *Et ponit in abscondito.* Ne putarēt homines impune in abscondito posse peccare, ferit maledictionibus huiusmodi peccatores: ne ergo o homo publice pecces, magistratum time: ne autem in abscondito, time maledictionem domini. *Maledictus uilipendens patrem suū.* Sunt quædā uicia quę homines ꝓ nihilo reputant, qualia sunt parentes uilipendere, terminum seu stipitem mutare, cœcum errare facere, iuditium uiduæ & pupilli peruertere: quæ tanto sunt grauiora, quanto in imbecilliores fiunt, quæ merito a domino anathemate puniuntur. Graue enim est in cæcum

sæuire,

ſequire, & iuditium eius qui ſe tueri nequit peruertere. *Maledictus coiẽs cum ſorore ſua:* Periculoſa res ualde, conuerſatio cum fœmina etiam ſorore: ex qua multa mala prouenire poſſunt, ideo opus fuit eam tot legibus & maledictionibus uallare. *Maledictus qui non ſtare fecerit legem hanc.* Audis hic quam graue ſit, leges domini frangere: ut nõ ſolum maledictus ſit qui rem lege prohibitam facit: ſed etiam qui non impleuit eam.

IN CAP. XXVIII. DEVTERONO.
iuxta literam adnotatio.

POnet te dominus Deus tuus excelſum ſuper omnes gentes terræ. Id eſt, ſuperiorem ſcilicet dignitate diuitijs numeroſitate, & id genus alijs bonis. *Et apprahẽdẽt te.* Verbum naſſag quod Santes apprahendere uertit nõ tam apprahendere ꝙ attingere ſignificat: ut patet Leuitici. 26. ubi dicitur Vehiſsih, id eſt, & attinget tritura uindemiam. Si tamen uertas apprahendere non errasti. *Benedictus eris in ciuitate: & benedictus in agro.* Duo ſunt hominum negociantium genera: quidam negotia ſua exercent in ciuitate, ut mercatores & alij artifices: alij uero in agro ut agricolæ, & alij labora tores. Eſt ergo ſenſus, ſiue negotia tua ſint in ciuitate ſiue in agro, proſperaberis in eis: ex beneficio domini. Nam huiuſmodi benedictiones nihil aliud ſunt, quam benefitia Dei: quibus auget bona hominum. *Benedictus fructus uẽtris tui.* Id eſt, augeberis in filijs, qui ſunt fructus uẽtris. *Armenti boum tuorum & gregi pecudum tuarũ.* Ignorant ut iam capite. 7. huius libri admonui, & Exodi. 13. hebræi: quid proprie ſignificet ſegar, id eſt, armentum. Nam Munſterus uertit fœtus. Santes aliquando uertit primo genitum, hic uero armentum, alibi emiſſum ſeu eiectum: unde hic uerti potes emiſsionis boum tuorum. Dictio rara eſt in ſcripturis. Similiter ſignificatio dictionis ſequentis aſterot, id eſt, gregum, non plene nota eſt, de qua diximus capite ſeptimo huius libri. Aliqui caulas uertunt & loeus conſentit. Eſt etiam Aſterot nomen urbis: cuius ſcriptura meminit Geneſis. 14. Eſt etiam nomen idoli, Primo regum. 11. & Iudicum ſecundo. *Benedictum caniſtrum tuum, & reliquiæ tuæ.* Intelligit hic per caniſtrum ſportam qua panis includitur in domibus in quibus eſt abundantia, ut inde quiſque domeſticorum accipiat quod uoluerit, in quo etiam reliquiæ panis aſſeruantur, poſt prandium uel cenam: & dicitur benedictum, cum in eo nõ deeſt panis aut eſt in copia, & per reliquias intelligit quod ſupereſt. Hieronymus hic horrea uertit cum ſupra 26. & hoc eodem capite uerterit caniſtrum ſeu cartallum. *Benedictus tu in exire tuo, & benedictus tu in reuerti tuo.* Id eſt, proſperaberis dum exieris & redieris domum, cunctis recte geſtis aut incolumis exibis & redibis domum. *Percuſſos coram te.* Aliqui uertunt, corruentes ante te. *In omnibus ad quæ miſeris manum.* Hebraiſmus eſt ſignificans, in omnibus quæ feceris, uel tractaueris, uel inceperis. *Stare faciet te dominus ſibi in populum ſanctum* faciet quod permaneas populus eius, ſeparatus ab alijs populis & applicatus mihi qui ſum ſanctus: aut eriget te ut ſis illi populus ſanctus. *Videbunt omnes populi terræ: quod nomẽ domini inuocatũ ſit ſuper te.* Id eſt, audient omnes populi terræ quod tu uoceris meus ſeu populus domini: audiendo ſcilicet bona quæ fecero tibi, quemadmodum dominus temporalis ſolet ſuos eleuare. *Et timebunt te* Scilicet propter me cuius ſeruus tu es: quemadmodum quis timet tangere ſeruos potentis domini. Aut quod tu inuoces nomẽ meum in tuis neceſsitatibus: & quod ego ſubueniam tibi & timebunt te. *Et abundare faciet te dominus bonis.* Poteſt etiam uerti. Et reliquias ſeu reſiduum faciet tibi dominus in bonis, id eſt, faciet quod multa tibi bona ſuperſint, quod idem eſt qđ abũdare facere, aut quod multa bona poſt obitum tuum relinquas in filijs iumentis & alijs. *Aperiet tibi dominus theſaurum ſuum bonum, cœlum.* Vocat dominus theſaurum ſuum bonũ cœlũ: quoniam illic habet recõdita ea, quibus ditat homines in terra, ut ſolem pluuiam niuem grandinem & id genus alia. Iob. 38. habes. Nunquid ingreſſus es theſauros niuis, & theſauros grandinis uidiſti? Nomen oſar. i. theſaurus, aut theſaurum aut repoſitorium ſignificat, ab aſar quod eſt recondere ſeu reponere. *Dabit te dominus in caput, & non in caudam: & eris duntaxat ſurſum, & non eris deorſum.* Hebraiſmus eſt, quem textus ſtatim explicat hic: quod ſcilicet dare in

caput est facere superiorem, dare in caudam inferiorem: aut æstimare & uilipendi. Explicuimus phrasim in hebraismis: & pro eris duntaxat sursum hebraice est. Eris in eleuationem & non in declinationem. *Mittet dominus in te maledictionem & perditionem & increpationem.* Ignoratur quid proprie significet meerah, quod maledictionem uertimus, quoniam nescitur quæ sit propria radix eius: & uidetur potius abarah quod est colligi & contrahi, unde uidetur significare contractionem. Secundum nomen scilicet mehumah, est ab haiam quod est cōterere frangere & tumultum facere, unde pro perditione uertere licebit contritionem uel fractionem seu tumultum. Tertia uero dictio scilicet geerah est a gaar, quod cum bet est increpare, quādo uero sine eo, perdere seu corrumpere ut patet Genesis.37. ubi dicitur. Vatijgar, id est, Et increpauit eum pater suus: & per increpationem intellige reprehensionem, sed altera significatio scilicet perditio magis loco quadrat. Vnde posset sic locus explicari. Mittet dominus in te contractionem scilicet omnium bonorum cōtrahēdo ea quæ possunt bona tua augere, & perditionem scilicet tuam & corruptionem: ut scilicet omnia tua corrumpantur, aut increpationē qua res omnino perit, iusta illud Psalmi. Ab increpatione uultus tui peribunt, & quæ sequuntur uidentur præcedentia explicare. Quoniam sequitur. In omnibus in quibus mittes manum: ut sit sensus. Mittet dominus contractionem in omnibus ad quæ manum miseris, & perditionem donec deleris & corruptionem aut correctionem ut cito pereas. *Percutiet te dominus tumore.* Ignorant Hebræi omnino quid significet sachephet quod hic uertimus tumorem: ut iam Leuitici.26. diximus: unde alij phthisin Rabbi Dauid dicit esse morbū quo corpus efficitur macilentum. Alij hidropisin putāt. Hieronymus egestatem. Est etiā ab hac radice sachaph quod significat auem Leuitici.11. quā nostri larum uertunt, quæ est auis parua & nigra, habitans iuxta aquas: terra & aqua degens, quæ & fullica appellatur. *Et febri.* Quoniam uerbum chadach significat ardere infra. 32. non mirum quòd chadachat febrem significet. *Ardore.* Significat dalechet, ut dicunt Hebræi ardorem. Nam radix eius. s. dalach: significat ardere ut patet Ezechielis.24. ubi dicitur Hadlech, id est, acēde ignē: seu ardere fac, sed Genesis.31. uertunt nostri persequi, ubi dicit Iaacob. Qnia dalachta, id est, persequutus es me, sed retenta priori significatione melius uertas quia sic acensus est post me: aut arsisti post me. *Et siccitate.* Etiam hæc dictio obscuræ significationis est sicut charah radix eius. Videtur tamen Iob.30. significare siccare, ubi dicitur. Os meum charah, id est, aruit præ estu seu siccitate. *Et percussione uenti orientalis.* Solet huiusmodi uentus omnia exsiccare tam homines quam blada, nos uocamus subsolanū. Alij uredinem uertunt, nomen siddaphon non plene notum est. Genesis tamē.41. uidetur significare uētum urentem, ubi dicitur de spicis quas uidit Pharoh. Et septem spicæ inanes sceduphot id est, arefactæ. Et post pauca Schednphot chadim, id est, arefactæ uento orientali. *Et rubigine.* Aiarach quod est excreare uiridem excreationem, est ierachon, id est, rubigo sic dicta a uiriditate. *Erunt cœli tui qui sunt supra caput tuum ænei.* Id est, nullum humorem habebūt ad demittendam pluuiam super terram tuam. Idem de terra ferrea. *Dabit dominus pluuiā terræ tuæ nebulam & puluerem.* Consulto non uertimus cum alijs puluerem & terram, aut arenam & puluerem, propter duo, Primum ne inutilem faceremus repetitionem, Secundo quia dictio abach, non puluerem ut nostri putarunt, sed fumum aut nebulam proprie significat, ut patet. Canticorum.3. Præ omni abchat, id est, fumo aut nebula aromatarij: ubi nostri uertunt. Præ omni puluere aromatarij. Disputauimus abunde de significatione nominis Exodi.9. & Genesis.31. *Descendere faciet super te donec disperdaris.* Descēdere faciet super te, aut puluerem & nebulam, aut aliquid aliud quo disperdaris: aut melius consumaris. *Eris in commotionem per omnia regna terræ.* Id est, eris commotus in omnia regna terræ: ut idem sit commotus quod uagus. *Et non erit commouere faciens: expauescere faciens.* Sensus ē Erit cadauer tuum esca omni uolucri & omni bestiæ: & non erit expauescere faciens, id est, deterrens aues ac bestias: ne comedant cadauer tuum. Verbum charad significat commoueri & expauescere: de cuius significatione disputauimus Gene. 27. *Percutiet te dominus ulcere Ægypti.* Dicūt Hebræi sechin, quod ulcus uertimus, significare ulcus pueniēs ex caliditate de quo Exodi nono & Leuitici.13. diximus: & meo iudicio sunt uesicæ inflatæ: nostri

uocant bexigas: qui morbus maxime in sectatur pueros *Et in firmitatibus ani.* Ignota est hebræis significatio uerbi aphal, aquo ephol & ophel. Dicũt autem ophel significare arcem munitionem seu locum eleuatum, hic forte significat nates ab eleuatione: & est morbus communis eas in sectans, qui dicitur ficus. nos uocamus almorreimas Castellani almorranas. *Scabie & prurigine.* Dicunt Hebræi garaph scabiem significare hic & Leuitici.21. neque est certa coniectura ad uenandam propriam significationem Sequens uero dictio scilicet cheres dicunt solem significare: & dictio ponitur in multis locis scripturæ, scilicet.8.capite libri Iudicum: ubi dicitur Reuersus est Gidon filius Ioas de bello, de sup existente hecares, id est sole. Sic Iob.9. Qui dicit lachares, id est soli, & non orietur. Et iudicũ 14. Antequam occumberet hacharsah, id est sol & ab ardore uerterunt hic nostri pruriginem. Posset etiam uerti combustione. Rabbi Dauid dicit esse genus scabiei siccę, sic appellatæ quod eam scalpant testa quæ dicitur cheres: quod colligit ex capite.2. Iob ubi habetur. Et accepit sibi cheres.i. testã ut scalperet se cum illa; & uidetur fuisse morbum incurabilem: propter id quod sequitur. Vt non possis curari. *Amentia & cæcitate.* Amentia ad mentem pertinet: cæcitas ad oculos. *Et stupore cordis.* Clarius admiratione cordis, quoniam tamah admirari significat: ut patet Psalmo.48. Sic thamahu, id est ad mirati sunt. Idem Genesis .43. Nomen themahon etiam ponitur Zachariæ.12. ubi dicitur. Et percutiam equum bathimahon, id est cum admiratione: & est sensus: quod tot erunt super eos mala, ut corde ad mirentur. *Et non secundabis uias tuas.* Verbum salach, uidetur significare ãte ire seu crescere, acsi dicat, nõ ante ibis sed retrocedes. Secundo Samuelis.10. Salechu.i. præcesserunt seu ante cesserunt regem. *Eris calumniatus & rapinis affectus.* Hebraice Eris de tentus & raptus, id est detenebunt tibi tuã & etiam rapient, ac si dicat Rapient quæ tua sũt neque restituent. *Non prophanabis eam.* id est, non colliges primos fructus eius: quando scilicet incipiebat cõmunis fieri, quod erat anno quinto. *Non erit fortitudo in manu tua,* s. ad liberãdũ filios et filias. *Eris tamẽ detẽtus,* Id est detinebuntur bona tua, & etiam tu. Potes etiam, legere: & eris confractus; scilicet animo & corpore *Et obstupesces propter ea quæ ui*

debunt oculi tui. Melius dementaberis aut insanies: quoniam hoc potius significat uerbum saga ut patet.2.regum.9. & primo Samuelis.21. *Super genua & super coxas.* Verbum barach aquo birchaiim significat benedicere, & birchaiim genua quod benedicendi solerent genua flectere cum benedicerentur Sequens uero dictio scilicet sochaiim dicunt hebræi coxas significare ab asuch quod est currere, sed hac de causa melius significabit tibias quæ magis ad cursum faciunt. *Eris stupor, parabola & fabula.* A samam quod est desolare seu desererea ut stupescere, est sammah, id est desolatio ad miratio & stupor: & est sensus. Omnes stupebunt uidẽtes quot malis affectus sis: quòd autem dicitur in fabulam, ad uerte nomen sceninah, quod Santes uertit fabulam: esse a uerbo scanan, quod significat uoluere & reuoluere, unde uidetur qđ sceninah significet id, quod frequens est in ore omnium: unde ad literam uertendum esset in reuolutionem seu in id quod sæpius uoluitur in ore omnium. *Perdet illud locusta.* Parũ refert quod ad literam habetur. Locustabit illud quod melius efferas per deuorabit quam per perdet. *Comedet illud uermis.* Non explicat textus quis uermis. Putarem tamen esse nigrum, quem nostri pulicem putant: qui maxime in fidiatur uineis. *Quia proijcietur oliua tua.* Aut melius euelletur oliua tua scilicet a radice suã Nam uerbum nassal, proprie significat euellere: ut patet Septimo capite huius libri ubi dicitur. Venassal, id est. Et euulserit gentes multas a facie tua. *Hæreditabit locusta.* Dictio silsal, si est a salal quod est obumbrare, & tinnire, significat locustam quoniam coniungitur quasi nubis obumbrans, aut si a tinnire, a sonitu quem facit dum uolat. Hieronimus hic pro locusta uertit rubiginem. Posset etiam accipi pro agmine locustarum. *Ascendet super te quam maxime & tu descendes quam infime.* Locutio sic habetur in hebræo. Peregrinus qui est in medio tui; ascendet super te ascensione ascensione: & tu descendes declinatione declinatione: sed sensus optime redditus est. Solet enim hebraism⁹ geminatione eiusdem nominis & uerbi, multitudinem aut magnitudinem significare. *Ipse erit caput & tu eris cauda.* Id est, ipse erit superior tu inferior: aut ipse erit honoratus, tu uere despectus: & est hebraismus. *Erunt in te in signum & portentum.* Quod scilicet non obedieris uoci Domini, unde sequitur.

Quid est in caput, & in cauda hebræi.

Eo quod non

Eo quod non coluisti Dominũ Deum tuũ cum lætitia & bonitate cordis:præ multitudine. Vult Deus ut læto animo, & bono corde illi seruiamus: & quod sequitur a multitudine omnium: idem est quod propter multitudinem omnium bonorum, quæ scilicet conferebat tibi. *Seruies inimicis tuis, quos mittet Dominus cõtra te, in fame & siti & nuditate* Id est facient inimici tui te sibi seruire, famelicũ sitibundum & nudum: seu non præbendo tibi necessaria, quæ solent Domini præstare seruis suis. Aut patieris famem sitim nuditatem & omnium bonorum defectum in terra tua: & cum hoc seruies inimicis tuis: & omnia hæc passi sũt ante captiuitatem, & usque hodie patiuntur. *Leuabit Dominus super te gentem a longinquo.* Dicit leuabit, quoniam ut statim sequitur, ut aquilam uenire fecit quasi uolando. Nabuc donosor. E quod dicitur ab extremo terræ: putarem intelligendum ab extremo terræ uicinæ, qd' si absolute intelligas extendendũ puto ad Salmanasar & alios, qui Iudeos diuexarunt. *Gentem fortem seu duram facie.* Vocat gentem face duram, gentem immitem quę non flectitur, neque benigne aliquem respicit: unde sequitur quæ non leuabit faciem ad senem, scilicet eorum miserendo, & benigne suscipiendo: unde leuare faciem ad aliquem, est illum benigne suscipere. *Quos dedit tibi Dominus in obsidione.* Sensus est comedes fructum ventris tui, nempe carnem filiorum tuorum in obsidione, neque coniungendum est, quos dedit tibi Dominus in obsidione: non tamen secundus sensus est alienus à litera: quoniam fieri potuit, ut filios paruulos, natos in obsidione seu post obsidionem comederent. *Malignabit oculus in fratrem suum.* Hebraice est, malus erit oculus eius: in fratrem suum: quoniam illius non miserebitur, ut det illi & uxori & reliquis filijs de cibo suo, de carnibus, scilicet iugulati filij. Et uidetur quod tener referatur ad fratrem, delictiosus uero ad uxorem: ac si dicat. Viri teneri, id est moles & misericordes erga fratrem, & qui maximas delitias reputat uxorem & natos. Aliqui pro malignabit, uertunt inuidebit, neque interpretatio displicet, quoniam inuidia non solum est de bono habito alterius, sed ne habeat, & habes ex hoc loco inuidos uocari homines malorum oculorum. *Vt nom remaneat sibi quicquam.* Id est quoniã non remanebit sibi quicquam aliud ad comedẽdum, aut ut non remaneat quicquã de cibo, fratri uxori aut alijs filijs. *Et in secundinas suas quæ egrediuntur e pedibus suis.* Dubia ualde est significatio nominis silah quod secundinam uertimus. Est autem secundina, menbrana illa qua partus obuolutus, utero prodit. Potest autem dictio esse a radice salah, quod est pacificum esse, sed non uideo allusionem significationis nominis ad uerbum: si uero sit á sil, etiam ignota est significatio, iuditio meo hic silah significat puellos, cum ex utero matris egrediuntur: ac si dicat. Oculus fœminæ malignabit in puellos, qui egrediuntur de inter pedes eius. Forsitan dictio significat menstruum sanguinem. *Diuidere faciet Dominus pcusiones tuas.* Id est distinctas faciet ab omnibus alijs, quoniam erunt maiores ac deteriores, aut admirabiles, stabiles seu permanentes. Aliqui uertunt fideles id est quæ indubie & ueraciter euenient, sed prior interpretatio germanior est. *Omnem infirmitatem Ægipti.* Posset etiam uerti omne accidens Ægiptiorum, id est omnia mala quæ acciderunt Ægyptijs, donec consumaris. *Et euellet uos de terra.* Alij uertunt demolieinini, sed nom tam bene. *Et in gentibus ipsis non requiesces.* Verbum raga significat diuidere & aperire, addunt etiam Hebræi requiescere propter hunc locum. Possemus etiam uertere. Non erit tibi terminus: quoniam uerbum etiam uidetur significare, terminare, Iob.26. Potentia sua raga, id est terminauit, aut terminum posuit mari. Sic Isaiæ.51. Ego Dominus Deus tuus roga, id est terminans mare unde (meo iuditio) uerbum significat diuidere, & ex consequenti terminare seu terminum ponere, timeo uertere requiescere, quoniam statim sequitur. Et non erit requies plantæ pedis tui, nisi dicamus scripturam more suo explicare quód dixerat. *Dabit tibi Dominus ibi cor pauidum.* Posses etiam uertere commotum: *Et cõsũptionẽ oculorũ & tristitiã animæ.* Aliqui pauorem uertunt, sed non tam bene. *Erit uita tua suspensa tibi, e regione.* Hebraice est Erunt uitæ tuæ. Putarem uitam in plurali poni propter multos dies aut annos uitæ: ac si dicat. Erunt anni seu dies uitæ tuæ: quod autem sequitur suspensæ, aduerte uerbum laah non esse plene notum Hebræis dicunt autem significare laborare & egre ferre Iob.4. habes. Nonne si tentauerit quispiam loqui ad te, tileh? id est egre feres? seu moleste accipies? unde locus hic uerti posset. Et erunt uitę tuæ molestæ tibi ab è te: id est

Gens dura facie pro immiti usurpant Hebræi

Quid sit Hebraice uatre sat è super aliquem.

Quid secũdina Hebræis.

te.i.uenturæ, ac si dicat Dies uitæ tuæ, erunt tibi molesti, quos habueris ante te aut habebis coram te. Pones inquam coram te futuros dies uitæ tuæ: & molesti erunt tibi. Si uero radix nominis sit talha ut uidetur, tunc bene uersum est Erunt uitæ tuæ suspensę tibi à coram aut eregione, id est. Erit tibi uita tua suspensa ac si esset res pendēs coram te. Res enim suspensa semper uidetur ruinam minari, sicerit uita tua: ac si aliquid super eā semper immineret: aut melius. Sicut res suspensa quæ semper ruinam minatur. Aliqui interpretantur. Pendebit uita tua in ambiguo, omni hora mortem adesse suspicans. *Non credes uitæ tuæ.* Id est non confides te uicturum iam amplius: quod statim suo more explicat. *Mane dices. Quis dabit uesperam.* Quoniam non credes te uiuum ad uesperam usque pertingere. Aut non erit stabilis uita tua. Ambulabis semper in discrimine uitæ. *Propter ea quæ uidebunt oculi tui.* Scilicet mala imminentia. *Et redire te faciet Dominus in Ægiptum in nauibus.* Id est reducet captiuum. Nam liberi solent pedibus per terrā incedere, captiui nauibus uehuntur, neque licebat toti populo, terra uel nauibus in Egyptum redire. *Venderis ibi.* Hæc omnia maxime tempore Titi ducis impleta sunt.

IN CAPVT .XXVIII. DEVTERONOmij ad morum compositionem adnotatio.

SI obediendo obedieris uoci Domini Dei tui: ponet te Dominus Deus tuus excelsum super omnes gentes terræ. Ostendit tibi ò homo Deus tuus uiam, qua excelsior alijs esse possis, sciens quod id summe desideres. Si ergo alios superare uis, humilia te Domino Deo tuo, obediendo uoci eius. Hoc est etiā

Lucæ.14. quòd tibi Christus docere uult eum dicit, omnē se humiliantem exaltandum. Hoc est etiam

1. Petri,5. quod Petrus tam aperte docet dicens. Humiliamini sub potenti manu Dei, ut uos exaltet in die uisitationis. Sed filii Adæ genus ambitiosum, putant ascensum uiam esse ad exaltationem, & contra apertam Domini sententiam, in digitos super alios eriguntur. *Benedictus eris in ciuitate & benedictus in agro.* Ad quid Domine Deus tot bona & benedictiones proponis nobis, si custodierimus mandata tua? Nonne ea seruare tenemur iure creationis & Dominii, qd̄ habes super nos? Nonne etiam si non proponeres, nobis necessaria sunt? Nunquid posset respublica aliqua ad momentum consistere, si in eā homicidia adulteria furta & id genus alia uitia impune patrarentur? Considera igitur quæ sint illa quæ tibi præcipiuntur: & pro quibus tot tamque excelentia bona promittuntur. Sed ut sæpius admonui nouit Dominus nos male debita soluere, ideo promittit nobis multa donā si soluamus illi debita. Sed dices. Omnia hæc temporalia sunt & caduca, nihil hic firmū nihil aeternum. Verum. Sed nouit ipse figmentum nostrum. Allicit nos his temporailbus: ut per ea nos ad aeterna manuducat. Promisit ea in nouo testamento, sed pancissimi sunt qui illum propterea sequantur. Aduerte etiam hic, omnia illa temporalia promitti: quæ possunt appetitum nustrum excitare. Est & aliudquod hic aduertas: quàm parum scilicet profit in his industria nostra. nisi nos Deus noster preueniat in benedictionibus suis, quæ etiam ad omnia hæc se extendunt: licet infima sint. *Statuet te Dominus sibi in populū sāctū.* Quid te iactas Israel, & pleno ore clamas te populum Dei si omnibus uitiis & peccatis te sinas inquinari? Audis quòd nisi sanctus sis, non potes esse populus Dei. Sanctifica ergo te, & serua que tibi a Domino præcepta sunt: & eris indubie populus eius, quoniam non filii eius in sordibus. *Videbunt omnes populi terræ, quod nomen Domini inuocatum est super te, & timebunt a te.* Quid præstabit tibi reuerā esse Dei, postquā tantum hominibus ualet nomen Dei, & uocari seu dici eius? ut solum nomen hostes deterreat: & te securum reddat. Est etiā hic aduertenda orationis efficacia, ad hostes deterrendos, quoniam scientes nos inuocare nomen Dei nostri super nos, deterrentur. Similiter quid lucri sit esse seruum Dei, postquā talē uocari hostes deterret, & quam bene Deus suos curet. *Super terram super quam iurauit Dominus patribus tuis.* Gaudent homines maxime, bonis in patria sua abundare, immo malunt parua ibi, quam multa & maiora alibi possidere: ideo non solum multa illis bona pollicetur, sed in terra pro qua patribus iurauit. *Aperiet tibi Dominus thesaurum suū bonum cœlum.* Ad quid tibi Domine in cælo thesaurus reclusus? Nunquid eges, aut aliquando futuram indigentiam times? Ab sit, nobis enim bona

nim bona & mala in cœlo thesaurizas: bona si tuis pareamus placitis, mala uero si præcepta tua prætereamus. Solent enim reges præciosa seruare ad tempus pacis: & arma dum tempus bellorũ aduenerit. Et mirum ualde est, quod tam pauca & facilia imperet, & tam multa polliceatur, & tamen uix est qui pauca faciat ut tanta consequatur. *Maledictus eris in ciuitate, maledictus in agro.* Secum ferre solet malus & trãsgressor maledictiones suas: siue enim in ciuitate siue in agro sit, siue operetur siue quiescat, maledictionem suam secum portat, neque solum ipse, sed omnia quæ ad eum pertinent, maledicta sunt: canistrum reliquiæ, oues & boues, domus & terra, fructus uentris & agri. *Donec deleas ris & pereas.* Solet Dominus ueluti pius à facilioribus incipere, & in processu flagella grauare: quousque personam deleat, quemadmodũ Pharaoni & multis alijs fecisse legimus. Et quẽadmodum bona bonis in terris suis confert: ita & mala malis: ut magis sentiant Solent enim homines egre ferre si in patria sua dehonestentur. *Erunt coeli tui ærei.* Habes hic ò homo unde sterelitates rerum & penuria, nempe ex præceptorum transgressione. *Erit cadauer tuũ esca omni uolucri cæli.* Quemadmodum homini morienti solatium est sepultura: ita ei dispendiũ esse uidetur quod non sepeliatur: quare Dominus malis sæpius comminatur, quod eorum cadauera non sepelientur, nonnunquã quod in sterquilinio iacebunt inhumati: quemadmodũ de Sedechia dicit per Ieremiam. Sepultura asini sepultura eius. *Vxorem desponsabis.* Solet dominus impium castigare in his de quibus maxime dolet, quemadmodum adulterio uxoris desponsatæ: & in his que maxime diligit. *Ambulare faciet Dominus te & regem tuum.* Constat ex hoc loco regem aliquando pro populi pæccatis puniri. *Coles ibi deos alienos.* Periculosum ualde est, inter infideles morari: quoniam statim discimus mores eorum. Maledicti (ait Dauid) qui me hodie pellunt ab hæreditate Domini dicentes. Vade serui diis alienis. Similiter aduerte qualiter punitiones sunt aliquando occulto Dei iuditio occasiones culparũ: & ualde timendum est eam ingredi terram: qua facile ruere possis in peccata. *Peregrinus qui est in medio tui: ascendet super te.* Solet homo inuidia maxima torqueri, si uiderit peregrinum aut eum cui erat superior, se superiorẽ

Quocunque se malus uertat, secum defert maledictionem suam

Ieremiæ. 22

Primo Samuel 26

fieri, & consuetum est: Dominum huiusmodi æmulationibus homines torquere. *Eo quod non coluisti Dominum Deum tuum in lætitia.* Displicuerunt semper Domino coacta ministeria, & summe placuerunt læta seruitia. Quomodo (ait sanctus Aharon) potui Domino in ministerio placere, mente lugubri? Hac de causa neminem uoluit Dominus cogere ad cultum & ministerium suum: quoniam solent tristia esse huiusmodi ministeria, & hilarem datorem diligit Deus. Similiter admonemur Deum colere, dum fœlices & prosperi sumus: quoniam in tristitia uix aut nullo modo possumus, neque tanti ministeria nostra fiunt, quoniam uidentur tunc esse coacta. *Præ multitudine omnium.* Tenemur ad maiores gratiarum actiones, quanto plura a Domino recipimus. *Gentem durã facie, quæ non leuabit faciẽ suã super senẽ* Discant ex hoc loco uictores, clementiam in senes & paruulos uictos: neque in eam ætatem sæuiant, cui debetur ueneratio, & misericordia. De hoc etiam apud Ieremiam in Threnis habes. Facies senum non erubuerunt. *Donec deijciat muros tuos: in quibus fidis.* Qui Deum offẽdit: in nulla re fiduciam habere debet, quoniam omnia Deo irato nobis deficiunt. *Comedes fructum uteri tui.* In quas miserias & angustias descendat homo cui Deus iratus est, similiter quæ mala bella sequãtur, pulchre caput istud depingit: ut aduitamur Deum habere propitiũ, cum quo omnia nobis pacifica sunt etiam bestię agri. Vt ostendit quod sequitur ut scilicet uxor sit immitis in uirum, & uir in uxorem: & fiunt inimici hominis domestici eius. *Omnem infirmitatem & omnem percussionem, quæ non est scripta in libro legis huius.* Quemadmodum Dominus bonis & iustis, non solum pollicita bona, sed multa alia concedit & addit: ita perfidis, multa mala præter cõminata immittit. *Sic gaudebit super uos perdendo uos.* Videtur Dominus suos aliquando nõ sponte flagellare: immo dolere si percutiat, aut postquam percusserit: extremum uero malum est, cum de percussione gaudet. Audi Ieremiam capite. 20. Sit uir ille sicut ciuitates quas Dominus subuertit, & nõ pœnituit eum: ut ostenderet hanc conditionem Domini ut scilicet mali quod nobis inflixerit pœniteat. Et capite. 26. Si forte audiant, & conuertã tur unus-

Leuitic. 10

2 ad cori. 9

Capit. 5

Peccator in nulla rede bet habere fiduciam.

Hoseh. 2

Deus bonis multa bona præter pollicita donat: quemadmodũ mala, malis præter commi nata immittit.

Dolet aliquãdo Deus de flagellis nostris nonnunquã uero gaudet

Iere. 20

tur unusquisque a uia sua mala: & pœniteat me mali, quod cogito facere eis. *Erit uita tua suspensa tibi*. Solet Dominus, impios suspensione animi punire: ut scilicet sint tot malis attriti, ut nesciant quo se uertant. Audi quosdam dicẽtes. Vsquequo animam nostram tollis? Si tu es Christus dic nobis palam. *Queres te ibi uendere inimicis tuis: & non erit qui emat.* (Ioannis. 10) Ad maximas angustias solet qui Deum offendit uenire: ut scilicet uelit se uendere, neque amico qui bene tractet, sed inimico qui flagellet, neque uelit inimicus ad flagellandum emere. Est in hoc capite etiam quod aduertas: nihil scilicet esse crudelius amico offenso. Nam quemadmodum nihil beneficiosius, amico diligenti, ita nihil crudelius eo offenso. Non solum exigit talis pœnas offensæ in eum commissæ: sed etiam amoris uiolati & læsi, ideo maxime cauendum est ne postquam Deum amicum habueris, ei inimicus fias.

IN CAPVT. XXIX. DEVTERONOMII: iuxta literam annotatio.

HÆc sunt uerba fœderis, quod præcepit Dominus Moseh: ut percuteret cum filiis Israel in terra Moab. Omnis multitudo quæ ex Ægypto fuerat egressa mortua erat in deserto, & iam iam Dominus promissa sua de danda terra erat completurus, ideo uoluit fœdus renouare cum eis in terra Moab: & iã capite. 26. cœperat de fœdere tractare, ubi textus dicit. Dominũ exaltasti hodie, ut sit tibi in Deum: & iam sæpius dixi fœderis uim in hoc consistere: ut scilicet ipsi & posteri eorum haberent Iehouah pro Deo suo & obseruarent leges & statuta eius, & obedirent uoci eius: etiam præter statutas leges. Deus uero haberet Israel in populum sibi pecularem: & daret illi terrã Chananæorum: & hoc usque in sempiternum. Et q̃d dicitur. *Ista sunt uerba pacti*: Per uerba intellige ea quæ sequuntur. Est autem nomen berit, .i. fœdus, a berot quod est Abies seu lignum aliquod forte: ex quo laquearea fiunt, ut patet canticorum primo: & hac de causa puto pactũ uocari berit scilicet a firmitate & robore. Quod autem sequitur: ut percuteret, in hebraismis admonui pactũ dici percusionẽ quoniã uictimæ feriebãtur tunc: aut quod nõ stanti pacto imprecarẽtur percusionem & mortem. Sentiunt autem Hebræi in percusione huius solennis fœderis obseruatas solennes conditiones fœderis quæ positæ sunt. 15. capite Genesis, in foedere quod Dominus pepigit cũ Abrahã: ut .s. uictimæ iugularẽtur & diuiderẽtur præter aues: & fœderati trãsirẽt inter diuisiones, & trãseuntes hæc uerba dicebant. Dissecetur, qui leges fœderis prior uiolauerit: quod uero huiusmodi diuisionis ritus in pactis seruaretur: cõstat Ieremie. 34. ubi sic dicitur. (Modus pãgẽdi apud antiquos.) Dabo uiros qui transgressi sunt pactum meum, qui nõ statuerũt uerba fœderis quod percusserũt in cõspectu meo: ut uitulum quẽ conciderunt in duas partes: & transierunt inter diuisiones eius Principes Iehudah & Ierusalaiim, eunuchi & sacerdotes & omnis populus terræ, qui transierũt inter diuisiones uituli: unde hic inferius, omnes uocantur: quoniam res ad omnes pertinebat. Si uero berit sit ab arah, quod est eligere & comedere: dicetur berit. i. fœdus ab electione, quod partes in pacto idem eligerent: si uero a comedere, quod paciscẽtes solerent dum fœdera inibant comedere simul de immolatis. Si cupis scire modum quo Romani fœdus inire solebant lege Fagium hic. Quod uero dicitur in terra Moab, intellige in termino ipsius, prope Iardẽ. *Inchoreb* Nomen est montis quo lex lata est, desertum uero uocabatur Sinai. *Tentationes magnas*. Vocantur flagella Ægypti, tentationes: quoniã eis tentabat Dominus Ægyptios an eum timerẽt, & populũ dimitterent. *Signa & portẽta*. Tradidi sæpius discrimen horum duorum: ut portentum seu mophet, respiciat futurum. Ot uero præsens præteritum & futurum. *Non dedit Dominus uobis cor ut sciretis, & oculos, ut uideretis, & aures ut audiretis.* Id est usque hodie priuauit uos Dominus intellectu ad cognoscenda benefitia suã & oculis ad ea uidenda & auribus ad audienda quæ alij narrabant uobis, quod dicit, quoniam semper fuerant diuinis benefitiis ingrati. Et quod additur Vsque in præsentem diem: dicit hoc quoniam uidentes iam promissa ut cumque compleri, incipiebant intelligere benefitia Dei. *Non ueterauit uestimentum tuum*. Non plene constat quid proprie significet uerbum balah, quare aliqui uertunt. Non fuit attritum. Ex uerbis Genesis 18. uidetur significare neterascere, ubi Sarah dicit Post belo, id est ueterascere meum. Est tamen alius locus primo. Paralipo. 17. ubi uidetur significare consumere. Ibi enim dicitur. Et non addent filii iniquitatis leballoto, id est ut consumant seu atterant eum, & si uertas. Nõ fuit attritum, minus mirabile est, quã quod non

ueterauerit

ueterauerit. *Panem non comedistis.* Scilicet, consuetum: neque bibistis consuetum sìceræ potum. *Vt sciretis quod sum Dominus deus uester.* Silicet sustentans uos ueluti seruos meos mirabili pane & aqua: aut scietis me omnipotentem & per consequens Deum uestrum. *Vt intelligatis omnia quæ facturi estis.* Est enim lex, regula dirigẽs hominem in agendis. *Et peregrini uestri.* Postquam pactum pertinebat ad omnes: uoluit Dominus omnes adesse: ut etiam excitatis Ieremiæ uerbis constat. *Vt transeas in pactum.* Colligunt ex hoc loco Hebræi, ritum illum transeundi inter diuisiones uictimæ ut iam diximus. *Et non uobiscum tantum.* Constat ex hoc loco, præsentes posse se & futuros seu posteros suos obligare, cũ enim intelligit, per illum qui non erat cum eis: sub quo cõpræhendit absentẽ. *Et idola earum.* Dictio gilul, id est idolum, a galal quod est uoluere uel reuoluere ortum habet: unde gilul, id est sordes sic (ut reor) dictæ á reuolutione. Solent enim huiusmodi sordes reuolutæ egredi ab humano corpore: & uocat hebraismus idola sordes seu stercus, cõtemptus gratia. *Ne forte sit in uobis radix frutificans uenenum & absinthium.* A ros quod est caput, diriuatur ros quòd nostri hic uertũt uenenum: & etiam Psalmo. 69. Vbi dicitur. Posuerunt in escam meam ros, id est toxicum uel uenenum. Idem Ieremiæ. 8. & Threnorum. 3. & infra. 32. & meo inditio significat caput alicuius rei uenenosæ, ut sit aliqua allusio ad radicem: & uidetur quod sit caput Aspidis: quoniam infra capite. 32. dicitur. Venenum draconum uinum eorum: & caput aspidum insanabile, quod nostri uertunt uenenum aspidum crudele. Ieremiæ. 8. habes. Propinarunt nobis aquas ros, id est capitis unde uidetur quod sit res cuius aquæ sunt uenenosæ. Sequens uero dictio scilicet lahan quod absinthium uertimus, aliqui putant significare amaritudinem, alii fel. Ieremiæ. 9. habes. Ecce ego ædere facio populum hunc laanah, id est absinthium uel fel: & uult dicere. Cauete ne sit in uobis aliquis, qui amarus sit ori Domini: aut qui aliis sit causa amaritudinis, scilicet colendo deos alienos, & est melior sensus. *Et erit, cum audierit uerba maledictionis huius, & benedixerit sibi in corde suo.* Id est, erit aliquis inter uos, qui audiendo huiusmodi maledictiones: benedicat sibi promittendo sibi impunitatẽ dicendo integritas erit mihi. *Incogitatione cordis mei ambulabo.* Posset etiam uerti in extẽsione cordis mei, id est faciam omne quod cogitauero uel omne quod uoluero: & est hebraismus ambulare incogitatione cordis: & est facere omne quod desiderat cor. *Vt addat ebriam & sitientem.* Difficilis intellectu est locus iste, & antequam sensum reddamus discutiendæ sunt uocabulorum significationes, & uerbũ saphah quod addere uertimus, non solum addere, sed etiam consumere aut consumare significat, ut patet Ieremiæ. 12. Saphetah, id est consũpta sunt animalia. De alia significatione, scilicet addere: sunt multa exempla in scripturis, ut Numeri. 32. Vbi dicitur Lisppot, id est ut adderetis adhuc super iram furoris Domini. Et Isaiæ. 29. Sephu, id est. Addite annum super annum. Mihi tamen uidetur, ea quæ significant consumere & consumare, esse a radice suph quod est finire & consumare. Sequens uero dictio, scilicetraueh, id est ebrius uel irriguus, & renauah, id est ebria aut irrigua, est a rauah quod est inebriare irrigare, & de significatione hac nihil est controuersiæ. Tertia uero dictio scilicet semeah, id est sitiens, est a sama quod significat sitire, & etiam in hac nihil dubii est, nunc uero sensus reddendus est. Sunt autem huius loci interpretationes pene innumeræ, & quædam illarum relatu indignæ, quare ex eis solum illas recitabimus, quæ ad literam quoquo modo accedere uidentur: sed antequam aliorum interpretationes referamus, dicemus quòd nobis uidetur, pro quo aduertendum quod hebraismus uocat terram gladio à Domino percussam & punitam ebriam: ut patet Isaiæ. 34. ubi dicitur Veriuuetah, id est inebriabitur terra eorum sanguine. Gladius etiam Domini dicitur eodem capite inebriatus in cœlo. Vnde terram gladio percussam, uocat inebriatam uel ebriam, aliam uero non percussam uocat sitientem, & est sensus. Dicet impius cum audierit uerba maledictionis huius benedicens sibi in corde suo, id est pollicendo sibi impunitatem. Pax erit mihi, in cogitatione cordis mei ãbulabo, quod quidem faciet ut addat ebriam, id est eam terram uel plebem iam punitam a Domino & percussam abunde, & sitientem, id est eam quæ nondum percussa est, ac si dicat. Vt addat non percussam percussæ, & putarem esse illius temporis adagium seu prouerbium, quemadmodum nos dicimus. Peccabit unus & Deus bonos & malos puniet, & etiam iste sensus erit, si uertas, ut consumat seu ad consumendum ebriam & sitientem, qui adhuc magis quadrare uidetur. Se-

Ambulare incogitatione cordis seu extensione, est facere quodlibet.

Locus difficilis.

tur. Secundus sensus est, ut uocet ebriam eam terram uel populum, qui peccatis iam plenus & saturatus est, sitientem uero eam, quæ desiderat delitias & omnia illa peccata quibus alios uiderit saturari: ut solet fieri cum homines unius ciuitatis, uideot uiros alterius genio indulgere & omnibus uiciis plenos impune peccare, & cupiuot etiam ipsi similia facere & uidentur peccata sitire, & sensus erit. Dicet impius hæc quæ dicta sunt, ut addat ebriam & sitientem, id est ut faciat sitientem peccata quæ impune fieri uidet, sitire, & addat eã ebriæ, id est inebriet eam uiciis, sicut iam alia ebria est. Solent enim homines non peccantes neque deditı uitiis, à peccatoribus sibi imponitatem promittentibus persuasi, in peccata ruere, & addere se illis: sed quod sequitur priorem sensum probat scilicet. *Quia tunc fumabit furor Domini.* Neque solum in uirum illum nequam, sed in totam terram ut postmodum explicat cum dicit. Propter quid fecit Dominus sic terræ huic? Tertius sensus est. Vt talem faciat terram promissionis quæ est irrigua qualis est terra sitiẽs. i. desertum: faciet inquã terram fructiferam in salsuginẽ. Quartus ut addat populum qui iam est in terra promissionis quæ est irrigua, populo qui mortuus est in deserto, sed priores duæ expositiones (meo iuditio) omnibus aliis præferendæ sunt. *Non uolet dominus parcere illi*. Scilicet qui hoc fecerit, q̃d non tam bene Santes uertit dicens. Non uult Dominus quod parcatur ei. *Quia tunc fumabit furor Domini.* Id est quasi fumus exibit, solet enim fumus cum impetu & continue e fornace egredi aut ad modum fumi: quem nullus ferre potest, & est hebraismus quemadmodum cum dicitur. Stillabit ira Domini aut furor eius .2. Paralipomenon. 34. Et Ezechielis. 21. Vbi dicitur. Stilla ad sanctuaria, id est propheta dura, & aspera super sanctuaria: & uocatur punitio stillatio, cum copiose quis flagellatur, quomodo stillæ cadere solent. Item. 2. Paralipomenon. 12. Non stillabit furor meus. Idem Hamos. 7. Possemus etiam aliter huiusmodi hebraismos interpretari, ut idem dictu sit, iram aut furorem Domini super aliquem fumare: quod iram Domini per modum flatus fumosi, a Domino egredi. Solet enim ira per modum spũs uel flatus, ex naribus aut ore egredi: aut flatum Domini ex ira procedentem per modum fumi exire. Et irã Domini stillare: est per modũ flatus quem pluuia sequitur, exire punitionem Domini. Est enim homo iratus ueluti caminus ardens, aut nubes aqua redundãs: & cum incipit punitionem uel uindictam facere: dicitur ueluti caminus fu

Quid sit furorẽ domini super aliquem fumare, ut stillare

mare aut uelut nubes stillare. *Delebit Dominus nomẽ eius de sub cœlo.* Id est nõ relinquet ex eo aliquem, in quo nomen eius seu memoriã conseruetur. Solent enim homines nomina sua filiis suis imponere: ut scilicet in eis conseruetur eorum memoria: & uerbum machah non solũ delere, sed eradere & tergere significat ita ut nihil uestigii remaneat. *Separare faciet Dominus ad malũ: ab uniuersis tribubus Israel.* Aut uton amplius dicatur Israelita, aut a terra Israel, uel tot ac tanta mala in fliget, quantã nunquam in flixerit Israeli, & iste ultimus sẽsus germanior uidetur, quoniam sequitur. Secũdum omnes maledictiones pacti. *Et infirmitates eius, quibus egrotare fecit eã Deus.* Verbum chalal, quod uertimus egrotare hoc significat, similiter debilem esse: & potest ad homines & ad terrã referri, & si ad terram referatur, dicitur infirma, quãdo in homines infirmitates generat. *Sulphur & sal combustionis.* Scilicet erit terra, id est talis, ac si esset sulphure ac sale resperſa: aut immittet Dominus super eam sulphur & sal. Dictio tamen gophrit quam Santes hic uertit sulphur, non uidetur illud, sed potius picem significare: quoniam gopher si arborem significat, uidetur Pinum significare. Pix autem ex Pini resina fit: unde illud Genesis. 6. Fac tibi arcam e lignis Gopher: optime uertas ex lignis Pineis: licet aliter citatum locum uertimus. Et licet Dominus non omnino fecerit sic terræ suæ: sua pietate, reddidit tamen eam fere sterilem: iuxtã illud Psal. Terram fructiferam in salsugioem: & Ieremiæ. 12. Vsquequo lugebit terra, & herba omnis regionis siccabitur? Propter malitiam habitantium eam, cõsumptũ est animal & uolucre. *Et nõ impartitus est eis.* Loquitur de Deo qui Israelitis non est aliquod bonũ impartitus: ob idololatriã aut idola quæ coluerunt Iudei: qui nihil illis bonorum dederunt. Hoc est enim proprium munus Dei & Domini scilicet diuidere aut partiri bona inter seruos suos: & præcipue est sermo de bonis cœlestis in fluentiæ: quæ omnibus distribuũtur, quemadmodum pluuia, sol uentus & id genus alia. Posset etiam uerti. Et non fuerunt huiusmodi pars Israelis. Videtur enim unaquæque gens aliquem Deum tanquã partem suam habere. Israel uero elegit Deum uerum pro parte sua, iuxta illud. Dominus pars hereditatis meæ. Significat autem uerbum chalach, non solum diuiderẽ sed linire, quod lenia facile diuidantur. *Et extirpauit eos Dominus e terra eorũ.* Melius uertas Psal.

uertas. Et euulsit eos Dominus, quoniam uerbū natas, hoc potius significat, & loco magis quadrat, quod uero euellere significet, constat primo regum. 14. ubi dicitur Venatas, id est. Et eradicabit Israel de terra bona. Et Micheæ quinto Veuatasti, id est: Et euellam lucos tuos emedio tui. *Secundum diem hanc.* Id est sicut testatur dies hæc: qua sunt in terra aliena, aut quemadmodum hodie sunt in terra Moabitarū uel. Quemadmodum eos nunc per spiritum eiectos & auulsos uideo, unde statim sequitur. *Quæ abscōdita sunt Domino Deo nostro.* Id est apud Dominum Deum nostrum. *Et reuelata sunt nobis.* Scilicet hodie, & filiis nostris. & reuelabuntur usque in sæculum, quo niam nunquā apud Israel ante ultimam templi destructionem, defuerunt prophetæ, qui futura & secreta Domini prædicerent eis. Potest etiā hæc ultima clausula seorsum legi & melius ut sit sensus. Quæ apud Dominū Deū nostrum secreta sunt & occulta, reuelata sunt nobis & filiis nostris usque in sæculum scilicet lex Domini & uoluntas eius in lege relucens, ad faciendum eam. Aut uoluit ipse nobis reuelare se uelle nos facere ea, quæ nobis præcepit facienda in perpetuum quandiu scilicet durauerit lex: & melius de lege intelligas, de qua in Psalmo habes. Non fecit taliter omni nationi, & iuditia sua non manifestauit eis. Delitescebat enim lex apud Dominū quam suo tempore Israeli reuelauit, & filiis eius in perpetuum. Alii legunt. Secreta quæ ab homine fiunt, sunt Domini Dei nostri: ut scilicet illa puniat, quæ uero manifesta, hæc ad nos pertinēt & a nobis puniri debent, sed displicet expositio.

IN CAPVT. XXIX. DEVTERONO. ad morum compositionem adnotatio.

ISta sunt uerba pacti, quod præcepit Dominus Moseh, ut ferret filiis Israel in terra Moab, præter pactum quod pepigit cum eis in Choreb. Quid sic pacta Domine Deus, nobiscum multiplicas, & quare non uno fœdere contentus es? Mendatia nostra, per fidiam nostram, qui pacto tuo uix stare scimus: hæc pactorum renouatio clamat. Quid te iactas in Psalmo Israel, dicens. Hęc omnia uenerunt super nos, neque obliti sumus te, & inique non egimus in testamento tuo? A sæculo confregisti iugum, dixisti. Non seruiam. Irritum fecerunt domus Israel & domus Iehudah pactum meum.

Ieremiæ. 2 & 11.

Et considera humanam instabilitatem, ut neque ad annos, 40. pacto steterit gens. *Non dedit Dominus uobis cor ut sciretis & oculos ut uideretis, & aures ut audiretis, usque ad diem hanc.* Solet Dominus multis supplitiorum generibus, ingratos torquere: Aliquā do ut ea non referant, nonnunquam ut gratias saltem uerbis pro eis non agant, sed tunc eos extremo supplicio afficere uidetur, cum non dat oculos ad uidendum, cor ad cognoscendum & aures ad audiendum Magna castigatio, dare tibi uitam: & negare oculos, quibus saltem cognoscas eam esse beneficium Dei. Nam quemadmodum malis aliquando ruinam minatur: neque tamen dat oculos quibus eam uideant, aut aures quibus audiant, usquequo malis ipsis afficiantur: ita in beneficiis facere solet Audi quid Isaiæ. 6. dicat. Audire audiendo, & ne intelligatis: & uidete uidēdo, & ne cognoscatis: impinga cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude: ne forte uideat oculis suis, & auribus suis audiat, & corde suo intelligat, & conuertatur & sanet eum. Sed usquequo domine? Donec inquit desolentur ciuitates absque habitatore, & domus sine homine: & terra desoletur desolatione. *Non inueterauerunt uestimenta uestra.* Non est tui moris Domine, ex hibita beneficia improperare, qui das omnibus affluenter & non improperas: sed nostra magna ingratitudo te cogit ad hæc enumeranda. *Panem non comedistis, uinum & sechar non bibistis: ut sciretis quod sum Dominus Deus uester.* Quid hoc noui est Domine Deus? Nonne melius erat, ut te Deum suum cognoscerent, quia panē & uinum eis ad sacietatem dedisti? Solent enim Domini, se pios ostendere in his quæ suis ministris administrant & conferunt. Sed aduerte, nō solum se pium ostendere, conferendo quæ prosunt, quam negando ea quæ obesse suis possunt non tamen sic se uoluit ostendere Deum tuum sed præbendo insolitum cibum & potum, curando uestes & calciamenta suorum. Quo in loco considera quęso dominum cui seruis, qui talia suis famulis subministrat. Quid putas administrabit filiis, qui talia largitur ingratissimis seruis? *Custodite uerba pacti huius, ut intelligatis omnia que facturi estis.* Vis o homo non errare in operibus tuis, normā diuinæ regulæ semper ante oculos habeas. Audi Psalmistam. Consilium inquit meum, iustificationes tuæ. Et alio Psalmo. Lucerna pedibus meis uerbum tuum.

Non

Non nobiscum tantum pango pactum. Constat ex hoc loco aperte, patres posse se & filios obligare, etiam ad fidem unius Dei, quemadmodum isti se obligauerunt. *Vos enim nostis, quod habitauimus in terra Ægypti: & transiuimus per medium gentium.* Arbitrãtur multi: nihil pericli esse, inter impios habitasse & adhuc minoris faciunt, transitum per eos, quos locus iste pulchre admonet, ne par ui faciant: quod si aliquãdo contigerit, oportet te in ea re cautissimum esse. *Pax erit mihi, in cogitatione cordis mei ambulabo.* Extremæ dementię est, male agere, & impunitatem sibi polliceri: qui male agunt, summe cogitare debẽt: non solum sibi sed omnibus aliis qui eorũ causa flagellantur esse iniurios: & ut in textu habetur adduut ebriam sitienti. *Quæ est ira furoris magni huius?* Quanto quis ardentius ab aliquo amatur, tanto si offendat, seuerius punitur, quare maxime cauendum est, Deum qui te summe diligit offendere. Non enim legimus deum tam acerbe unquam castigasse gentes quam grauiter castigauit filios Israel, quos summe dilexit, unde ad eos dicit. Vos tantum cognoui ex omnibus cognationibus terrę, idcirco uisitabo super uos iniqnitates uestras. Et aduerte hic quam bene Deus, causam suam iustificet, ut uelit omnes scire, ob uiolatũ fœdus istos perisse *Iratus est Deus in terram ipsam.* Quid meruisti terra, ut tanta propter hominum peccata patiaris? Solet Dominus propter hominẽ, omnia quibus ipse uiuere uidetur punire: quare deberent impii resipiscere, non solum propter se, sed ne propter eorum peccata, terra det immeritas pœnas. Andi Ieremiam. Vsquequo lugebit terra & herba omnis regionis siccabitur? Propter malitiam habitantium in ea. *Quæ abscondita sunt apud Deum nostrum reuelata sũt nobis & filiis nostris, usque in sæculũ.* Mirandum ualde est, quanti faciat Deus, suarũ legnm obseruantiam: ut secreta sua obseruantibus reuellet. Vbi simul expende, quod beneficiũ sit diuina lex: in qua tibi mẽs diuina innotescit & omnia quæ apud Deum secreta esse uidentur Ostendũtur.

Custodiale gum intellectus faciendorum

Hemos, 3.

IN CAPVT. XXX. DEVTERONOMII iuxta literam adnotatio.

ET *Erit Cum uenerint super te omnia hæc.* Consuetudo omnium prophetarum est, postquam populum minis deterruerint, consolari eum, quemadmodum priori Isaiæ capite uidere licebit. Sic & factus Moseh modo populum quem deterruerat imminentibus malis, consolatur. *Benedictio & maledictio.* Benedictio inquam si seruaueris legem: maledictio si abiicias. *Et reduxeris ad cor tuum.* Scilicet legem, aut peccata tua: & qnod legem Domini non seruaueris. Alii legunt. Et redieris ad cor scilicet cogitando mala quæ fecisti. Santes & reduxeris te ad cor: sed prior expositio magis placet. *Toto corde tuo, & tota anima tua.* Id est cogitatione & uoluntate ut s. pars cordis non sit cum idolo, & altera conuertatur ad Dominum. *Si fuerit expulsio tua usque ad extremum cœli.* Vocat extremum cœli, extremam partem terræ, quæ sub cœlo est. *Circuncidet Dominus Deus tuus cor tuũ.* Id est auferet superflua & nociua desideria cordis: ut scilicet nihil amplius diligas præter eum, præsertim quod pertineat ad culturã idolorum: & est phrasis linguæ. *Propter uitam tuam.* id est ut uiuas longo tempore. *Abundare faciet te Dominus deus tuus.* Verbum iatar qđ hic ponitur, significat residuum esse: & sic hic uerti posset residuum faciet, id est faciet Dominus Dens tuus lucrum aliquod habere: in omni opere tuo. Videtur enim lucrum, residuum operis esse: quod etiam bene per abundare uertitur. *Si reuersus fueris toto corde, & tota aĩa.* Vt scilicet non sit altera pars cum idolis, altera cum deo. *Quoniam præceptum quod ego præcipio tibi hodie, non est separatũ ipsum a te, & non longinquum ipsum, nõ in cœlis ipsum.* Loquitur de tota lege. Aliqui ꝑ separatũ uertũt occultũ. Alii mirabilite rsuprate Verbnm pala etiam occultare significat, sed proprie separare. Quod enim significet occultare, probatur ex eo quod dicitur. Prouerbiorum. 30 Tria sũt quæ niphleu. i. occulta sũt mihi, sed ibi tã bene q̃drat separata. Moueor ad priorẽ interpretationẽ, quia nihil infra dicitur qđ pertineat ad occultationẽ: sicut de separatione dicitur. Nõ in cœlo est. Si tamẽ occultũ uertas nõ prohibeo & est sermo de separatione locali, & est sẽsus, qđ nõ solũ nõ lõge a te distat: sed qđ neq; ullo modo a te separatum sit, cum sit in corde & ore, ae si dicat. Non est opus querere longe. s. in cœlo aut ultra mare legem Dei, aut in loco alt- quo

Hic aduersũ iudeos.

Quid sit circumcidere cor alicuius.

quolonginquo uel separato: cum eam possis corde retinere, & ore proferre. Et hoc est qđ dicitur *Quia propinquum est ualde uerbum tibi, in ore tuo & in corde tuo: ut facias illud.* Si inquit facere & complere legem uolueris, nō longe eam habes scilicet in cœlo aut transmare: sed potes eam memoria habere, & eam loqui ut facias. Et ex hoc loco colligere licebit præceptū dilectionis Dei super omnia, posse in hac uita impleri: quoniam de omni lege (ut diximus) est sermo, quam quis corde & ore ad manum potest habere, ut eam faciat. Adducit Paulus uerba hæc ad Romanos.10. ad probandum quàm facile sit homini iustificari per fidem, seu iustitia fidei, ut scilicet nön dicat. Quis ascendit in cœlū, ut faceret inde Christum descēderet reque. Quis descendit ad inferos, ad resuscitandum Christū? ac si dicat. Non credat descensum Christi de cœlo impossibilem, neque ascensum e terra, seu resurrectionem: sed credat hæc duo, quod facilimum est: credere & dicere: & saluabitur. Quoniam corde creditur ad iustitiam: ore autem confessio fit ad salutem. Posset etiam illud. Prope est uerbum ori tuo, interpretari. Tam prope est uerbum ori tuo, sicut ea quæ comedis: ad quæ nullo alio opus est, quam ut manum ad os applices, sed prior sensus germanus est & intentus. *Vitam & bonum.* Scilicet omne aliud promissum tibi a Domino si legem obserues: & idem de malo. *Et propulsaueris te.* Capite. 20. huius libri, significationē uerbi nadach qđ hic uertimus propulsare, in certā esse diximus: & Sates aliquando uertit impellere ut loco citato, non nunqnā ut hic propulsare, uerbum uidetur significare proiicere uel eiicere: & est sensus. Et fueris causa expulsionis tuæ, aut deieceris te ad colenda idola: quæ interpretatio uidetur germanior. Munsterus uertit. Expelleris. *Contestor uobis hodie cœlum & terram.* Id est in testes aduersus uos uoco. Adducit autem cœlum & terram in testes, quoniam diutissime durabunt, & si nobis non loquantur, loquuntur tamen deo. Sic Isaias capite Primo. Audite cœli: & auribus percipe terra. *Ipse est uita tua.* Id est causa quod uiuas. Sic longitudo dierū tuorum, id est causa prolongationis dierū. Nā ipse dedit & cōtinue dat uitalē halitū: in quo hominis uita cōsistit.

Explicantur uerba Pauli ad Romanos, 10.

IN CAPVT. XXX. DEVTERONOmii: ad morū compositionē adnotata.

ET erit cum uenerint super te omnia hæc, & redieris ad cor tuum. Abominantur multi flagella Dei, quæ pro suis trāsgressionibus patiuntur, quęquam bona sint, hic optime explicatur: quoniam peccatorem ad mētem & cor redire faciunt, & collige ex hoc loco peccata, inter cætera mala quæ peccatori infligunt, facere mente captum & sui oblitum: quēadmodum .Lucæ.15. de filio prodigente substātiam suam legis, quod in se reuersus dixerit. Quāti mercenarii in domo patris mei panibus abundant. Et expende conuersionis ordinem. Primū reddit ad cor. Secundo conuertitur ad Deū suum. Tertio proponit de cætero præcepta Domini seruare: & toto corde illi seruire. *Si fuerit expulsio tua, in extremum cœli: inde congregabit te.* Magna consolatio seruorum Dei est, scire quod & si aliquando a domo eius expellantur, & in distantissimas uendantur & exulent nationes: ibi tamen non obliuiscetur eorum Deus suus: sed inde eos facile si pœniteant reuocabit. *Multiplicabit te magis quam patres tuos.* Mira ualde est dignatio Domini in pœnitentes: ut iam sæpius adnotauimus, ut illis maiora bona conferat quam si in innocentia permanerent: Non quod maius donum sit Dei pœnitentia, quam innocentia: sed quia Deus pœnitentibus maiora promittit ut resipiscant. Audi Isaiam.30. capite. Expectat (inquit) Dominus ut misereatur uestri: & exaltabitur parcens uobis. Ostendit Dominus se aliquid lucri, gloriam uidelicet consequi ex eo quod peccatoribus parcit: ut eos ad pœnitentiam alliciat. *Circuncidet Deus tuus cor tuum.* Non posse, nos legem Domini seruare sine adiutorio eius, ad uiuum locus iste depingit, unde necesse est ut desideria superflua resecet ipse. *Reuertetur Dominus ut gaudeat super te.* Non solet Dominus in æternum seruare iram: sed reuertitur ad pœnitentiam nostram: & peccatorum nostrorum oblitus, ita super nos gaudet, ac si nunquā odisset. *Mandatum quod ego præcipio tibi hodie, non est separatum aut occultū a te, neque longinquum.* Causātur multi desides & pigri, mādata dei difficilia & occulta: sed hic Dñs ꝓpinqua nobis esse ostēdit: & docet esse facilia, intellectu affatu & factu: quo in loco latēter admonuit nos debere in eius lege meditari, eamque corde gestare, de præceptis eius loqui, quemadmodum expresse docuit capite.6. huius libri. Et gratificandum deo ualde est, quod ea quæ sunt

Maiora deus promittit pœnitentibus redeuntibus quam aliis & quare.

quæ sont ad salutem necessaria facilia fecit, & ad paruum semper redacta numerum. Sûmauit enim & perstrinxit totam legem, duobus illis præcipuis mandatis scilicet in dilectione sui & proximi. Sic & mandata fidei perstrinxit Paulus ad Romanos. 10. dicens. Si inquit credideris Dominum Iesum, & quod Deus illum a mortuis suscitauit: saluus eris. Aduerte hic tamen, ad quid debeas corde gestare uerbum Dei & ore loqui: ut scilicet facias illud. Nam & si bonû sit meditari de lege Domini, & de ea loqui. Optimum tamen est ea facere. Parum enim prode runt illa duo, nisi addideris tertium, quod uitam omnino perficit. *Dedi coram te hodie uitam & bonum: mortem & malum.* Mirum ualde, quod fuerint & hodie sint tam stupidi homines, qui ueluti in bruta conuersi, ab homine libertatem quo belluis præstat, auferre conentur. Ad quid nobis quæso uitæ & mortis optio datur, si in nobis nulla est libertas eligendi? In malam rem abeat, qui hunc primus errorem genuit: sed in multo deteriorem, qui eâ nostris temporibus ab inferis reuocauit. *Ego præcipio tibi hodie.* Sôniarunt etiam isti impii dogmatistæ, prælatos ecclesiæ non posse nobis præcipere: sed solum Deum. Nonne uidetis hic sanctum Moseh populo præcipere: ut seruent mandata Dei? Vbi simul aduertant prælati, qualiter inculcare debeât præcepta Dei, multa obseruatoribus promittere, nullum lapidem non mouere ut populus seruet: quę sibi a Domino præcepta sunt. Est autem sanctus Moseh in ea re singularis, qui aliquando minis & terroribus, non nunquâ blanditiis & promissionibus adhortetur homines ad obseruantiam legis: qua in re se Domini fidelem ministrum, & populi sui amatorem ostendit. *Contestor uobis hodie cœlum & terram.* Quid cunctaris o homo legem Dei tui seruare, quam tua sponte te seruaturum promisisti? Vides testes hic adhiberi, non homines non ligna, aut saltem lapides, sed cœlum & terram quæ perpetuo aduersum te, prodeo tuo testimonium dicent. *Adhæreas ei. Quia ipse est uita tua: & longitudo dierum tuorum.* Commune est, ut qui alicui adhæret: eius uitam & mores sortiatur. Qui inquit adhæret deo, unus spiritus cum eo efficitur. Si ergo Deus tuus uita tua & longitudo dierum tuorum: si illi adhereas uitam eius habebis, & perpetuo uiues. Audi Christum tuum Ioannis. 6. Qui (inquit) manducat hunc panem: uinet in æternum: cuius rationê assignat. Qui inquit manducat meam carnem, & bibit meû sanguinê, in me manet & ego in illo: si ergo ego uiuo in æternum: qui in me manet uiuet in æternum. Viuit ergo qui deo adhęret, uita ipsius Dei. Si autem ipse est uita nostra, obediendum illi est ut uiuamus.

Aduersus Lutherum

ad chori. 6.

IN CAPVT. XXXI. DEVTERONOMII ad literam adnotatio.

ET abiit Moseh, & loquutus est uerba ista. Accipitur hic abire, pro addere id est addidit ad uerba superioris capitis, ea quæ hoc capite dicuntur. Vel abiit e domo suaad sug gestum: unde illis loqui solebat. *Filius centû, & 20. annorum sum hodie.* Id est centum. 20. annos natus: & est hebraismus frequens in sacris literis. *Non possum amplius egredi & ingredi.* Id est non possum uos amplius ducere. Est enim munus ducis, præcedere eos quos ducit: & etiam modus loquendi peculiaris hebræorû. Numeri. 27. habes. Præficiat Dominus Deus spirituû omnis carnis uirû, super cógregatiônê: qui egrediatur âte eos & qui ingrediatur âte eos & introducat eos: & assignat duas causas q̃re nô possit transire cum eis Iarden. Alterâ propter senium, alteram ob Domini prohibitionem. *Ipse consumet gentes istas.* Sic melius uertas quâm ipse disperdet: & quod sequitur. *A facie tua.* Idem est quod quæ sunt ante te. *Dabit eas ante faciem uestram.* Scilicet fugientes: aut consumendo eas ante uos. *Confortate uos & roborate.* Non plene constat discrimen, inter chazach quod uertimus conforta re, & amas quod roborare sumus interpretati. Videtur tamen chazach ꝓprie significare indurare. *Ne timeatis, & ne paueatis.* Videtur uerbum arats quod uertimus pauere, significare ui ribus destitui ex uisione alicuius rei formidabilis, aut conteri: significatio tamen non est plene nota Isaiæ. 2. habes. Cum surrexerit laaros, id est ad conterendum terram. Et Psalmo. 10 Non addet ultra laaros, id est ut conterat hominem de terra. *Non deseret te: & nô derelinquet te* Verbum rapah quod uertimus deserere, proprie significat, remisse agere: ûde uertendum est. Nô remisse tecum aget: aut non remittet auxilium suum a te: uel non cessabit. Sequens uero uerbû constat significare relinquere. Non solum inquit, non derelinquet omnino te: sed neque remissius te iuuabit non quam antea. *Et scripsit Moseh legem istam.*

Filius centum annorû pro centum annis natum accipiunt Hie breij

Moseh scripsisse legê constat ex hoc loco

Constat ex h oc loco Moseh legem scripsisse: & credederim eum etiam omnia quæ eis in uia acciderant, literis mandasse. *Et dedit eam sacer dotibus filiis Leui, portantibus arcam.* Quoniam munus sacerdotum erat legem serua re, & eam docere: ideo eam sacerdotibus tradidit & etiam senioribus, quoniam etiam munus eorum erat: iudicialia exercere: cum essent iudices constituti. *In fine septem annorum: in tempore anni remissionis, in solennitate tabernaculorum.* Constat ex hoco loco remissionem incæpisse semper in festo tabernaculorum: neque mirum, quoniam tunc etiam erat tempus expiationis peccatorum, ut simul esset tam peccatorum: quàm omnium aliorum remissio. Tenebatur autem tunc omnis Israel, uenire ad locum tabernaculi, & sacerdotes tenebantur, omnem populum docere uenientem: & crediderim legem eis explicasse. Præcipit autem legem omnibus explicari scilicet mulieribus & paruulis, ut eam imbiberent quasi cum lacte carnis, & nutriretur in eis timor erga Deum suum. *Leges legem hanc.* Significat chara clamare alte, seu uoce eleuata legere, & sic sacerdotes legebant: ut populus melius audiret. Quod autem Hebræi dicunt, regem etiam docuisse legem, ac tunc temporis Leuitas tubis insonuisse per ciuitatem, timeo figmentum esse hebræorũ. Nusquã enim (quod sciam) hoc munus regibus demandatum est. *Filii eorum qui non cognouerunt audiant* Qui non cognouerunt scilicet magnalia Domini, uidendo ea quemadmodum uos uidistis: isti saltem audiant, ut timeant Deum suum. *State in tabernaculo ecclesiæ.* Constat ex hoc loco tabernaculum ecclesiæ uocari atrium sub diuo, & illuc populum conueniße. Deumque de ostio tabernaculi, ad eos loquutum fuisse. Dominus enim recedebat a loco in quo erat scilicet a propiciatorio: & nube tectus loquebatur ad eos, stans ut dictum est in ostio tabernaculi ecclesiæ. *Ecce dormis cum patribus tuis.* Id est morieris quemadmodum patres tui: & est hebraismus in libris regum frequentissimus. Vocat autem mori, dormire quoniam homo mortuus, dormire uidetur. *Fornicabitur post Deos alienigenæ terræ.* Videtur locus iste explicare id quod dictum est. Exo di. 20. Non habebis deos alienorum coram me, id est quos alieni seu gẽtiles colunt. *De relinquam eos, & abscondam faciem meã ab eo.*

Auspicasse annum in mense Tisri id est, septembri uel circa hebreos ex hoc loco constat

Quid nominetur tabernaculi intelligendum

Id est non curabo res eorum neq; eos eo modo quo antea: & auferam ab eis illam præsentiam qua cum eis manebam. Hoc enim uocat faciem abscondere. Et hoc est quod dicitur. Hoseh quinto. Cum bobus suis & muneribus suis, ibunt ad querendum Dominum: & non inuenient, ablatus est ab eis. *Scribe canticum istud.* Quod scilicet sequitur posteriori capite. *Pone in ore eorum.* Id est fac ut cantẽt illud. *Saturabitur & impingabitur.* Plus est impingari, quàm saturari quoniam multi saturãtur qui pingues nõ sunt. *Irritabit me.* Melius uertas. Reprobabit me: quoniam uerbum naas hoc proprie significare uidetur: ut patet Prouerbiorum quinto, ubi dicitur. Increpationem naas, id est reprobauit cor meum. Et Psal. 107. Et consilium altissimi naasu, id est reprobauerunt: & ex hoc quod Deum reprobarunt, irritum fecerũt pactũ eius. *Loquetur canticum istud coram eo.* i. arguet eos, dicẽs eos merito puniri. Aut reddet illis cãticum istud, causam malorum quæ patientur, & erit mihi coram eis in testimonium. *Quoniam cognoui figmentum eius.* Id est quod ipse nunc apud se fingat: cogitat enim, quod postquã fuerit promissa consequutus, ibit post cogitationes & uoluntates suas. Aut noui figmentum eius, id est compositionem, quop scilicet sit pronus ad malum: præsertim ad libertatem: sed uidetur sensus prior germanior. *Docuit illud filios Israel* ut scilicet illud memoriter scirent: & decantarent. *Robora te & fortis esto.* Dixi sæpius uix posse hæc duo uerba discriminari: scilicet chazach, id est roborare, & amas, id est forte esse: & uidentur uerba Domini. *Donec consumasset ea.* Melius uertas Vsq; ad cõsumationẽ eorum. s. præceptorum, seu usq; quo compleuit scribere legem aut omnia pręcepta. *Ponite illũ a latere arcæ.* Non constat ex hoc loco, quod fuerit positus liber legis intra arcam: credẽdum tamen est, illum ibidem fuisse asseruatum in testimonium, ut statim sequitur. *Ego noui rebellionem uestram.* Posset etiam & forte melius uerti amaritudinem uestram: qua semper amari fuistis Domino. Est enim homo obediens, dulcis admodum ori superioris sui: rebellis uero amarus nalde. Sic infra, pro rebelles fuistis: potes uertere amari fuistis

Quoniam

Quoniam corrumpendo corrumpetis uos. Aut destruendo destruetis. Significatio uerbi sa chat non est plene nota, & est sermo de corruptione per idololatriã. *In nouissimis diebus.* Posset etiam uerti. Posteris diebus, quoniam nõ omnia mala hæc euenerunt eis extremis diebus sed multa iam passi sunt. *Vt irritetis eum.* Melius ut ad iracundiam prouocetis eum, seu ut irasci faciatis eum. Ezechielis 16. Et nõ echas, id est irascar ultra, & quasi idem est, quoniam irritare est ad iram prouocare.

IN CAPVT. XXXI. DEVTERO. ad mores componendos adnotatio.

Filius centum uiginti annorum sum. Sunt multi senes & aliis grauioribus impediti: qui cum sint iam ad regimen inepti, nolunt tamen illud sua sponte relinquere, sed non sic serui Dei, qui etiam dum possunt, a se onus illud reiciunt, se ineptos causantur, præsertim cum sciunt sic Domino placere. Audi Dauidem fugientem filium suum Absalon, & admonentẽ Sadoch, afferentem ad eum arcam Domini. Reduc (inquit) arcam Dei in urbem. Si inuenero gratiam in oculis Domini, reducet me, & ostendet mihi eam. Si autem dixerit non complacui in te, ecce ego, faciat mihi quod bonum est in oculis suis. Vis alterum audire rebellem? Dixit semel Sauli Semuel propheta. Pro eo quod abiecisti uerbum Domini: abiecit te ne sis rex: qui licet ficte confiteretur peccatum suum tenuit tamen clamidis prophetæ oram: & uoluit ut innitus eum honoraret coram senioribus Israel. A Mosch simul prælate disce non relinquere sine duce plebem propter dissensiones: quemadmodum fecit Dauid cum instituit Salomonem. *Fortifica te & roborate* Robustos & fortes duces esse oportet: qui faciem alicuius non timeant: & inter cætera oportet eos Deum propitium sibi habere. *Dedit eam sacerdotibus, filiis Leui.* Vestrum est o sacerdotes legem Domini docere, sed quis uestrum nisi sanctissimi hoc præstant sibi demandatum munus? Neque enim ut milites pugnatis, neque euangelizatis ut clerici, neque Domini legẽ docetis ut sacerdotes. Sed expende quęso eum legem non solum sacerdotibus, sed etiam senioribus dedisse: ut sciat magistratus a sacerdotibus suum munus exigere: cum eos uiderit ea in re negligentes esse. *Leges legem istam in auribus eorum, coram omni Israel.* Quis nunc tã lem daret plebem, in qua iuuenes uirgines senes cum iunioribus conuenirent, ad legem dei audiendam: ita ut a pueris disceret omnis ætas & sexus legem domini, & timorem eius. Disce etiam ex hoc loco ad quid debeas adire templum Dei, nempe ut audias legem Domini Dei tui, ad quã audiendam omnes domesticos tuos tecum deferre debes. *Fac congregare populum.* Debet magistratus homines cogere ad legem audiendam, & inter alios peregrinorum meminit: quoniam isti inter cæteros pręcipue hoc facere recusant. *Ecce dormiscum patribus tuis, & surget popul⁹ & fornicabitur.* Pulchre ostẽdit locus iste, quid bonus prælatus ualeat subditis suis, & qualiter eos in offitio contineat. Similiter prædicenda sunt populo futura mala, ut ab eis caueat. *Derelinquam eos, & abscondam faciem meam abeis.* Sunt multi peccatores, qui cum post perpetratam culpam non uideant sibi Deum abesse, putant adhuc adesse: sed tu hic audis Deum post peccatum præsertim idololatriæ, hominem relinquere, & quod magis dolendum est, faciem suam abscondere, & quis tunc poterit inuenire eum, ut ait Iob? Abstinendum ergo ualde à peccatis est, ne cum Iudeis cogaris Deum diu querere, neque tamen inuenire. Sed disquirendum est, cur Dominus dicatur abscondere se à peccatoribus, & nõ potius illi abscondi ab eo quemadmodum Chain. Qui enim alium timet, ab eo se abscondit. Deus uero neminem timet, sed uir misericors magis nocet abscondendo se quam ostendendo se uim dicem. *Et erit in consumptionem.* Audis quę mala sequantur hominem a quo recessit Deus. Audi Dauidẽ. Qui inquit custodiebãt animãme am, consiliũ fecerunt in unum dicentes. Deus dereliquit eũ, persequimini & cõprehendetis eũ quoniã nõ est qui eripiat. Est anima nostra sine deo, sicus mulier absque uiro. Quãdiu enim fœmina uirum habet, nemo audet eã lædere aut tãgere, quoniã qui se defẽdat habet, sed si moriatur uir, iã omnes ei mala inferre non uerentur. *Inuenient eum mala multa & angustiæ.* Querunt summo studio mala peccatorẽ & reũ. Qui primũ enim Deũ offendit, nitũtur õnes se ei uindicare Domini sui illatã iniuriã, & qd' nõ inueniãt statim, ipse sua infinita mĩa facit, qui eos abscõdit in abscõdito faciei suæ a cõtradictio ne linguarũ, sed tandẽ nisi resipiscamus inueni ent, & cõmeritas pœnas luemus, & qd' sequitur dicemus. *Nõne quia nõ est Deus meus in medio mei, inuenerunt me mala hæc? Scribe canticũ istud, & pone in ore eorũ.*

In the margin: *2. Sam. ul. 15* (beside "Reduc (inquit) arcam"); *1. Samuelis 15* (beside "in oculis suis"); *3. reg. 1.* (beside "Salomonem")

Vult Dominus nos prædicere & decantare mala uentura super nos: ut nos sic saltem a malis deterreat. Solēt sæpius mali: mala sua prophetare. *Comedet saturabitur & impingabit se, & conuertet se ad deos alienos.* Mala ac pessima homini male affecto saturitas: & omni populo summe nocere solet. Audi Deum tuum apud Ezechielem. Ecce ista fuit iniquitas Sedon sororis tuæ superbia, saturitas panis, & abundantia otii: & manū egeni & pauperis non tenuit. Vbi aduerte quid ualeat, manum pauperis tenere in mediis peccatis. *Noui imaginationem* uel figmentum *quod ipse facit hodie.* Sunt multi peccatores, qui in mediis immo & initiis beneficiorum: iam benefactori offensam & ingratitudinem parant: quemadmodum multi grati, qui ante benefitiū gratitudinē. Dominus Deus noster in medio offensarum nobis parat benefitia (ut Chrisostomus dicit) nos uero paramus ei offensam, dum benefitia recipimus. Audi Paulum primæ ad Chorin. 11. Dominus inquit Iesus in qua nocte tradebatur, accepit panem. Quando eius corpus tradebatur & uendebatur Iudeis, tunc ipse instituebat sacramentum corporis & sanguinis sui, & porrigebat suis. *Capite librum legis istius, & ponite ex latere arcæ fœderis, & sit ibi contra uos in testimonium.* Miseri nos ualde, qui portare cogimur testimonia ad uersum nos: & seruare leges quibus damnemur. *Deus iustus & absq; ulla iniquitate, peccauerūt ei.* Nam quemadmodum Dominus aliquando cogit peccatorem ad uersus se sententiam proferre: ita & testimonia ad uersus se producere. Audi quid reprobi aduersus se dicant. Malos inquiunt male perdet: & locabit uineam suam aliis agricolis. Et Dauid. Viuit Dominus quia filius mortis est uir qui hoc fecit. *Ecce adhuc me uiuente, rebelles estis Domino.* Licet ex præteritis gestis: futura conicere & prædicere: & qui mal⁹ est subdit⁹, uix poterit liber bonus esse. *Congregate ad me omnes seniores.* Et si omnes in populo admonendi sint, maxime tamen principes & maiores: qui alios possunt in offitio continere, sed parum proderit doctoris externi ad monitio, nisi intus Dominus moueat & flectat corda nostra admādata sua, qđ ipse facere dignetur qui est super omnia benedictus.

Capite, 16.

Quēadmodum grati, ante acceptionem beneficii parant retributionem, ita ingrati maledictionem.

Mathei. 20

2. regū. 12.

IN CAPVT. XXXII. DEVTERONOMII: iuxta literam adnotatio.

Audite cœli & loquar. Superiori capite admonui, cur prophetæ, insensata lapides scilicet, cœlum & terram in testes suarum admonitionum uocarent, & puto propter duo. Alterum quia licet nobis huiusmodi creaturæ mutæ & insensibiles uideantur: Domino tamen deo suo, expeditissime loquuntur: cum ab eo uocantur. Alterum quia diutissime uiuunt. Si enim solos homines in testes uocaret, aut pacti scripturā: cū omnia hæc tēpore cōsumātur & deficiant, deficerēt etiā Domino probationes: ideo in testes uocat cœlum & terram, quæ perpetua esse uidentur. Dicit ergo Moseh Vos cœlos & terram in testes eorum quę admoneo uoco, ideo audite eloquia oris mei. *Stillabit ut pluuia doctrina mea, fluet ut ros eloquium meum.* Disputaui sæpius in hoc opere, de significatione uerbi haraph quod uertimus stillabit, sed meo iuditio non tam proprie stillare, quam fluere significat, quemadmodum fluit sanguis ex iugulo. Secundum enim alteram significationem significat ceruicem frangere aut deceruicare, & possemus dicere significare quocūque modo fluere, sequēs uero uerbum scilicet nazal Hebræis est fluere: ut patet iudicum quinto, ubi dicitur Montes nazelu, id est fluxerunt: conuenit tamen locis quibus ponitur etiam stillare quare admittamus haraph significare stillare, nazal uero fluere. Est etiam aduertendum hic poni quatuor nomina: primū matar quod est pluuia seu stillæ grossæ. Secundum tal, id est ros seu pluuia tenuis Sceeirim, id est asperfiones, & rebelim, id est multitudines per quas meo iuditio intelligit grandinem. Est etiam aduertendum nomen lechach, quod nostri doctrinam uertunt, esse a uerbo lachach quod est accipere: & potius uidetur acceptionem seu disciplinam significare quam doctrinam. Dicitur autem disciplina quæ à discipulo suscipitur, unde locus sic reddendus est. Stillabit ut pluuia doctrina mea, id est in copia descendet in uos, quemadmodum stillæ pluuiæ: fluet scilicet super uos ueluti ros, eloquium meum: ad faciendum uos fructificare. Erit ut asperfiones super germen, & ut multitudines scilicet stillarum super herbam. Non audeo uertere grādinem, quoniam terræ nascentibus potius obesse quā prodesse dicitur. Aduerte tertio dictionem seirim, quàm nostri hic pluuiam aut imbrem uertunt: esse a radice sahar, quod

bar, quod est horripilare: unde sehar, id est pilus quare posset uerti: sicut pili super herbam, id est in tanta copia quemadmodum pili: aut ad modum pilorum quomodo pluuia descendere solet, aut quemadmodum descendit a multitudine pilorum simul colligatorum. Solent enim ex pilis aspersoria fieri, quibus aqua cum quadam tenuitate aspergitur: ut solet fieri in ecclesiis cum populus aqua benedicta aspergitur: & hoc mihi uidetur uerius, quoniam Moseh desiderat hic tenuem pluuiam, & etiam grossiorem: & est hic locus in quo interpretes tribunt nomini significationem non propriam, sed prout uident loco congruere: quod mihi nō placet Nunquam autem (quod sciam) nomen sehar, inuenitur imbrem uel pluuiam significare. Possemus etiam dicere seherim significare niues, quoniam admodum pilorum horripilatorum seu crisporum descendunt, & litera reddenda esset. Quasi niues super germen. Genesis etiam primo ostendimus discrimen inter desse, & hesseb, quod prius significet herbam teneram seu germen. secundum uero grandiusculam seu duriorem. *Quia nomen Domini inuocabo, aut clamabo.* Subdit Moseh causam quare stillabit ut pluuia doctrina eius: & cætera, quoniam scilicet ad hoc inuocabit nomen Domini: ut scilicet faciat doctrinam eius proficere. *Date magnitudinem Deo nostro.* Id est dicite seu prædicate eum omnibus aliis diis maiorem ac superiorem: & uerbum habah significat afferre ut Genesis.11. explicuimus. Posset etiam hæc sententia cū superiori continuari, ut in hebræo sit, ut sit sensus. Clamabo scilicet laudando nomen Domini: uos etiam me cum date illi magnitudinem, id est magnum prædicate. *Dei perfectum opus eius, quoniam omnes uiæ eius iuditium.* Si radix sur quod uertimus Deum, est sur quod est stringere angustiari munire & roborare, significabit sur Deum: quod sit munitio eis qui in eo confidunt: aut a roborando, quod uidelicet sit robur eorum. Inuenitur etiam nomen sur Prouerbiorum.30. significare saxum, ubi dicitur. Viam serpentis super sur, id est petrā. Idem Iob.18. Nun propter te derelinquetur terra: & transferetur sur, id est saxum aut munitio de loco suo? Idem Isaiæ. 51. & aliis scripturæ locis: unde uidetur quod significet saxum aut munitionem cinctam muris. Dicit autem opus Dei perfectum: quoniam impleuit quod promiserat patribus. De hoc enim opere loqui uidetur: ac si dicat Deus perficit opus quod patribus promisit: quoniam ad ostium erant terræ promissæ: & subdit rationē. Quoniam omnes uię, id est opera eius iuditiū, id est sunt iustæ. Quemadmodum enim omnia opera Domini iusta sunt: ita & hoc opus quod patribus promisit iuste perficit, & suis numeris absoluit. Potest etiam litera intelligi de lege Domini: ut sit sensus. Opus Dei, id est lex eius perfecta est, ut nihil in ea posit amplius desiderari: quemadmodum omnes uiæ, id est opera eius alia, iusta sunt, immo iuditium ipsum seu eius: sed prior expositio germanior uidetur, quoniam uidetur arguere iudeos, quod Deus promissis steterit & compleuerit omnia quæ promiserat, ipsi uero pacto Domini non steterāt: neque staturi erant. *Fortis* seu *Deus stabilis & non est iniquitas.* Id est iniustitia scilicet in eo. *Iustus & rectus.* Subaudi est. Nomen auē quod uertimus iniquitatem, non plene notum est hebræis: ex coniecturis tamen uidetur significare declinationem instabilitatē aut stulticiam. Leuitici.19. dixi de significatione huius nominis, quod mihi uidebatur. *Corruperunt illi, non filij eius, macula eis: generatio peruersa & inuoluta,* seu *tortuosa.* Sensus est Deus cum sit stabilis & nulla in eo sit iniustitia, & sit iustus & rectus: pacto suo stetit, sed illi corruperunt illi scilicet Deo fidem & pactum: & sic melius uertas quàm cum Sante corruperunt se: & ideo non sunt filii eius, aut neque sunt filii eius quoniam macula est in eis: uel propter maculam eorum, & uidetur loqui de macula in fidelitatis. Dictio etiam iches quā uertimus peruersum, opponitur huic quod est rectum esse: ut patet Micheæ.3. Vbi dicitur. Et omne rectum iehachessu, id est peruertent, aut tortum reddent. De significatione uero sequentis dictionis scilicet petal tol, id est tortuosum disputauimus Genesis.30. Si inquit essēt filii dei essent perfecti, quēadmodū ipse: & opera eorum etiā essent perfecta: sed non sunt, quoniam corruperunt aut se, aut opera sua uel pactum eius, ipse est iustus & rectus, ipsi uero generatio peruersa & tortuosa. *Nūquid Domino retribuetis istud, populus stultus & nō sapiēs.* Verbi gamal significatio, nō plene nota est Hebræis: uidetur tamē significare accelerare citoredere. Addūt etiā Hebræi ablactare & maturare, hic retribuere magis quadrare uidetur: & sensus est. O popule stulte, & non sapiens, nunquid pro tam immensis beneficiis nobis

exhibitis, retribuetis istud Domino ut .s.relinquatis eū pro idolis, & pactū eius disrūpatis *Nonne ipse est pater tuus, qui possedit te, sipe fecit te & formauit te?* Posses etiam pro possidere uertere qui emit te, quoniam chanah etiam emere significat: ut patet Genesis.25. ubi dicitur. Agro quem chanah, id est emit Abraham a filiis Cheth. Emerat autem Dominus Iudeos ab Ægyptiis, redimendo eos. Habuit etiam se ueluti pater nutriendo & portando eos ut infra dicetur. Verbum etiam chun, aut chanā significat firmare certificare rectificare & præparare, & meo iuditio hebræi confundunt duas radices hic, scilicet chanan & chun: unde pro formauit posses uertere firmare. Et aduerte quod prius dicit. Qui possedit aut emit te, quam dicat: fecit te, quod non uidetur rectum, quoniā prius res fit quám possideatur aut ematur. Rectissime tamen sic dicitur, quoniam postquam Dominus populum redemit, ex Ægypto, fecit illū sibi populum, & quasi puerum postquā genuit consolidauit, ac formauit. Vide Ezechielis.16. caput, ubi pulchre infantiam Israel depingit Dominus. *Memento dierum præteritorum.* Nititur probare Moseh Deum fecisse Israeli officium patris, ita ut nihil quod bonum decet patrem omiserit facere illi: & primum quomodo ab initio mundi eos sibi tanquam portionem elegerit, quod parauerat illis ab initio terram in hæreditatem: & quia ipsi non poterant scire se abinitio electos, ac sibi paratam terram, remittit eos ad patres & ad dies antiquos. Fuit autem huiusmodi electio & diuisio gentium, tempore Abrahæ. ut patet Genesis.11. & hebraice pro dierum præteritorum est dierum seculi: & admonui sæpius nomen holam esse ab halam quod est latere abscondere: unde holam uidetur significare tempus occultum, cuius non est memoria. Et per annos generationis intelligit annos hominum unius ætatis: qui dicuntur una generatio, ut patet Ecclesiastes primo. *Dicent tibi.* Scilicet id quod sequitur uidelicet electum ab initio & terram tibi paratam & electam a Domino, unde sequitur. *Quando hæreditare fecit excelsus gentes.* Id est quando unicuique gēti suam distribuit hæreditatem, quod ut diximus fuit post diluuium quando turrim Babilonicam construxerunt: & constat ex hoc loco Dominum a principio mundi, terras gentibus diuisisse: neque rerum diuisionem esse solum de iure gentium nisi in particulari. Videtur enim Deum a principio mundi dedisse certam terræ portionem Babiloniis, cer tam, Gallis Hispanis & aliis, sed quod hoc prædium sit huius, hoc alterius: hoc uidetur iure gentium introductum. Dedit etiam domi nus certam partem terræ.s. mōtes Seir filiis Esau filiis etiā Loth sicut in suis locis diximus. Licet propter hominum merita uel demerita: det uel auferat patriam illis: ut patet Danielis.4. *Statuit terminos populis, secundum numerum filiorum Israel.* i. secundum multitudinem filiorum Israel, quam futuram nouerat: sic statuit terminos aliis populis: ut scillicet tantum spatium illis ad habitandum relinquerent: quantū nouerat ad numerū eorū sufficere, ac sic totam terram Israel terminis terminaret, ut nō possent aliæ nationes, eorum terminos ac terram occupare. Aut cōstituit tūc Israelitis terminos certorum populorum. i. Chenaneorum in septem gētes diuisorum. Et quando dominus diuisit gentes post diluuium & fabricationem turris, tune promisit Abrahæ terram septem gētium: & terminos præfixit. *Quoniam pars Domini populus eius.* Ideo illis dominus certam terræ partem statuit, quoniam eum elegit, ut portionem suam inter omnes gētes: ut illi pollicitus est Exodi.19. Nam parētum est: hæreditatem filiis relinquere & designare. *Iaacob funis hæreditatis eius.* Solent homines funibus terram mensurare: ut patet Iehosuah.15. ūde idem dictu est. Habeo tot funes terræ, quod habeo tot mensuras terræ: & sumitur hic funis seu mensura pro re mensurata. Vnde in Psalmis habes. Funes ceciderūt mihi in præclaris. i. sortes seu portiones funiculo mensuratæ: & est sensus. Iaacob funis. i. portio hæreditatis eius: aut sors. Et quēadmodum Dominus dicit Iaacob funē hæreditatis suæ: ita & Iaacob in Psalmo dicit. Dominus pars hæreditatis meæ & calicis mei. Solet enim uinum seruis nase aliquo mensurari, & unicuique portio sua dari. *Inuenit eum in terra deserti, & in desolatione Ielel deserti.* Non supputat Dominus tempus quo Israel fuit in Ægypto, quouiam nondum erat erectus in populum: & inuolutus erat multis uiciis & peccatis, præsertim idololatriæ. Lege caput.16. Ezechielis & uidebis ibi, qualem Dominus inuenerit Israelem in deserto: & qualiter mundauerit illum, & sibi desponsauerit: & hoc est quod hic dicit, se enim in deserto inuenisse: quod autem sequitur. Et in desolationem Ielel aduerte aliquos putare ielel esse nomen propriū

Capite.2. & .3. huius libri.

proprium alicuius solitudinis, mihi tamen probabilius uidetur ululam significare, quoniã Ialal quod est radix Ielel, ululare significat: unde uertendum puto. Et in desolatione seu solitudine ululæ.i.qua ululæ solent ululare seu habitare. Sequens uero dictio.s. Iesimon, àiassam quod est desolare ortum habet: & significat desolationem, aut quod uerius credo, nomen est deserti in quo fuerũt filij Israel: ut habetur Numeri.21.&.23.& prioris Semuelis.23.ac Psal.68. &.78. Si tamen desertum uel solitudinem interpreteris bene uertas. Est ego sensus sic reddẽdus. Inuenit.s.dominus eum uidelicet Israel, in terra deserti.s.Sinai: dum ex Ægipto ueniret: & in desolatione seu solitudine ululæ seu qua ululæ ululare solent deserti Iesimon: quod est desertum aut locus desertus in terra Moab: ut capite.21. Numerorum habetur. *Circuire fecit eum, intelligere fecit eum.* Dupliciter potest locus iste exponi. Primo ut sit sensus. Circuire fecit dominus populum.s.in deserto, monté Sehir: & terram Moab, & filiorum Hamon: ut re uera accidit, ut dictum est primo huius libri capite. Quod autem sequitur intelligere fecit eũ intelligendum est, quod circunducendo eũ, multa fecit eum intelligere: ut quod non in solo pane uiuit homo, & id genus alia. Vexatio enim solet hominibus intellectum præbere. Multa etiá miracula domini uiderunt, quandiu fuerunt in deserto. Secundo modo possumus interpretari. Circuiuit eum.s.custodiendo, & uigilando circa illos: & docendo ueluti pater filios. Prior tamen sensus magis placet. *Sicut aquila, mouebit nidum suum, super pullos suos cubauit, diuidere faciet alas suas, accipiet eum, portabit eum super alam suam.* Ignota meo iuditio est significatio uerbi Iair.i. mouebit quod hic ponitur: & si est à radice ur, uidetur significare excitare suscitare euigilare. Tribuunt tamen Hebræi uerbo alias significationes.s.nudare & excæcare, sed reuera radices confundunt.s.ut & aiir & arah: & quæ significãt exuere excęcare & nudare, sunt a radice arah quod propriè nudare significat: quæ uero ab ur, significant euigilare excitare & suscitare: & hic excitare significat, unde uertendum est. Sicut aquila excitabit nidum suum. Erant iudæi in Ægipto ueluti pulli nido inclusi, qui non audebant exire, cum non haberent matrem excitantem ad uolatum. Dominus uero sicut aquila prouocauit eos ad uolandũ. Postquã uero è nido expulit eos, cubauit super eos quemadmodum auis: postquam pullos è nido emit tit, Separabit alas suas quas sibi coniunctas habebat dum non uolaret: & portabit eum.s.populum super alam suam: ne.s. fatigatus decideret. Aduerte autem dictionis neser, quam aquilam uertimus significationem, nõ esse plene notam hebræis: constat autem esse magnarum alarũ, ut habetur Ezechielis.17. Similiter esse magni corporis, quoniam ibi dicitur, Hanesser hagado.i.aquila una grandis. Ex uerbis etiam Chabachuch capite primo constat, esse autem in uolatu festinam. Dictio etiam gozal.i.pullus, àgazal quod est rapere ortum habet. Dicuntur autem pulli rapientes, quod rostro matris & patris cibum rapere uideantur, aut est sermo de pullis auium rapaciũ. Quod etiam Santes uertit cubabit, potest uerti extendet se. Diximus abunde de significatiõe eius Genes.1. Eber etiã quod uertimus alã reuera alã, significat: licet abar Hebræis sit toborare & fortificare, quod ala fortificet se auis. Posset etiam uerbum significare eleuare, & nomen alam quod eã se eleuet auis: & per alam intelligit protectionem & sustentationem. Protexit enim dominus Israel in deserto sua protectione: & eos imbecilles sustinuit. *Equitare fecit eum super excelsa terræ.* Verbum rachab, aut equitare aut sedere significat: & est sensus quod dominus ueluti sessorem equitare fecit populum suum super terrã promissam, quæ omnibus uicinis altior est: ideo habitantes in ea comparatione aliorum uicinorum uidentur equites. Aut equitare eum fecit, quousque ad terram ueniret excelsam: & sic ire fecit quasi equites: quoniam neque uestes erant detritæ, neque calciamenta rumpebantur. *Et comedit prouentus agri.*i.terræ promissæ *Suggere fecit eũ mel de petra: & oleũ de duritia petræ.* Potest hoc intelligi de aqua illa, quã illis in deserto sitibundis tam abundanter tribuit, quam uocat mel, quoniã sitientibus dulcis fuit ueluti mel. In Psalmo habes. Cibauit eos ex adipe frũmenti.i.manah: & de petra, melle saturauit eos. Vocat autem oleum quoniam ea se populus lauabat, acsi oleo ungeretur. Posset etiam hoc referri ad terram promissionis: ut ibi suggerent mel de petra, quoniam ibi erat tanta mellis copia, quod è cauernis petrarum educeretur & olei, ut inter saxa oleæ essent in copia. Non plene etiam cõstat de significatione nominis calamis quod uertimus duritiam. Santes fortem: propter id quod sequitur. uidetur loqui de terra sancta. *Cũ adipe agnorũ*.i. cũ agnis pinguibus, quibus abũdabat terra sancta. *Arietes filiorũ Bassã*.i. qui erant in terra Bassan in quã erãt

uberrima Pascua. Quẽadmodũ de tauris Bassan in Psalmo.22.habes. Vocat autem medullam tritici adipem ipsius:& uinum rubrum sanguinem uuæ:quia similitudinem harum rerum habent. Dictio etiam atudim, significat magnos hircos qui sunt duces gregis: ab atad quod est ordinare *Oleo unctus est rectus,& calcitrauit: oleo unctus,fuisti operuisti.* Longe aliter uertit Santes.s.Impingatus est Israel. Vocat autem Israel rectum,qnoniam cum angelo erectus est: ut dicũt rabbi Abraham, & Aben Ezrah in cõmentariis.Sed melius ut uertimus,& sensus est. Postquam Israel in terra promissa fuit oleo unctus,qui in Ægipto & deserto fuerat quasi contractus,erectus est & calcitrauit. Solemus enim contracta ungere ut rectificentur & extendantur.Posses etiam interpretari. Impingatus est rectus.i.qui antea erat macillentus & erectus,impingatus est dilatando se:& calcitrauit.Verbum uero bahat aut calcitrare aut calcibus conculcare significat:ut patet primo Semuelis secundo. Vt quid tibbehatu.i.calcitrabitis aut conculcabitis sacrifitium meum? Et alludit ad equos, qui quandiu sunt tenues,sunt mansueti: impingati uero calcibus ludunt & percutiunt dominum. Sic fecit Israel deo suo,qui dedit copiam omnium quibus saciati sunt:sed post modum reiecerunt dominum colentes idola. Verbum autẽ abah quod incrassari uertimus, significat dẽsare & ex consequenti crassescere. *Operuisti.* s.pinguedine carnem. *Despexit deũ salutẽ suã* Verbum nabal,quod uertimus despexit, proprie significat cadere:unde uerti posset. Deiecit deum salutem suã: aut petram qua saluabatur. Erat enim Deus petra.i.fortitudo Israel. Significat etiam fædare,quod cadentes soleant deturpari: unde Nachum.3.habes. Proiiciam super te abominationes, uenebbaltich.i.& deturpabo te.Si legas deiecit,sensus est:quod postquam Israel fuit pinguis effectus,calcitrauit in deum: & deiecit cultum eius:& eum à sua dignitate,colendo idóla.Si uero deturpauit,sensus est quod impinguatus deturpauit stercore suo sacrificia domini:& deum ipsum. Solent enim animalia pinguia,stercoris copiam emittere. *Zelare fecerunt eum propter alienos:aut in alienis:* Relinquentes enim deum & colentes idola sua, uidebantur deum ad inuidiam & zelum prouocare.Dolore affectus uidebatur dominus, uidẽs eos pluris facere idola quam se:& per abominationem etiam idola intelligit. Vocantur hic idola sedim,à sadad quod est suggere uel prædari, quod bona Israelitarum suggerent,quemadmodum dominus conqueritur. Hoseh primo. *Nouisqui e propinquo uenerunt.* Vocat Moseh deos nouos idola,qnod à paucis annis & non ab initio,cultus eorum fuerit introductus. Deus uero dicitur Deus delonge.i.à multo tempore ab initio mundi & ante sæcula:ut patet Ieremiæ.44.&.23.ubi dominus dicit se esse deum delonge & nõ de propẽ.Vide quæ de hoc scripsimus.Exodi.3.super illud.Ero qui ero. *Quos non timuerunt patres uestri.* Sumitur hic timere etiam sæpius pro colere: quoniam homines deum colunt ex timore, & sæpius dixi Chaldeos uocare deum timorem: quos hebræi sequũtur. *Dei qui te genuit oblitus es, & oblitus es fortis initiantis te?* Posses etiam uertere deus genuit te,& oblitus es.s.eius? Dicit etiam iniciantis te.i.qui te prior accepit in uxorem.Nam uerbum chalal significat initiari prophanare,& uult dicere. Oblitus es fortis qui te prius in sponsã accepit,& fuit dux uirginitatis tuę. *Vidit dominus & exacerbatus est,præ ira in filios suos & filias.* Verbum naas hebræis significat contẽnere flocifacere & reprobare:& uidetur hoc ultimum esse propriũ significatum eius,unde uerti posset. Vidit dominus & reprobauit.s.populũ suum: pro ira seu propter iram in filios suos:& filias suas Aut. Vidit dominus opera eorum mala. & præ ira reprobauit filios suos & filias suas. *Videbo quid sit nouissimum eorum.* i.à præsentibus irritantibus me,faciem abscondam:sed uidebo ostendẽdo me his qui fuerint in ultimis diebus.Isaiæ.10. habes.Residuum Israel conuertetur: residuum Iaacob ad Deum fortem.Si fuerit populus tuus Israel,ueluti arena maris, residuum cõuertetur ex eo,Multis enim scripturæ locis dominus promittit faciem suam ablaturum eis,quã sibi pollicetur restituere extremis diebus: quando eos ad se conuertet. *Generatio inuersa est: & non fides seu stabilitas in eis.* Assignat causam quare faciem suam ab eis abscondet: quoniam.s.est generatio inuersa,non gradiens recte per diuina.s.mandata & sunt filii in quibus non est fides ad patrem suum:quoniam statim relinquũt non cognoscentes eum:aut sunt filii instabiles in pacto, quod cũ patre suo pepigerũt. *Ipsi inuidere aut æmulari fecerunt me in non Deus.* i.fecerunt quod ego quasi inuiderem honori quem faciebant diis suis: aut quod pro deo acceptarent eum qui non erat Deus: quod

quod statim more suo explicat dicens. *Irasci fecerunt me in uanitatibus suis. Et ego inuidere faciam eos, in non populus, in gente stulta irasci faciam eos.* i. quemadmodū ipsi irasci fecerunt me, colendo & sacrificando idolis, quæ non sunt uere Deus: & ego irasci faciā eos benefaciēdo populo qui nō erat antea populus. i. populo gētiū. Audi Isaiā. 65. capite. Quærere fecei me, abhis qui non interrogauerant: inuenire me feci abhis, qui non quesierant me. Dixi. Ecce ego ad gentem non uocatam nomine meo. Et Hoseh primo. Voca nomen eius non populus meus, quia uos non populus meus & ego non ero uester Deus. Secundo posset exponi. Ipsi prouocarūt me dicendo, quod ego non essem Deus eorum & ego prouocabo eos quod non sint populus meus, dicendo quod non sint populus meus: quemadmodum constat ex uerbis Hoseh citatis. Et est locus apertus hic contra iudeos, quod ipsi erant reprobandi à domino: ut non essent populus eius, & quod alter populus sit illis subrrogādus ad æmulationem eorū, Ad quod ipsi citant uerba sequentia Hoseh. Et erit in loco in quo dicetur eis, non populus meus nos: dicetur eis, filii dei uiuentis, sed locus iste eos maxime torquet: ad quod etiam est illud Malachiæ. 3. Magnum est nomen meum in gentibus: & in omni loco offertur nomini meo oblatio munda: & non est mihi uoluntas in uobis, & prō gēte stulta uertere potes, turpē seu uilem. *Quoniam ignis succensus est in furore meo: & ardebit usque ad infernum inferiorem.* i. quoniam furor meus ob illorum idololatriā & peccata ardebit ut ignis succensus: & ardebit usque ad sepulchrum inferius. i. non solum cremabit terræ superficiem, sed etiam inferiora terræ: ubi sunt hominum sepulchra. Nā dictio scheol, quam hic aliqui infernum uertunt: etiam significat sepulchrum: neque puto hic esse sermonem de inferno damnatorum, ut statim explicatur eū dicitur: & inflamabit fundamenta montiū, & tractat hic punitionē qua eos propter scelera præsertim idololatrię erat puniturus. *Consumabo super eos mala.* i. omne malorum genus in eos mittam, nō unū aut aliud. Posset etiam uerti. Deficere faciam sed idem est sensus: aut addam: unde statim sensum explicat dicens. *Et sagitas meas consumam seu deficere faciam in eis.* Nos dicimus. Gastarei todo meu almazem nelles: *Combusti fame, & comesti auibus. & morsu amaro.* Non satis constat, quid proprie significet dictio meze, quam combusti uertimus: qui uertūt cōbusti sequūtur chaldæum paraphrastem qui Dānielis. 3. uertit pro incendere lemezeieh, ubi textus habet. Et dixit lemeze. i. ut succēderent fornacem septuplum: significatio ignota est & forte radix est zauah potius quā mazah. Significat autem zanah angulum, & uerti posset angulati fame (si sic loqui latinis auribus licet). i. constricti fame, quemadmodum constringitur res ad angulum redacta: quod uero dictio etiam cum mem, sit à radice zauah, constat Psalmo. 144. ubi habes mezauenu. i. anguli nostri pleni. Significatio etiam nominis reseph. i. auis ignotā est Hebreis & nostris. Dicunt uero significare, prunam seu carbonem accensum: & per translationem ferrum sagitæ, & calidam egritudinē instar prunæ, quæ cito ueluti pestis interficit. Qui autem uertunt, sequūtur Chaldęum quem & Hieronymus sequutus est. Septuaginta etiam escam auiū uerterunt. Dictio rara est in scripturis, ponitur tamen Iob quinto ubi dicitur. Et filii reseph. i. prunæ eleuabunt uolatum: ubi scintillas uocat filias prunæ. Et Chabbachu. 3. Egredietur reseph. i. pestis ante eū, ut aliqui uertunt, ubi Hieronymus diabolum interpretatus est: sequens aliquot ex Hebræis, ubi etiam posset uerti. Egredietur pro egredientur prunæ seu scintillæ ante eum. Ponitur etiam Psal. 78. ubi dicitur. Tradidit grandini iumentum eorum: & possesiones laresſaphim. i. carbonibus ignitis, sed meo iuditio, dictio significat certum genus bestiæ: forte aliquam speciem locustarum. Est tamen locus canticorum. 8. ex quo uidetur significare prunā ignis, quo habetur Ressapheah risje. i. Prunæ eius prunæ ignis, flammæ magnæ, quare hic uertendum puto & comesti ardore aut prunā ardenti, aut fulgure. Similiter dictio eheteb quam Santes uertit morsum: ignotę significationis est Rabbi Dauid dicit chatab significare excidere & confringere, & eheteb excisionem seu confractionem: ut patet Isaiæ. 28. ubi dicitur. Sicut tēpestas grandinis, ut turbo chateb. i. confringens seu confractionis: unde hic uertendum puto. Et contritione amara. Targhum uertit contusionibus spirituum malignorum: significat autem malum quod in die grassatur, ut colligitur ex Psalmo. 61. ubi sic habetur. A peste quæ in caligine ambulabit: micheteb. i. ab excisione uel confractione, quæ uastabit meridie. Aliqui putant demonem significare: chatob quod est ex hac radice ponitur Hoseh. 13. ubi dicitur. Ero chotbeeha. i. excisio uel contritio tua inferne,

Potest

Poteſt ergo locus ſic aliter reddi. Conſtricti fame & comeſti ardore aut plaga ardenti:& contritione amara *Cum ueneno ſerpentium in in terra.* Ponuntur hic in hebræo duo nomina.ſ.chamat quod Santes uenenum uertit,& zochale quod in ſerpẽtem mutauit,etſi chamat eſt a radice iachã quod eſt iraſci, ſignificabit irã: unde Hieronymus & Műſterus uerterunt. Cũ furore ſerpentium.Secunda uero dictio(ut dicũt)ſignificat ſerpentem, ſed radix.ſ.zachal hebræis eſt uereri pauere timere: ad quam ſignificationem ſtatuendam citant illud Iob.32.Iunior ſum tempore,& uos decrepiti: idcirco zachalti.i.ueritus ſum aut timui,indicare opinionem meam,quod rabbi Ionah uertit, Tardaui, ex lingua Harabica adducens teſtimonium, in qua ut dicit,hoc uerbum tardare ſignificat: Michee.7.habetur.Lingẽt puluerem ſicut ſerpens: chezochale.i.ſicut reptilia terræ uel pulueris.Ex quo loco haberi putarem uerbum ſignificare ſerpere:præſertim latenter & nomen reptile: quod latenter ſerpat,& locum ſic reddendũ puto cũ ira ſeu furore reptilium terræ ſeu quæ reptant in terra. *Foris orbabit gladius,& in cubiculis terror.* i.extra ſeu aperte ſuſtinebũt orbantia & priuantia eos liberis: & in cubiculis.i. domi erit terror.ſ.hoſtium, ut.ſ.neque intus neque extra ſint ſecuri. *Etiam iuuenem.* ſ.deuorabit gladius,ſic de uirgine & ſene,ac ſi dicat.Nemini parcet. *Dixi diſpergam eos p angulos.* Verbum paah apeah quod eſt extremitas angulus,ortum habet:& ſi latinus ſermo permitteret uertendum eſſet.Angulabo eos, aut extremabo eos.i.uſque ad extremos fines terræ eijciam,ac ſi dicat.Decreui eos uſque ad angulos uel extrema terræ eiicere,& loquitur de Iſraelitis peccantibus. *Niſi prouocationẽ inimici timerẽ.* Verbum chaas ſignificat hebræis iraſci irritare et ad irã prouocare,et uidetur qđ hic melius quadrat prouocatio quã ira·ut ſit ſenſus. Diſperſiſſem equidem eos in fines terræ, niſi timerem quod inimicus eorum prouocaret me, dicens ſeu iactans ſe quod ipſe eos puniret, non ego. *Ne forte cognoſcere facerent ſe.* i. iactarẽt ſe dicendo. *Manus noſtra excelſa.* Verbum nachar quod uertimus cognoſcere facere Hebræis ſignificat agnoſcere & alienare ſe,& etiam claudere. Vnde Targhum uertit.Ne forte magnificet ſe hoſtis eorũ. *Gens periens conſilys.* i. conſiliis deſtituta: aut perdẽs conſilia.i.cuius conſilia ſunt perdita: ſed prior expoſitio germanior eſt. *Intelligerent nouiſsimum ſuũ.* i.bona quæ ſunt illis in nouiſsimo ſeruata. Hoc eſt quod ſupra dixit.Videbo nouiſsimum eorũ: quod tu intellige de Iſrael dei:quando ut habetur Hoſeh.3.conuertetur ad deum ſuum, & ad Dauid regem ſuum, in nouiſsimo dierum. *Quomodo perſequetur unus mile, & duo fugaſſent multitudinem.* Vult oſtendere diſcrimen Dei Iſraelitarum,á diis gentium ex euẽtu:quoniam non poſſet unus ex Iſraelitis perſequi mile ex gentilibus,& duo fugare copioſam multitudinem:quemadmodum fecerant regibus Amorreorum,niſi Deus eorum.ſ. Iſraelitarum dediſſet eos.ſ.gentiles,& dominus.ſ.populi Iſraelitici tradidiſſet eos.ſ.gentiles,aut niſi Deus eorum.i.idolum dediſſet eos propter imbecillitatẽ ſuam. Poſſet hoc etiam ad Iſraelitas referri,ut ſit ſenſus. Quomodo unus ex gentibus perſequetur mille Iſraelitas & duodecim milia, niſi dominus eorum dediſſet eos. *Quia non eſt ſicut Deus eorum, Deus noſter.* Quoniam ille non poteſt ſuos defendere queádmodũ noſter: & ipſi quaſi experti poſſunt hoc teſtari. *Ex uite enim Sedon eſt uitis eorũ,* Poteſt hoc referri ad Iſraelitas & ad gẽtes.Si ad Iſrael referas ſenſus eſt. Vis ſcire quare ſic erunt Iſraelitæ imbecilles ut unus ex hoſtibus perſequatur mille.Quia eorum progenies mala eſt ueluti ex uite Sedon,& nux eorum.i.fructus ex agris Hamorah ac ſidicat.Non ſequũtur patrem deum & patres priores ſed malos. *Vuæ eorum uuæ ueneni.* Ponitur hic nomẽ ros,quod ſignificat caput & ut diximus uidetur caput uenenoſum ſignificare.Si uero ad gẽtes referas,quod magis literæ quadrare uidetur,dicit eas procedere ex uite Sedon.i.ex peſsima progenie, qualis eſt idololatrarũ. *Venenum draconum uinũ eorum:uenenum aſpidum crudele.* Poſſet etiam uerti.Ira draconum uinum eorum.i.uinũ eorum eſt tam forte ſeu fumoſum,ſicut ira draconum:aut tam calidum ad faciendum malum. Solent enim qui forti uino ebrii ſunt:multa mala perpetrare.Et quod ſequitur.Venenum. Dictio hebraica ros,caput ſignificat.& ut iam hoc capite diximus uidetur ſignificare uenenum capitis animalis uenenoſi. Dictio etiam petanim quam noſtri aſpidum uertunt:incertæ ſignificationis eſt apud Hebræos. Dicunt tamen aſpidẽ ſignificare,ad quod citant illud Iſaiæ.11. Et ludet infans,ſuper foramẽ paten.i.aſpidis. Ab hac radice eſt mipetan quod noſtri limen inferius uertunt,

tunt, & forte dictio significat lacertam quæ cõmuniter moratur sub limine uel in limine: aut reptile quod speciem liminis habet: primo Semuelis.5.Ideo non calcant sacerdotes Dagon super niphtan. i. limen. Similiter significatio dictionis achzar.i.crudele, non plene nota est. Hieronymus insanabile uertit: Threnorum.4. dicitur. Filia populi mei le achzar.i.crudeli.s.tradita est. Nõ enim potest referri ad filiam, quæ est fœminini generis. Et Ieremiæ.6. Achzari.i. crudelis est: & non miserebitur. Si hec omnia referas ad Israel, significatur enim fore plantam malam & uenenosam ad nocendum uel propinandum deo malum uinum, quemadmodum Isaiæ.5. legis Expectaui ut faceret uuas & fecit fætidas. Posset etiam esse sensus. Vinum quod illis parauí est uenenum draconum: cui concordat quod sequitur. *Nunquid non est absconditum mecum* .s.Vinum hoc. Potest etiam hæc sententia seorsum legi, ut sit sensus. Nunquid non est absconditum mecum.s. malum quod decreui facere eis: quod statim explicat dicens. Mea est ultio & retributio. Lege.38.caput Iob, & uidebis deum dicentem se habere thesauros niuis & grandinis, seruatos ad diem belli. *Tempore quo nutabit pes eorum.* i.tempore quo pedes eorum, ad ruinam & casũ declinabunt: aut parati erunt: ac si dicat: seruo illis mala ad tempus quo cadere incipient, quando mala maxime sentiuntur: aut cum cœperint a lege mea recedere seu declinare. *Quia propinquus est dies perdictionis eorum.s.* Israelitarum aut gentium si ad eas prophetiam referas. Posset etiam uerti contritionis eorum. *Et festinabunt ordinata eis.* i.festinabunt quæ dominus ordinauit & disposuit super eos uentura. Nam dictio hatidot ordinata significat, sicut hatad ordinare. *Quia iudicabit dominus populum suum.* i.puniet si ad eos referas: uel uindicabit si ad gẽtes: & postmodum pœnitebit eum.s.malorum quæ illis inflixit. *Quoniam uidebit quod abijt manus.* i.cõsiderabit quod recesserit ab eis fortitudo ad mala ferenda: uel propulsanda.

Quid hebraismus uocet clausu & derelictum.

Nõ est clausus neque derelictus. Vocat hebraismus claudum seu mancum clausum: quoniam non potest se mouere seu incedere, ac si esset clausus: per derelictum uero eũ qui nullius est reputationis. Sic secundo Regũ.14. Clausum & nouissimum habes: ac si dicat, uidebit quod se re nullus sit superstes. *Et dicet, ubi sunt dii eorum.* Quasi irrisorie, & uidens suos omni auxilio destitutos dicet. Vbi sunt dij eorũ, quos s.isti coluerunt. *Deus protexerunt se in eo.* i.quem sperabant protegere eos. Sunt qui uertunt Deus in quo sperauerunt: sed uerbum châsah potius tegere & protegere quam sperare significat. Isaiæ.4. ulemachse.i. in absconsionem à turbine seu in protectionem à turbine: non tamen dãno si uertas sperauerunt in eo. *Cuius pinguedinẽ sacrifitiorũ eorũ comedebãt.* Aliqui uertũt. Qui pinguedinẽ sacrifitiorũ eorũ comedebãt. Solebat idololatræ comedere piguedinẽ sacrifitiorum suorum: & forte ideo dominus suis pinguedinem prohibuit: uoluitque sibi offerri in sacrifitio. Similiter solebant bibere uinum quod diis suis libabant. *Sit super uos abscõsio.* i.illi dii quorum adipem comedistis, & quorum libamen bibistis.i.quibus sacrificastis: sint nunc super uos absconsio.i. abscondãt uos a malis meis: aut sint super uos protectio.i. protegãt uos. Sed quia nullus est qui uos ptegat de manu mea sequitur. *Videte nũc quod ego sum.* s.solus uerus Deus: neque est alius Deus mecum. Hebraice habetur. Videte nunc quoniã ego: ego ipse subandi sum Deus. *Perfodi & ego sanabo.* Verbũ machats Hebræis est trãsfodere et trãsfigere: ut patet Psal.110. ubi dicitur Machts.i.trãsfixit in die furoris sui reges: qd' Hieronym⁹ uertit pcussit, & in hebręo est præteritũ transfodi, sed pro futuro accipitur. *Leuabo enim ad cælum manum meam: & dicam uiuo ego in sæculum.* i.iurabo leuando manum meam in cœlũ: & dicam uiuo ego.i.iurabo per uitam meam, eleuata ad cœlum manu mea. Erat enim hic iurandi modus apud antiquos patres: quem ut ex hoc loco colligo, á domino didicerunt, iurare.s.per uitam dei, leuata ad cœlũ manu, protestãdo eum in cœlo sedere, aut cœlorum dominũ esse. Sic sanctum Abraham iurasse legimus. Genesis.14. Leuo inquit manũ meã ad deum, possessorem cœli & terræ. Hinc prophetæ iurantes. Viuit dominus.i. per uitam dei.

Modus iurandi Domini quẽ antiqui patres seruabant.

Si acuero aciem gladij mei. Hoc est quod per uitam meam iuro. *Quod si gladiũ acuero, & manus mea apprehenderit iuditiũ.* i.ultionem seu uindictam. *Quod reddam ultionem hostibus meis.* Aduerte hic quod Hebræi dicunt uerbum sanan.i.acuere, significare

acuere: ad quod citant illud Psalmi. Sanenu.i. Acuerunt ut gladium linguam suam. Et illud Prouerbiorum.15. Et sagitta sanun.i.acuta: sed sunt aliquot loci, quibus hæc significatio non bene quadrat ut supra.28.ubi dictum est. Eris in stupore & in parabolam uelismmah.i.& in prouerbium: aut melius in reuolutionem.s.cantilenæ. Puto enim uerbum etiam significare reuoluere aut iterare et exconsequēti acuere, quod res reuoluendo acuatur. Moueor ad hoc quia supra capite.6.dictū est. Vesenatam.i.repetes ea filiis tuis, aut iterabis: unde uerti posset, si iterauero aciē gladii mei: quod explicatius uertas si acuero *Reddam ultionem hostibus meis.* i.ulciscar eorum: & uocat hostes populi sui, hostes suos, quoniam sæpius eius gratia eos persequebatur. *Gladius meus deuorabit carnem.* Vocat hebraismus occisionem quæ gladio fit, deuorationem, & uocat acumen gladii os: unde frequenter inuenies. Occidit eos in ore gladii, & quia os gladio tribuit: dicit gladium carnem deuorare. *Propter sanguinē occisi & captiuitatis: à capite ultionum inimici.* Verbum paia à quo parot qđ uertimus ultiones, significat proprie nudare discooperire: ut patet. Numeri.5 ubi dicitur. Vpara.i. & nudabit seu discooperiet caput mulieris, & ex consequenti spoliari, quod spoliare sit quasi denudare seu exuere homines bonis suis, unde hic uerti posset à capite nudationum seu spoliationū. Et sensus est. Ideo reddam ultionem hostibus, & inebriabo sagittas meas sanguine, propter sanguinem populi mei occisi, & propter captiuitatē qua eos captiuos duxerunt à principio: seu à tempore quo inimicus cæpit spoliare eos: aut ultionē ex eis sumere. *Laudate gentes populum eius.* Verbum ranan significat clamare, laudibus extollere: unde uerti posset. Acclamate.s.laudando eum: ut.s. mitior & tollerabilior fiat uobis uindicta domini: & per terram intelligit terram Israel, cui tandem dominus propitius erit. *Et propiciabitur terræ suæ, populo suo,* Verbum chapar significat Hebræis propitiare & etiam operire & tegere: & si tegere uertas sensus est. Et teget terram suam & populum suum, ut illa non amplius ad uindictam uideat. *In auribus populi eorum: ipse & Hoseah filius Nun.* s.uenerunt. Santes uertit in auribus populi huius, & in auribus Hoseah filii Nun, neque male sic interpretatur, sed prior expositio magis arridet *Ponite cor uestrum ad omnia uerba quæ ego testificor uobis.* i.attendite ad omnia uerba, & est hebraismus: qui etiam ponitur secundo Semuelis.13.ubi dicitur. Ne ponas super cor. i.ne cogites super hac re, aut ne affligas te super hoc. Vocatur autē hic Iosuah nomine quo antea nominabatur, & quod dicitur. Quæ ego testificor uobis.i.prędico, adhibitis testibus.s.cœlo & terra. *Quia non uerbum uanum ipsum a uobis.* i.quia non debet à uobis reputari uanum & inane uerbum, quod ueritas rei non sequatur, quoniam re uera ita eueniet ut prædicitur. *Sed est uita uestra.* Causaliter.i.custo ditum uiuificabit uos. *Et in uerbo isto.* s.custodito, *uiuificabitis uos in robore diei istius.* i.dies dū ille adhuc robur haberet, seu ante quam esset nox. *Ascende ad montem Habarim istum, montem Nebob.* i.qui alio nomine appellatur Neboh, qui.s.mons, *est super faciem Iericho.* i.e regione eius. *Congregabis te ad populos tuos.* i.ad statum mortuorum, in quo sūt omnes maiores populi tui. *Eo quod præuaricati estis in me.* Non est bene nota Hebræis propria significatio uerbi maah quod uertimus præuaricari: & Chaldæus mentiri, & forte significat ueritatem tegere: unde ab eo est meil.i.pallium sic forte a tegendo dictum. Diximus abunde de hac præuaricatione. Numero 20.quē locum consulere licebit. Similiter quo modo non sanctificauerint dominum ubi. *Quoniam ab ante uidebis terram.* i.e regione: quod alii uertunt ex aduerso.

IN CAPVT. XXXII. DEVTERO. ad nostram instructionem annotata.

Auribus percipite cœli. Audiendæ sūt maxima attentione monitiones dei neque negligendæ: quoniam cœlum & terram in testes uocat aduersum nos: quæ nunquā deficient. *Stilabit ut pluuia doctrina mea.* Parum curant multi doctores, faciant ne in auditoribus fructum necne. Debent autem summe desiderare doctrina sua proficere, & pro hac re dominum maximo affectu orare, queadmodū facit hic sanctus Moseh. Sine doctore enim cœlesti, parum aut nihil proficeret externus instructor

ſtructor. *Dei perfectum eſt opus.* Conſidera quam celeriter & feſtine dominus promiſſa ſua compleat: & quam tarde nos illi ea quæ polliciti ſumus reddamus. *Corruperunt ſe, non filij eius.* Audis hic quanta munditia præditum te eſſe oporteat: ſi uis eſſe filius Dei. *Interroga patrem tuum.* Summe curandum eſt, ut ſis gratus parentibus & deo: et ſi ignoras beneficia dei tui, quærenda tibi ſunt à ſenioribus, & interrogandi de beneficiis dei. *Statuit terminos populis.* Quid facitis principes & potentes orbis, qui confundere uultis; quæ dominus tam diſtincte conſtituit ac diuiſit? Inter italos & germanos præter linguæ maximum diſcrimē: alpes conſtituit mōtes: uoluitque Germanos eſſe germanos, non italos. Sic Pirinæos inter Hiſpanos & Gallos: ſed principum effrenis ambitio, omnia hæc confundere ſæpius uoluit. Vbi ſimiliter aduerte, quanta diligētia Deus curet ſeruos ſuos: ut quaſi filiis antequam eſſent, hęreditatem parauerit, quemad-

Ad Ephe- ſios. 1. modū & Paulus dicit: pios dilexiſſe, ante mūdi conſtitutionem. *Pars autem domini populus eius.* Magna in deo dignatio, qđ uoluerit peculiarē populū eligere: & maxima dignitas in populo inter cæteros dilecto ac electo. *Inuenit eū ī terra deſerta.* Quales ex nobis ſimus, & qualis habitatio noſtra, antequam nos Deus ſibi deligat, pulchre locus iſte adumbrat: & do-

Ezechi. 16. minus apud Ezechielem manifeſtat. Tu inquit eras nuda & diſcooperta, proiecta ſuper faciē agri in abiectione animæ tuæ, in die qua nata es & quæ ſequuntur. Quales autē nos faciat Deus noſter habes hic, nempe ex ſeruis liberos, ex abiectis nobiles, ex nudis ueſtitos, & ex pollutis mundos. *Circuire fecit eum, intelligere fecit eum.* Quare o homo ignare, circuitum querularis, labores, à domino immiſſos reiicis, cum his tibi intellectus detur: & uexatus intelligas quæ dei ſunt? Non audis dicentem, te in

Luc. 22. circuitibus tuis cuſtoditurum quaſi pupillam oculi ſui. Audi Hamos capite. 9. Ecce cōmouere faciam in omnibus gentibus domum Iſrael: quemadmodum commouetur triticum in cribro, & nō cadet lapillus in terram. Et dominus Petro Simō. Ecce Satan expetiuit uos, ut cribraret uelut triticum: ſed ego rogaui pro te, ut nō deficiat fides tua. *Vt aquila quæ excitauit nidum ſuum.* Sunt multi etiam ſancti tam timidi ad bona, ac ſi mala opera eſſent, quos Deus uelut aquila ad altiſsima prouocat. Audi eū cāticorum. 2. dicentem. Surge tibi amica mea, formoſa mea, & ueni tibi columba mea in ſciſſuris petræ, in abſcondito gradus: ſed quia ad aſpera & obſcura uenire tardabat ad amæna uocat dicens. Surge tibi amica mea, ſpecioſa mea & ueni tibi. Ecce enim hiems trāſiuit, imber abiit, receſsit ſibi: flores apparuerunt in terra, tēpus putatiōis aduenit: & uox turturis audita eſt in terra noſtra. *Dominus ſolus duxit eum.* Conſidera dilectionem dei tui erga te: nō uult aliquem quam ſe tibi benefacere: omnes alios duces ſuſpectos habet. Omnes præter eum te nolunt à uia retrahere, ut nimirū præter eum ames, illique ſoli ſeruias & cuncta tua debeas & ſicut Deus tuus conſortiū in beneficiis reſpuit: ita & tu in miniſteriis, ut nulli alteri ſeruire atque obtēperare digneris. *Impingatus eſt Iſrael & calcitrauit.* Audis hic q̄nto melius cum pauperibus quam cum diuitibus agatur: & quam ſecurior ſit uia paupertatis quam diuitiarum. *Et dereliquit deum factorem ſuū.* Fere omnes ſeruimus deo propter indigētiam, & qui minus indigēt minus curant, & deterius ſeruiunt. & cum diuites abundent, bonis dei ſe nō indigere putant, & dicunt apud Selomonē Prouerbiorum. 30. Quis eſt dominus? Pauperes uero quoniam pane quotidiano opus habent, quotidie ad deum clamant. Panem noſtrū quotidianum, da nobis hodie. In labore inquit hominum non ſunt: neque cum hominibus flagellātur, ideo tenuit eos ſuperbia. *Dijs quos non nouerunt.* Mirabilis ualde eſt hominum inſania, ut omnia exploret præter deum. Erāt iſti tam cæci, ut quam primum quis adduceret nouum deum ſtatim colerent & amplexarentur ſine delectu. Audi Deum apud Ieremiam. Mitte ad inſulam Chetim & in Chedar. Si mutauit gens deos ſuos. Populus uero meus mutauit gloriam ſuam in idolum. *Ipſi zelare fecerunt me in id quod nō eſt Deus.* Nouit dominus iniurias illatas, ſine ſanguine uindicare, & inuidia torquere eos qui eum ad æmulationem prouocant. Hoc flagelli genere caſtigauit ſummum ſacerdotem Heli. Si enim tu alterum præter eum deum acceptes, nouit etiam ipſe alium populum acceptare. Si alterum eo plus diligas, ſcit ipſe alium plus te diligere, ut te ad inuidiā prouocet. Et conſidera quos eligit ut te torqueat. In gente inquit ſtulta iraſci faciā eos. Stulta enim mundi eligit, ut confundat ſapientes. *Ardebit uſque ad infernum inferiorē.*

Terri-

Terribile ualde est eum offendere, qui summe diligit aut dilexit: Nō sic in inimicos sæuire solet homo, sicut in summos amicos si in inimicos uertantur: quoniam solet ingratitudo beneficiorum colatorum, iram excitare, Quo in loco etiam considera: quomodo terra ac fructus eius pœnas peccatorum nostrorum luant, quemadmodum iuuenes & uirgines. *Nisi iram inimici timerem.* Quemadmodum egre fert dominus, si in alium eius beneficia referas: ita & si in alium referas eius flagella & punitiones. Dominus enim mortificat & uiuificat: pauperem facit & ditat. Audi sanctum Iob. Si bona inquit suscepimus de manu domini, mala quare nō sustinebimus? Dominus inquit dedit: dominus abstulit. Confert multum ad timorem domini, cogitare te ab eo puniri, immo neminem præter eum te lędere posse: quemadmodū iam alias me admonuisse recolo. Neq; se iactet hostis qd' inimicum offenderit, sed sciat se domini instrumētum ad humiliandum eum. Veh Assur Virga furoris mei, sed ipse non sic arbitrabitur. A multis malis sæpe dominus temperat, ne alius sibi huiusmodi tribuat aut alteri, quemadmodum bona. *Vtinam sapientes essent, intelligerent nouissimum suum* Sunt multi qui utiliter admonent considerare hominem nouissimum suum, ne in peccata labatur, & per nouissimum, quæque acerbissima intelligunt. Fateor hoc magnum esse ad peccata uitanda antidotum, sed dominus magis cupit ut considerātes bona, quæ nos in nouissimo expectant, peccata uitemus. *Nisi Deus eorum uendidisset eos.* Considera quæso o homo quem colas, quoniam si deum uerum, pro cultu tuetur te, si uero idolum uendit te pro cultura tua, & si quæras cui te uendat, audi Paulum. Ego inquit carnalis sum, uenundatus sub peccato. Gratis (ait Isaias) uenundati estis. Relinquūt enim falsi dii hominem, in mediis tribulationibus. Deus uero tunc maxime succurrit suis. *Inimici nostri sunt iudices.* Considera q; bene dominus iustificet causam suam, ut bonorum in te colatorum inimicos tuos iudices faciat, & mirū ualde est quod inimici nostri uideant & attestētur in nobis beneficia dei, nos uero ad illa cæci simus. *Nunquid non est absconditū mecū.* Abscondita sunt nobis nunc mala & bona, quæ dominus nobis in tempus seruat, quare adnitendū est, ut uelis tibi potius bona quam mala seruari. *Mea est ultio & retributio in tempore quo nutabit pes eorum.* Et si omni tēpore punitio timenda sit, maxime tamen cum homo in tribulatione est, ne afflictio afflicto addatur: & in hoc tēpus dominus dicit malis sua flagella seruare. Nam quemadmodum bona sua seruat ad tempus lætitiæ, ut bona bonis addat, sic mala ad tēpus angustiæ, ad quod malus seruatur. *Propinquus est dies mali euētus eorū.* Festinant mala post malos: & quod eos non statim inueniant, munus dei est, abscondentis eos à malis suis, ut interim resipiscant: quemadmodum bona post bonos accelerāt cursum suum. *Iudicabit dominus populum suum.* Non est persequendus uel male tractādus peccator: quē Deus suo iusto iuditio persequitur: quoniam non tibi, sed illi peccauit. Audi in Psal. dolētem. Quoniam quem tu percussisti persecuti sunt: & super dolorem uulnerū meorū addiderunt: sed tandem ius dicet dominus suis de te, qui seruos eius sine ulla causa persequutus es. Et expende quæso consolationem sequētem. *Super seruos inquit suos pœnitebit eum.* Magna dei nostri dignatio, ut eū malorū pœniteat, quæ tam iusto iuditio nobis infligit. Quem quæso non pœnitebit peccatorū suorū, postquam uidet eum pœnitere pœnarum? *Vbi sunt dij eorum.* Hoc nobis sufficere deberet ad relinqnēda idola; qd' uideamus nemiuē illorū posse nos eruere de manu dei: Deum uero nos ab ominibus posse liberare. *Videte quod ego ego sum.* Omnia uult sibi deberi, non ergo opus est gratiarum actiones in multos diuidere: sed eum unicum nostrum cognoscere benefactorem. *Si acuero aciem gladij mei.* Quis non timebit te, o Rex gētium? Sola uoce cōturbas & terres. Vox (inquit Dauid) Domini confringentis cedros: quanto magis si gladium acuas? *Reddam ultionem hostibus meis.* Non dicit. Vlciscar in hostes populi mei, sed meos, quoniam qui seruū lædit, domino inimicatur, quod maxime considerent, qui propter ueri dei cultum, cultorē persequūtur, quoniam non tam in seruū quā in dominū agunt. *Laudate gentes populū eius.* Merito populus ille laudibus summis attollendus est, qui talem deum habet, qui iniurias illi illatas, maxima seueritate ulciscitur. *Propitiabitur terræ suæ, & populo suo.* Quemadmodum propter populum irascitur terræ, ita & propter eius pœnitentiam, terræ propitiatur. *Quia nō*

uerbum

Quemadmodū bona nobis a deo colata in eum solum sunt referenda. ita et mala

Isaiæ.4.

Dominus cupit nos potius peccata uitare pptr bona futura quam propter mala imminētia

Ad Roma. 7.

Isaiæ.25.

Psalmo.

uerbum inane. Quanti faciendæ ſint admonitiones dei & ſaoctorum, docet locus iſte: quoniam non uerba inania ſunt, ſed uitam & mortem ſecum afferunt. *Vide terram chenabam, quam ego do filijs Iſrael.* Noluit dominos ſeruum ſuum fidelem, omni iocunditate priuare: ſed uoluit terram licet à looge proſpicere. Eſt enim aliquid mercedis bona ſperata uidere: licet nō aſſequaris. Similitet uoluit eū teſtē ueritatis ſuæ habere: quod nidelicet compleuerit, quod pattibus ante promiſerat. *Eo quod præuaricati eſtis in me.* Timeāt ualde hoc uerbum, qui deo dilecti ſuot immo & omoes: & expendant quam bene dominus Deus peccata illorum ad puoiendū ſeruet. Qui enim multum diligitur, multū offendit ſi à gratia cadat: & cantiſsime cum deo agendnm eſt. Et acceptanda eſt æquo animo diuina ſententia, etiam ſi precibus mutari oequeat. Neque putes in malum duci ceſsiſſe obitum ante terræ ingreſſum: qui tot labores iam ſubierat, ut bonū ducē ageret, immo ſecū optime agi putauit, cui requies à laboribus parabatur corporis: et animę locus immortalitatis & ſempiterni gaudii.

IN CAPVT. XXX. III. DEVTERO. iuxta literam adnotatio.

HÆc eſt benedictio qua benedixit Moſeh uir dei. Solebant ſancti patres morti propinqui, populum aut filios benedicere: quemadmodum legimus de Iſaach, Iaacob & Ioſeph: quæ qoidē benedictiones, imprecatiooes erant booorum cum quibus futura tam bona quam mala, quaſi prophetæ prædicebant: quod etiam ounc facit ſanctus Moſeh. Vocabātur prophetæ uiri Dei, quoniam miniſterio dei, dedicati erant, aut potios quia uices gerebant Dei io dandis reſponſis eius hominibos: uel in quibus erat Deus ad reſpondendum quæſitis: & prædicit illis Moſeh quæ erant illis uentura. *Dominus de Sinai uenit, & ortus eſt e Seir eis.* Deſcribit Moſeh aduentum domini, cum uenit ad dandam legem Iudeis. Videtur enim è terra ſaocta ueniſſe uerſus deſertum ubi eraot Iudei. Dicit eum ueniſſe è Sinai. i. ex deſerto Sinai, uerſus mooté Choreb, quo legē promulgauit: & dicitur ortus de moote Sehir, qui eſt mōs Ædomeorum & eſt uerſus terram ſanctam bis qni ſont io deſerto Sinai: quoniā ex ea parte ſubito apparuit, aut quia lux & nebula quæ eius præſeotiam manifeſtabant, ibi prius uiſa ſūt: & inde quaſi ſubito ortus eſt eis: & hoc

quare uiri ſancti, uiri dei dicebātur.

eſt etiam quod ſequitur. ſ. *Illuxit de monte Paran,* qui eſt mōs illius deſerti quod dicitur Paran. Chabachuch. 3. habetur. Deus à meridie uenit: & ſanctus de moute Paran: ſed non puto prophetam ibi deſcribere huoc aduentū. *Venit cum millibus ſanctorum.* Hebraice eſt, uenit à multitudinibus ſanctitatis: & uerbū atah, ſignificat ꝓprie uelociter uenire, & quaſi currere. Quod uero dicitur. A multitudinibꝰ ſanctitatis, uerti poſſet à loco in quo erat multa ſanctitas, & uidetur per hunc locū intelligere montem in quo poſtmodū templum fuit cooſtructum, aut à loco in quo cum multis ſanctis erat. Si tamen cōmunem ſenſum habere uolueris, liberum tibi eſt. Pſalmo. 49. habes. Ex Sion perfecti decoris Deus illuſtrauit. Veniet Deus noſter, & non ſilebit, ignis coram eo uorabit. Et poſt pauca. Cōgregate mihi ſanctos meos, qui pepigerunt pactum meum ſuper ſacrifitia: ubi de aduentu ad iuditium uidetur loqui: & quemadmodum ibi de Sion, & cum ſanctis neniſſe deſcribitur, ita & hic forte uenit ex Sion. *A dextera eius ignis: lex eis.* i. à dextra eius uidebatur ignis ardēs dum ueniret, & etiam ad dexteram eius erat lex eis. ſ. Iudeis danda. Aliqui uertunt. Ad dextram eius ignea lex, ideſt doæ tabulæ qoibus erat ſculpta lex, quæ quidem tabulæ igne erant opertæ & inuolutæ, aut uelut ignis ſpleodebant. *Etiam diligit populos.* Omnes fere hic uertunt diligit: ſed quia oullibi uideo uerbū hoc ſignificare, putarem potius ſignificare celare abſcondere, quemadmodum chaba & chabah, unde illud Iob. 31. quod noſtri uertunt. Si celaui ut homo præuaricationem meā: ut abſconderem bechbbi, ideſt in amore meo, potius uertendum putarem, in abſconſione mea, & ſic exponit rabbi Leui. Si uertas diligit, ſenſus eſt. Affert ſecum legem, quoniam populos diligit. Aut licet ſoli Iſrael legem deferat, cum hoc tamen diligit alios populos. Si autem legas abſcōdit populos: ſenſus eſt abcondit populum ſuum in monte Sinai ab aliis populis, ut illi daret legem, aut protexit populos quaſi abſcondendo. E licet omnes popnlos dilexerit, *omnes tamen ſancti eius ſunt in manu.* ideſt poteſtate *tua*. Poteſt etiam oratio non pendere à ſuperiori, & tunc erit ſenſus. *Omnes ſancti eius,* ideſt populi Iſraelitici: *ſunt in poteſtate tua: & ipſi qui cōiūcti ſūt ad pedē tuū.* i. qui audiūt te *accipiēt de eloquiis tuis,*

i.magis participabunt doctrinam tuam: & coniungi ad pedem alicuius, est discipulum seu auditorem se illi præbere: quoniam discipulus esse solet ad pedem magistri, & est hebraismus. Sed aduerte quod hæc clausula longe aliter est in hebræo.s.sic. Omnes sancti eius in manu tua, & ipsi percussi sunt ad pedes tuos, aut pedibus tuis: leuabit aut portabit de uerbis aut eloquiis tuis, sed sensus est quasi idem, quoniam per percussos ad pedes seu pedibus, uidetur auditores seu discipulos intelligere: qui existentes ad pedes magistri, ab eo solent uerberari. Qui interpretantur, qui coniuncti sunt ad pedem tuum: putant uerbi radicem esse tachad quod est coniungere, & est melior sensus & clarior. *Legem præcepit nobis Moseh, hæreditatem congregationis Iaacob.* Dupliciter potest locus iste reddi. Vno modo legendo hæreditatem, ut sit sensus. Quā legē præcepit in hæreditatem filiorum Iaacob.i.ut sit hæreditas filiis Iaacob: & re uera ita est, quod lex est hæreditas Israelitis: quoniam præsentibus & futuris dabatur, aut quia simul cum hæreditate data est. Data enim est hæreditas terræ sub conditione seruandæ legis: ut patet Genesis.17.&.15.ac multis aliis scripturæ locis. Alio modo potest litera sic legi. Legem præcepit nobis Moseh, hæreditati filiorum Iaacob, seu filiis hæredibus Iaacob, sed prior sensus germanior literæ est. *Et fuit in Israel Rex, quando congregauerunt se capita populi: pariter tribus Israel.* Prophetat hic Moseh tempus quo populus regem habere debebat, nempe cum capita populi fuerint congregata, ad regem constituendum: quemadmodum cōstat priori Semuelis libro capite.8. & accipitur fuit pro erit, ut prophetis mos est. Est etiam in hebræo pro Israel bisiurun, idest in rectitudine Rex, idest fuit Rex in rectitudine seu rectus: quandiu congregata sunt capita populi & tribus Israel scilicet ad audiendam legem. Verti etiam posset. Et fuit in recto, Rex intelligendo per rectum Israel, qui directus est cum angelo: sed prior sensus acceptandus est. Si uero sententiam hanc cum præcedenti coniungere uis: dicito Regem fuisse in Israel, scilicet ad legem tuendam quam dedit Moseh. Prædicit uero hoc, scilicet quod lex sit illis data in hæreditatē, & quod habituri essent Regem: pro magna fœlicitate. *Viuat Reuben & non moriatur: & non sit populi eius numerus.* Nititur Moseh consolari tribum Reuben, quoniam pater Iaacob nimium deiecerat eam: ut patet Genesis.49. ubi ei dictum est. Non crescas, quoniam ascendisti cubile patris tui. Dixerat etiam ei. Effusus es uelut aqua, cuius saporis aut coloris nihil in uase relinquitur: ubi ad nihilum redegisse uidetur tribum: & ideo dicit tribum nō extinguendam, neque omnino minuendam. Et aduerte quod in hebræo unica est negatio: & sic habetur. Et non moriatur & uirorum eius sit numerus. Sed ut in regulis admonuimus sumitur sæpius in hebraismo una negatio, uice duarum: ut ibi exemplis monstrauimus. Si uero legas hebraismum ut habetur: sensus est. Licet Reuben uiuat & non moriatur: erit tamen populus non multus qualis esset si non peccasset, quemadmodum Ephraim qui ei successit multiplicatus est. *Et hæc ipsi Iehudah.* Scilicet euenient aut. Et hæc est benedictio ipsi Iehudah. *Audi domine uocem Iehudah, & ad populum suum introduc eū.* Dixisse legimus Chaleph Numeri.14. cum terram explorasset: quod si eum dominus iuuaret acciperet mōtem, quo sita erat ciuitas Chebrō: unde Iehosuah.14. petit sibi mōtem illum dari. Vocat autem populum Iehudę Chenaneos quorum terra sibi erat promissa: ut sit sensus. Ad populum suum.i. sibi promissum & datum, introduc eum. Est ergo sensus loci. Audi domine uocem, idest precationem Iehudah, quam pro adiutorio expellendi hostes fundit tibi: & introduc eum ad populum sibi forte debitum. Caietanus hic per Iudam Messiam intellexisse uidetur, sed mea iuditio nō est locus mysterio. Est alius sēsus mea sentētia germanior, qui pro introduc legit reduc aut redire fac: ut sit sensus. Audi domine preces Iehudah, scilicet cum fuerit egressus ad bellum, & reduc eum.s. à bello incolumem ad populum suum, idest ad fratres: ut sæpius contigit illi. Aut postquam semel abstuleris ab eo regimen regni, fac eum redire ad populum suum, scilicet ad regnandum. *Manus eius contendent sibi.* Idest pugnabit pro hęreditate sibi acquirenda: sed eris ei auxilio ab hostibus. Hebraice est. Auxiliū ab hostibus eius erit, scilicet Deus. Aut hostes erunt illi auxilio, quoniam in bellis aliquando Chenanæi auxilio fuerunt Dauidi. Aut germanius: Et manus sua qua contendet, erit illi auxilio contra hostes. Si legas eris, ad dominum referendū est uerbū. Videtur autē alludere ad illud Iaacob Ge.49. Manus eius in ceruicibus inimicorū suorū. *Et ad Leui dixit. Plenitudies tuæ, & inflamatioēs tuæ, erūt uiro misericordi tuo,*

tuo, quem tentasti in loco tentationis. Contẽdere fecisti eum, iuxta aquas cõtentionis. Varia doctores nostri hic intelligunt per thumim & urim, seu per plenitudines & in flamationes. Ego uero queadmodũ. Exodi.18. & Leuitici.8. admonui, per plenitudines seu completiones intelligo loca aurea quibus praeciosi lapides includebãtur, aut lapides ipsos: per inflamationes uero splendores lapidum praecio sorum, qui erant in pectorali summi sacerdotis. Per uirum uero misericordem: Moseh intelligit seipsum aut Aharon: in quo intelligit tribum Leui. Vocat autem seipsum misericordem: quoniam à domino de ea fuerat cõmendatus. Numeri.12. Aut uocat Aharon uirũmisericordem, quoniam ex misericordia domini, & non ex meritis fuerat uocatus ad sacerdotium: & est sensus. Plenitudines tuae & splendores tui, idest uestes sacerdotales, aut pectorale quod erat praecipuum sacerdotis ornamentum, erunt seu pertinebunt semper ad uirum misericordem tuũ, idest ad tribũ Leui, ad quã pertinet uir misericors tuus: quẽ tentasti in loco tẽtationis: an scilicet tibi fideret, & cõtendere fecisti eũ ad aquas cõtẽtionis cum populo: ut dictũ est. Numeri.20. *Qui dicit patri suo & matri suae non uidi eum, & fratres suos non agnouit uel non occultauĩt: & filios suos nõ cognouit, quia custodierunt eloquium tuum, & pactum tuum seruabũt.* Explicatur locus iste. Exodi.32. ubi Moseh uolẽs punire Iudeos propter uituli adorationem dixit. Quis est Domini? Ad me ueniat. Et congregati sunt ad eum filii Leui, quibus dixit. Occidite unusquisque fratrem suum: quod fecerunt filii Leui, propterea dicit nunc Moseh. Qui dixit patri suo & matri, non uidi eum, idest qui nullum in uindicanda iniuria Domini, discrimen fecit an esset pater mater aut fratres: & uidetur quod propter hoc dominus dederit illi sacerdotium, unde textus ibi habet dixisse Moseh. Consecrastis manum uestrãm hodie domino. Et custodierunt eloquium domini quod praecepit per Moseh: Et pactum tuum seruabunt, idest legem quam sacerdotes seruare tenebantur ut capite.31. huius libri dictum est. Aut seruabunt legem custodientes eam melius quam omnes aliae tribus Israel. Ezechielis enim.44. habes quod sacerdotes Leuitae filii Sadoch custodierunt custodiam sanctuarii, cum errarent filii Israel, uel seruabunt pactum sacerdotii sui. *Docebunt iuditia tua Iaacob, & legem tuam Israel.* Hoc enim erat munus sacerdotum ut dictum est capite.31. huius libri. *Et holocaustum super altare tuum.* Hebraicè est. Et totum super altare tuum: aut perfectum, per quod intelligunt holocaustum: quod totum incendebatur aut perfectum, idest sacrifitium in quo nulla esset macula. *Benedic Domine substantiae eius, & opus manuum eius placeat.* Aliqui uertunt benedic Domine primitiis eius: & si radix est chaial, bene uersum est. Benedic substantiae, quoniam chaial significat exercitum, robur, substantiam, & opes. Si uerò chalal quod est initiari, tunc optime quadrat primitias eius. Dictio tamen uidetur potius à chaial quam à chalal: sed melius uertendum puto benedic exercitui eius, per quem intelligit omnes leuitas uenientes ad mũdum exercitus ad seruiendum uel ministrandum domino, Psalmo dicitur. Praeuenerunt cantores post Psalentes. *Et opus manuum eius placeat.* i. ministerium quo tibi ministrat ista tribus. Posset ultimo uerti benedic domine robori eorum: ut scilicet uires habeat ad ministrandum tibi. *Transfige lumbos insurgentium eius, & inimicos eius, de insurgentibus.* Non est omnino certa significatio uerbi machats quod uertimus transfigere. Nam Hieronymus saepissime uertit percutere, est etiam locus. Psalmo.68. quo nullo pacto quadrare uidetur aliqua istarum significationum ubi dicitur. Vt ijmchats, idest in tingat se pes tuus in sanguine, quod alii uertunt ut rubescat: sed iuxta priorem significationem uertere posses. Vt infigatur pes tuus in sanguine. Est autem sensus. Transfige lumbos insurgentium, seu eorum qui insurgunt contra eum, quemadmodum fecit Chorach qui aspirabat ad sacerdotium eius, & etiam transfige aut tolle inimicos eius de insurgentibus, idest de inter insurgentes, quod alii uertunt, ne insurgant & uidetur melius, quoniam in hebręo pro de insurgentibus habetur ob insurget, quod bene uertas ne insurgant. s. contra eum. *Dilectus domini, habitabit confidenter iuxta eum.* Omnes fere nostri hic uerterunt dilectus, uerbũ tamen iadad testibus Hebraeis & nostris significat proiicere, ut patet Ioelis.3. ubi dicitur. Et super populũ meũ iaddu. i. proiecerũt sortẽ. Et Threnorũ.3. Vaiadu. i. & proiecerũt lapidẽ cõtrà me. Significat aũt nõ solũ proiicere ad malũ pro

iecti, sed ad bonum: quemadmodum mater proiicit filium suum in cnna cum enm dormire uult, nt patet Psalmo.127. ubi dicitur. Sic dabit lidido, idest proiecto suo somnum: unde hic uertendum puto. Proiectus domini, idest erit tribus Biniamin sicut proiectus domini, quem scilicet proiiciet adquiescēdum: nnde sequitur. *Habitabit confidenter*, aut proiectus, super dominum, idest super curam eius. Nam in Ierusalem quæ pro sui parte pertinebat ad tribum Biniamin, erat templum domini, unde dicit. Habitabit confidenter iuxta eum scilicet dominum, idest prope templū. *Tegens eum* scilicet Biniamin dominus uidelicet sua protectione: *& inter humeros eius habitabit.* Idest & habitabit dominus quasi inter humeros eius, quoniā forte terra Biniamin erat ab utroque latere templi: aut templum in terra eius, & posset hoc ad Biniamin referri, quod uidelicet habitauit inter humeros domini, quoniam habitabat ab utroque latere templi. *De delicatis aut præcioso cœlorum, de uoragine cubante deorsum: & de præcioso fructuum solis, & de præcioso eiectionis lunarum.* Cōmēdat nunc terram Ioseph à præciosa cœlorum influentia: quæ in ea producere faciebat optimos ac præciosos fructus: & alludit in parte ad ea quibus Iaacob benedixerat Ioseph. Genesis.49. ubi illi dicit benedicet tibi, benedictionibus cœli sursum: Benedictionibus abissi cubantis deorsum. Aduerte antem hic quod significatio nominis meged, quod præcio sum uertimus, Hebræis & nostris ignota est: de qua Genesis.24. diximns. Sunt aliquot in scriptura loci quibus hoc uidetur significare, scilicet canticorum.4. ubi dicitur. Cum fructu megadim, idest optimorum fructuum ut nostri uertunt. Et capite.7. Omnia megadim, idest optima seu præciosā, noua, etiam uetera: dilecte mi: seruaui tibi. Et capite.4. Veniat dilectus meus ad hortum suum: & comedat fructum megadau, idest optimorum pomorum snorum. Et.2. Paralipo.32. Et multi afferebant munus domino, in Ierusalem, umigdanot, idest & præciosa seu selecta Ezechiæ. Est ergo sensus. Sit terra Ioseph benedicta à domino, in delicatis seu præciosis influentiis cœlorum seu propter præciosos fructus ex influentia cælorum causatos: & à rore cæli scilicet sit benedicta, & de aqua profū da quæ deorsum cubat. Hæc enim sunt quæ faciunt terram in copia fructificare, scilicet bona influentia seu clementia cæli, ros desuper: & humiditas seu irrigatio quæ procedit ab aqua quæ in imo est. Et quod dicitur de præciosis fructibus solis, idem est, quod de optimis fructibus causatis à sole: & de præcioso eiectionis lunarum, idest de fructibus præciosis quos luna quolibet mense eiicere seu producere facit. *Et de uertice montium orientalium: & de delicatis collium perpetuorum.* Posset etiam clausula sic reddi. A principio montium antiquitatis: ut sit sensus. Sit etiam terra eius benedicta, & ueniat illi benedictio à capite mōtium orientalium, idest tam copiosa quam copiosa est benedictio montium orientis: qui admirabiles producunt fructus, ut constat de speciebus aromaticis qnæ illuc nascuntur: & sit ei benedictio qualis est collium quibus est perpetuus uiror: aut qui à longo tempore snnt. Genesis.49. dicitur. Benedictiones patris tui, fortiores fuerunt benedictionibus genitorum tuorum, usque ad terminum collium perpetuorum erunt, super caput Ioseph: litera ut cunque difficilis est, & fere omnis difficultas procedit ex ignorātia significationis meged ut diximus & quia ignoramus qnos appellet colles ꝑpetuos seu lōgi temporis. *Et de præciosa terræ, & plenitudine eius, & uoluntate habitatoris rubi.* Sensus est. Sit etiam terra Ioseph benedicta in prætiosis terræ, & de plenitudine eius, idest in plenitudine fructuum eius: & etiā sit illi benedictio à uoluntate seu beneuolentia domini, qui ī Rubo habitare uel sedere uisus est Moisi. *Super uerticem nazarei e fratribus suis.* Idest pulchrioris inter fratres suos. Erāt enim Nazarei apnd Iehudeos pnlchri: iuxta illud Threnorum.4. Mundiores fuerunt nazarei eius niue, nitidiores fuerunt lacte, rubicundiores aspectu gemæ. *Primogenitus bouis eius, sertum illi, & cornua unicornis cornua eius: in eis, populos cornu petet, usque ad fines terræ. Istæ sunt multitudines Ephraim, & ista sunt millia Menasseh.* Prædicit hic Moseh tribui Ioseph dignitatem regiam, quam tempore Ieroboham erat consequutura. Similiter uaticinatur illi primogenituram, quam perdidit Reuben. Sic enim dicitur.5. capite prioris libri Paralipo. Filii Reuben primogeniti Israel. Ipse enī fuit primogenitus, & cū uiolasset ipse thorū patris sui, data est primogenitura eius filiis Ioseph. Dicit ergo. Sertum seu corona erit primogenito bouis eius.i.

primo-

primogenitus eius erit rex, idest. E Ieroboam qui dicitur primogenitus quoniam erat de tribu Ephraim, qui prælatus est Menasseh & quod sequitur cornua unicornis cornua eius, commendat tribum Ioseph a fortitudine, quibus scilicet cornibus cornupetit gentilles usque ad fines terræ scilicet promissionis. Posset etiam legi bos eius erit primogenitus & per bouem tribum fortem intelligit & prædicit eius primogenituram, & in hoc quod sequitur. Sertum ei, prædicit regiam dignitatem: in cornibus uero fortitudinem qua uentilabit gentes uicinas. Posset etiam in his omnibus, fortitudinem tribus Ioseph prædicere, ut sit sensus. Sertum scilicet uictoriæ erit primogenito bouis eius: & uidetur alludere ad ludos pastorum, qui uidentes tauros ad inuicem certantes, solebant uictorem serto coronare. Psalmo. 59. Habes Meus est Gilhad, & meus est Menasseh, & Ephraim fortitudo capitis mei, Iehudah legifer meus. Neque mireris me sertum aut coronam uertere, quod omnes alii uerterunt decorem. Hoc enim fecimus quia dictio hadar, non solum decorem: sed etiam sertum significat: ut patet Psalmo. 8. ubi dicitur. Gloria ueadar idest serto aut corona coronabis eum. Et Psalmo. 21. Vehadar idest & coronam pones super eum. Et Isaiæ. 45. Ego ante te ibo ue hadurim idest & sinuosa seu torta rectificabo: ubi uides hadurim significare tortum qualis est corona uel sertum.

Lætare Zebulun quando egrederis. Seu in exitu tuo. Sortita est tribus hæc maritima terræ sanctæ: & ditabatur egrediendo ad commertia sua. Nam illi dicitur à Iaacob Genesi. 49. Zebulun in portu marium habitabit. *Et Issachar in tabernaculis tuis.* Dilexit hæc tribus otium, & literas colebat, ut Hebræi dicunt: incolebat etiam maritima quemadmodum Zebulon: & ei dicit Iaacob loco citato, quod facta sit tributis seruiens: & uidisse bonam esse requiem. *Populos ad montem uocabunt.* Loquitur de utraque tribu, quæ cum maritima habitarent, omnes uenientes populos, uocabant ad montem sanctum templi, prædicantes magnalia dei. *Ibi sacrificabunt sacrifitia iustitiæ.* Scilicet tribus illæ, aut populi aduenientes. Vocat autem sacrifitia iustitiæ, quoniam quædam iustitiæ carnis sacrifitia erãt ut apostolus dicit. & sæpius sic in scriptura nominantur & peccata expiasse dicuntur Psalmo. 51. Tunc acceptabis sacrifitium iustitiæ, oblationes & holocausta. Et subditur ratio quare sacrificabunt. *Quoniam affluentiam marium suggent* & etiam suggẽt *Tectos arenæ thesauros.* Dictio sepha quam affluentiam uertimus, uidetur significare multitudinem, aut inundationem: ut patet. 2. regum. 9. ubi dicitur. Et uidit & sipha idest multitudinem Iehu. Et Isaiæ. 60. Siphat idest multitudo seu inundatio camellorum operiet te. Item Iob. 22. Vesiphat, idest & multitudo seu inundatio aquarum operiet te: unde uerti posset locus. Quoniam multitudinem seu innũdationem marium suggẽt: idest ea quæ maris innundatio eiicere solet. *Benedictus dilatare faciens Gad: sicut leo habitauit, & rapuit brachium etiam uerticem.* Potest prior clausula referri ad deum: ut sit sensus. Sit Deus benedictus, qui facit dilatare Gad in copia populi, & etiam in terræ terminis. Si ad Gad referas, est sensus benedictus erit Gad cum fecerit dilatare terminos suos. Prior tamen expositio germanior est, cõmendat autem tribum hanc à fortitudine ueluti leonis, qui non solum brachium, sed etiam uerticem prædæ rapit aut uorat. Aduerte autem dictionem labi, hebræis leonem significare maiorẽ, arieh uero minorem, sed meo iuditio labi significat aliud feræ genus quam sit leo, quoniam aliquando hæc dictio leoni coniungitur. *Et uidit principium sibi.* Loquitur de principio possessionis Israel citra Iarden. Cum enim hæc tribus uideret terram illam esse pascuosam & amenam, eam sibi in sortem delegit. Aliam tamen causam huius electionis assignat, quod scilicet. *Ibi esset pars legislatoris tecti.* Idest Moseh, qui fuit legislator Israel. Ibi enim fuit sepulchrum Moseh tectum quidem, quia nullus hominum nouit sepulchri locum, ut capite sequenti dicitur. Posset etiam uerti. Quoniam ibi pars terminationis seu descriptionis terræ, uidelicet promissę, sed quod additur tecti non quadrat. Ideo prior expositio tenenda uidetur, quam fere omnes Hebræi sequuntur. *Et uenit cum principibus populi, iustitiam domini fecit & iuditia eius cum Israel.* Numeri. 32. promittũt filii Gad Nos accincti erimus armis, festinantes ante filios Israel, donec introducamus eos ad locũ eorum. Nõ reuertemur ad domos nostras, donec capiant hęreditatẽ filii Israel, & hoc est quod hic dicitur. Venit

cum principibus populi.s.Israel, ad acquirendâ terram possessionis suæ. Fecit iustitiam domini, seruando.s.populo promissa: & iuditia eius fuerunt cum Israel:eadem causa. *Dan catulus leonis:fluet ex Basan*,i.tribus Dan ue luti catulus leonis,saltabit ex Basan. Erat Basan terra Sichô regis Æmoreorum, fertilis & amæna ualde:in qua erât bestiæ feræ in saltibus & ne moribus:& prædicit Moseh insidias huius tribus:quod uidelicet homines tribus Dan, essent astuti ualde,& ex insidiis in transeuntes insurge rent, quemadmodum catuli leonis ex insidiis prodibant in terra Basan ad nehandam prædâ. Et uidetur alludere ad id quod de ea dicit Iaacob.Genesis.49. Fiat Dan Cerastes in uia, ut mordeat equum & ascensorem eius. Verbum uero Zanach quod saltare uertimus, rarum est, neque alibi quam hic in sacris literis reperitur: licet eius usus apud Hebræorum doctores frequentissimus sit. *Naptali, saturitas uoluntatis:repletus benedictione Domini: Occidentem & meridiem pôsside*. Dupliciter potest hęc benedictio intelligi. Primo ut Moseh cômendet hanc tribum libertatis: ut.s. homines tribus Dan,sint homines suæ uoluntatis seu liberi: facientes omne quod lubet: ad quod alludere uidetur Iaacob Genesis.49. dicens.Naptali ut cerua dimissa.s.uoluntati suæ: dans eloquia pulchritudinis. Secundo modo potest intelligi,quod hæc tribus habebit à domino qoidquid uoluerit:ac si dicat. Satiabit Do minus uoluntatem eius: sed prior sensus magis arridet. Dicit autem hanc tribum possessuram meridiem & occidentem: quia pars fortis eius,erat admare magnum: quod est ad occidêtem terræ sanctę: & pars ad plagam meridianâ. *Benedictus præ filÿs Asser*. i.benedcatur tribus Aser abaliis hominibus, ob filiorum copiam.Solent enim homines benedicere hominem,cui est copia filiorum:unde Leah Genesis. 30.dicebat. Beatam me dicent omnes mulieres: ob filiorum.s.multitudinem.Posset etiam intel ligi,quod hæc tribus erit á filiis.s.aliis benedicta: quoniam in hebræo habetur benedictus à filiis Asser. *Sit placens fratribus suis*. Erant homines huius tribus bonæ côditionis & cônersationis, ideo fratribus placebant. *Tingens in oleo pedem suum*. i.tantam habebit olei copiam,ut possit tingere seu lauare in oleo pedes, & hoc est quod dicit Iaacob Genesis.49. Asser pinguis panis eius, propter oleum: & ipse dabit delitias regis. *Ferrum & æs calciamêta tua*. i.tanta erit ferri & ęris copia, in sorte tua, ut possis ex eis calciamenta facere. Erant enim in ea sorte, metallorum fodinæ: ferri præsertim et ęris. Aduerte tamen uerbum naal à quo mannal quod uertimus calciamentum, significare claudere siue muro siue sera siue corrigia siue quocunque alio:nomen uero significat clausuram & corrigiam:quod ea calceus claudatur. Iudicum.3.habes.Clausit ostia cænaculi pro se: ue naal.i.& obserauit.s.sera.Sic canticorum.4.Hor tus naul.i.conclusus: seu obseratus. Significat etiâ inuoluere.Ezechielis.16. Veh ênalech.i.et in uolui te hiacintho:quod nostri uertunt.Calciaui te, sed cum Iacinthus sit pannus:non uidetur bene uersum calciaui, nisi ad uarietatem colorum referatur. Vnde locus iste posset aliter sic uerti.Ferrum & æs Clausura tua aut inuolutio tua.i.erit terra huius tribus munitissima ac si esset ferro & ære clausa:seu inuoluta. Aliqui uertunt Ferrum & ęs compes eius.i.copia ferri & æris, erit causa quod hec tribus nô hinc inde discurat:sed sit quasi compedibus clausa in terra sua. *Secundum dies tuos, fortitudo tua*. Ignota est Hebræis propria significatio nominis daba.i.fortitudo. Chaldæus & septuaginta, fortitudinem uertunt Hieronymus. Sicut dies tui, ita & senectus tua.& iusta hanc lectionem sensus est. Perdurabit fortitudo tua tibi:quandiu durauerint dies tui. Etiam senio confectus,eris fortis. Rabbi Ioseph putat nominis radicem esse daab quod est dolor: per methatesim literarum,& exponit. Sicut dies tui idest iuuêtutis tuæ, dolor tuus.i.senectus tua erit plena doloribus:priorem tamen sensum puto præferendum. Si nominis radix sit dibah quod est infamia detractio & oblocutio,sensus erit. Secundum dies tuos: erit infamia tua & si oblocuutionem etiam bonam significat sensus erit, secundum dies tuos erit fama bona tua. *Non est sicut Deus o Israel, equitans cœlum in auxilium tui*. In hebræo pro Deus, est iesurun quod rectum significat, unde uerti posset. Non est sicut Deus rectus,idest nullus erit ita iustus & rectus sicut Deus: & quod dicitur equitans cœlos,posset uerti. Sedens cœlos, & est sensus,quod nullus sit Deus,qui ita suis adsit ad auxiliandum eos, sicut Deus, qui super Israel sedet in cœlo, ut sucurrat illi opportuno tempore. Psalmo.17.habes. Inclinauit cœlos & descendit, & caligo sub pedibus eius. Posset etiam iessurun significare Israel a rectitudine

tudine : utcapite superiori dictum est. *Et in eleuatione sua cœlos*. Videlicet equitat aut sedet. *Habitaculum Dei ab initio*. Id est cœlum est habitatio Dei ab initio mundi. *Et sub brachiis sæculi.* Non clare constat quæ sint hæc brachia sæculi: & posset esse sensus: qđ cœlum sit Dei habitaculum abinitio mundi, & a tempore quo fuerunt brachia sæculi seu æternitatis, id est partes mundi seu cœli distinctæ: seu a tempore quo cæpit cœli plagis, ueluti brachiis orbem complecti. Videtur enim cœlum, mundum totum ueluti brachiis suis complecti. Aliqui hoc referũt ad Israel, ut sit sensus. O Israel Dominus fuit habitaculum tuum abinitio: & complectitur te scilicet protegendo, quibusdam æternis brachiis: non cessando a tua protectione, neque displicet sensus. Hebraismus sic habet. Habitaculum Dei ante seu principio : & a sub brachiis sæculi aut æternitatis: & posset esse sermo de templo, quod scilicet fuerit habitaculum a Domino electum, ante orbis constitutionem, & ante quàm cœlum complecteretur terram: aut Dominus cœlo eam. Exodi. 15. habes. Introduces eos, & plantabis in monte hæreditatis tuæ, loco habitationis tuæ, quem operatus es Domine, sanctuariũ Domine quod firmauerunt manus tuæ. Dominus regnabit in sæculum & in perpetuum. *Oculus Iaacob ad terram frumẽti & uini.* Scilicet aspirat seu respicit, quoniam nondum eam possidebant. *Et cœli eius stillabunt rorem.* Scilicet ad producendos alios fructus terræ. *Scutum gloriæ tuæ: & qui est gladius excelẽtiæ tuæ.* Melius uertas scutum auxilii tui : & sic Munsterus uertit. Opposuit enim Dominus se hostibus Israel, ueluti scutum auxilii eius: & pro excellentiæ melius legas eleuationis tuæ: ac si dicat. Ipse Dominus est tibi scutum quo protegaris: & gladius eleuatus quo inimicos percutias. *Negabunt inimici tui te.* Melius uertas Deficient inimici tui tibi, scilicet indies. Verbum enim chachas : significat attenuari & deficere ac mentiri: ut patet. Psalmo. 109. Caro mea chachas, id est defecit seu attenuata est : propter oleum. Et. 2. regum. 15. chiches lo, id est defecit seu mentitus est illi. *Et tu super excelsa eorum calcabis.* Id est super capita, ut legis apud Iosuah capite. 10. aut super loca munita & excelsa eorum.

IN CAPVT. XXXIII. DEVTERO. ad morum compositionẽ aduotatio.

HÆC *est benedictio qua benedixit Moseh filiis Israel.* Commune est bonis prælatis dum uiuunt, nulli subditorum specialem ostendere dilectionem: ne ex huiusmodi amoris manifestatione frangatur animus & rigor superioritatis. Nusquã legimꝰ christũ seruatorem discipulis dum uiueret illa signa dilectionis ostendisse, quæ seruauit ad tempus quo illi ex hac luce migrandum erat, quando cum dilexisset suos qui erant in mundo: in finem dilexit eos. Sic & nũc sanctus Moseh: qui licet ubique seruauerit suum rigorem nunc tamen eo remisso filios benedicit, neque meminit alicuius rebellionis, aut alicui crimen in se patratum obiectat: quemadmodum fecit Iaacob filiis suis, Reuben, Simoni &, Leui. Debet enim prælatus, in suorũ dilectione mori. *Dominus e Sinai uenit.* Videbat uir sanctus recessum suum ab hac uita & quam facile populus timoris Domini oblitꝰ relicturus erat Dominum ac legem ipsius: ideo commemorat illis quàm terribilis & horrendus Dominus aduenisset ad dandam illis legem: ut si ex malitia pacto non starent, saltem ex legislatoris timore in officio continerentur. *Venit cum millibus sanctis*, Psal. 49. legis. Congregate mihi sanctos meos : qui pepigerunt pactum mecum super sacrificium. Quid est quæso Domine, quod ad iuditium & ad promulgandas leges tuas, sanctos tuos tecum adfers? Solent transgressores legis diuinæ, excusationes ad iuditium afferre. Alius cui ieiunium præceptum est & non ieiunauit, causatur imbecilitatem carnis suę. Alius quem ad ueniam fratri dandam inclinare uix potes: dicit se hominem nõ Christum: & sic quisque transgressorum excusationes suas ad manum habet quas iudici offerat: ad quarũ confutationem sanctos secum affert. Si enim te nõ potuisse ieiunare causeris ob carnis imbecilitatem : obiectabit tibi Baptistam, non angelũ quidem sed hominem: qui non solum ieiunauit sed fere non comedit: quo confutabit quicquid ad excusationem prætenderis. Si delicta te condonare non posse excuses: quoniam magnus es Stephanum ad manum habebit, qui non solum inimicis pepercit, sed genibus prouolutus Dominum pro eis rogauit. Audi Augustinũ. Tot iudicibus inops astabo : quot me præcesserunt in opere bono. *Etiam diligit populos.* Debet bonus prælatus amore rigorem & timorem temperare: quod hic pulchre Dominus ostẽdit. Nam & si in dextera sua ferret igneam legem, quo eos deterreret: secum tamen simul amorẽ tulit, quo populos quos terruit diligebat, & cõuenientissime quidem, prius terrorem ostẽdas,

deinde

deinde amore mulceas quos terruisti. *Omnes sancti eius sunt in potestate tua.* Audiant uerba hæc sancti & timeant, scientes se esse in potestate Dei: qui ex eis quod libuerit faciet. *Legem præcepit nobis Moseh: hæreditatē congregationis Iaacob*. Pulchra hæreditas lex Domini, & beatus ille qui eam hæreditatem habet, quoniam simul cum ea hæreditabit quæ obseruantibus eam Dominus pollicetur. *Viuat Reuben & non moriatur.* Munus boni pastoris est cōsolari pusillanimes: & quos superior corripit & arguit, debet uicarius de mulcere. Nam quia ut diximus pater acriter ual de peccatorem filium castigauerat, sanctus Mo seh eum nunc consolatur. Sic cum Dominus cas tigaret Israel propter delicta sua, timēs quod nō bene qui castigauerat consolaretur, prophetis præcipit ut hoc faciant. Isaiæ. 40. dicens Conso lamini consolamini populum meum o prophe tæ, dicit Deus uester. *Audi Domine uocem Iehudah.* Non glorietur fortis in fortitudine sua sed sciat plus precibus quā uiribus esse bel landum. Manibus quidem contendendum est, sed auxilium a Domino petendum. *Impletio nes & splēdores tui, erūt uiro misericordi* Illi sunt uiri quos sacer dotium Domini decet: nempe misericordes: ut pudeat immitem & cru delem esse ministrum, tam Misericordis Domi ni. Similiter oportet esse tentatum per omnia, ut fiat misericors: ubi considera septem ornamē ta sacerdotis Domini. Primū ut sit misericors. Secundū tentatus a Domino. Tertiū quod susti neat populi contentionem. Quartū quod prop ter Deum non agnoscat patrem aut matrem. Quintū ut custodiat eloquium Domini, quod debet docere, ne illi dicatur. Doce te ipsum me dice. Sextū ut legem doceat. Additur Septimū. s. ponere suffitum in naribus Dei seu sacrificare. *Opus manuum eius placeat tibi.* Hæc est o ratio quam populus pro suo sacerdote fundere debet: ut scilicet opus manuum eius placeat deo & ut deiiciat inimicos eius qui maxime sacerdo tibus aduersantur: ut patet de Satan & Ioiadah summo sacerdote apud Zachariam. Capite 3. *Dilectus Domini, habitabit confidenter iuxta eū.* Non nihil utilitatis est templum Domini apud te habere, quoniam si homo uicinus, uicinum iuuat, solaturque mæstum, protegit a periculis quanto magis Deus. *De uoluntate habitato ris Rubi.* Bonum est terram colere bonā: quæ delicatissimos fructus proferat, sed hæc nihil sunt si desit bona uoluntas Domini. *Sup uer ticem nazarei è fratribus suis.* Sunt dotes aliquando in homine tales, quod inuitant alios ad benedicendum illi, quemadmodum hæc tri bus. *Lætare Zebulun dum egrederis: & Isachar in tabernaculis tuis.* Habent pax & negotium utilitates suas: neque despiciēdus est negotiator, neque qui pium sectatur ocium ad studia legis. *Populos ad mōtem uocabunt.* Sunt aliqui qui licet exteris sępius occurrant, ne sciunt tamen illis Domini magnificentiam & bonitatem prædicare. Scito ex hoc loco o homo aliis Dominum notum facere, inculcareq; be neficia eius: ut alios prouoces ad eius dilectio nem & cultum. Vbi similiter disce, bonum esse uiuere ad oram maris: ut ditescas. *Vidit quod ibi esset pars legislatoris tecti.* Arbitrantur. homines, nihil patriæ referre, apud se sanctū ha bere patronum, quod hic magnum esse ostendi tur, quoniam aduocatum apud Deum habent eum quem colunt. Erubescant etiam Luthera ni sanctorum reliquiis detrahere. *Non est si cut Deus o Israel, equitās cœlos in auxiliū tui.* Mirum ualde est, quanta celeritate Domi nus auxilio suis fit. Inclinauit (ait Dauid) cœlos & descendit, & caligo sub pedibus eius. Equita uit super cherub, quę sunt uelocissima animalia & uolauit, uolauit super pœnas uentorum. Si uero legas. Sedēs cœlos. Considera quam ob cau sam uoluit Deus tuos sedere super te, ut scilicet oculos super te semper habeat, & succurrat cū fuerit opus tibi, & a longe in alto sedens, cerne ret imminētia mala, & bona e cœlo demitteret. *Quis sicut tu populus, qui seruatus es per Dominum?* Expendendum ualde est, à quo au xilieris, multi enim sunt quorum auxilium de beas recusare, quemadmodum malorum. Oleū (ait quidam) peccatoris, non impinguet caput Capitu. 14. meum. Et Iob amicis ait. Consolatores onero sos eos omnes esse. Caput. 16.

IN CAPVT. XXXIIII. DE VTERO nomii: iuxta literam adnotatio.

Ascendit Moseh è planitie Moab. Sæpius admonui uerbum arab, à quo mearbot quod omnes hic planitiem uer tunt, significare coniungere & miscere, unde me arbot significat proprie coniunctiones seu mixtiones: ubi scilicet diuersorum regnorum termini

termini coniungebâtur, quare hic uertendũ est. *Ascẽdit Moseh è coniunctionibus seu terminis Moab, ad montem Nebo : in uerticem collis.* Aliqui pro collis uertunt Pisggah: ut scilicet sit proprium nomen aliud a Nebo: sed prior sententia uidetur uerior. *Qui erat super faciem Iereco* Id est eregione ipsius ciuitatis Iereco. *Vsque ad Dan.* Hæc fuit pars aquilonaris terræ sãctæ, cuius terminus ex ea parte fuit Dan: iuxta illud primi Semuelis. Cognouerunt omnes a Dan usque ad Bersabeh: & loquitur de terra quam tribus Dan erat in sortem acceptura: & idem de terra aliarum tribuum. Ostendit enim Dominus Moseh terram singularum tribuũ : & per mare nouissimum intelligit magnum, quod erat ab occidente terræ Israel. Vocatur autem nouissimum quoniam iudeis ab oriẽte intrãtibus, erat extremus terminus. *Et partem ruptionis Iereco.* Posset etiam uerti. Partem diuisionis Iereco. Significat enim bacha rumpere & scindere : & est sensus: quod Dominus ostendit Moseh partem meridionalem, quàm diuidit Iereco: aut ruptiones quas faciebat flumen Iarden: uel torrentes in terra Iereco. Santes clarius uertit. Et planitiem, seu campos ierecho : sed significatio dictionũ non tam bene consentit in eã interpretationem, sicut in priorem. *Ciuitatis Palmarum.* Vocatur Ierecho ciuitas Palmarum, propter earum copiã quæ ibi nascebantur. Et nocantur palmæ hebraice themarim, quo nomine nos fructum appellamus, scilicet tamaras. *Et sepeliuit eũ.* Scilicet Dominus angelorum ministerio. Rabinorum aliqui legunt. Et sepeliuit scilicet Moseh se ipsũ, in gressus scilicet arctam speluncam, qua ultimũ spiritum efflauit. *Eregione domus Pehor.* Locus est in quo cum filiabus Moab fornicati sunt filii Israel: & forte hac de causa ibi sepultus est: ut nemo ambiret uidere sepulchrum eius: cum e monte illo nidendus sibi locus esset, in quo Dominum grauissime offenderant: & pœnas [illegible] dederant. *Et non cognouit quisquam sepulchrum eius.* Fuerũt quidam dicentes terram ibidem ruptam, cadauer eius recepisse; sed litera præ se fert eum sepulchro cõditũ, quod nemo posteapotuit inuenire. *Non caligauit oculus eius: & nõ fugit uigor eius.* Posses etiam uertere. Non restrinxit se oculus eius, id est uisus eius non fuit diminutus ac si dicat. Integro aspectu obiit: per uirorem uero possumus robur intelligere, quod scilicet uires eius non fuerint diminutæ quemadmodum de se dicit Caleph Iosuah. 14. aut per uirorem intelligit illam coloris uiuacitatem, quæ solet esse in iuuenibus. *Fleuerunt filii Israel Moseh in confinibus Moab. 30. diebus.* Solebãt Israelitæ nobiles personas flere ad. 30. dies: alios uero ad septem. Vide quę de his scripsimus. Numeri. 20. *Repletus est spiritu sapientiæ.* Scilicet ad regimen populi. *Quia coniunxit Moseh manus suas super eum.* Hinc in ecclesia ortam arbitror, manuũ impositionem episcoporum & sacerdotum. *Fecerunt quemadmodum præceperat Dominus Moseh.* Scilicet parendo & obtẽperando ipsi Iehosuah, sicut duci suo. *Non surrexit propheta ultra in Israel sicut Moseh.* Quantum ad familiaritatem & notitiam diuinorum: ut statim textus explicat. *Quem scilicet nosset Dominus facie ad faciem.* Aut qui nosset Dominũ facie ad faciem. Non quod eius faciem unquã uiderit, sed quia loquebatur illi sæpius nõ mediо angelo, sicut cum aliis prophetis locutus est: sed sola nebula intermedia. *In omnibus signis & portẽtis.* Dixi sæpius discrimen inter ot, id est signum & mophet, id est portentum : quod mophet futura signa significet, ot uero omnia. *In omni manu robusta.* Id est forti potestate quę manu designatur. *Et terrore magno.* Quo scilicet Ægyptios terruit, quando à Domino missus est illuc & etiam alios inimicos.

IN CAPVT. XXXIIII. DEVTERONOMII : admorum compositionem adnotatio.

ASCENDIT *Moseh è confinibus Moab.* Et si aliquando Dominus sanctis suis, aspera & dura præcipiat: acceptant tamen ipsi, quæ facere iussi sunt. Admonui etiã Deum non sinere sanctos suos in tristitia mori. Et si enim non omnia quæ ipsi desiderant concedat, præstat tamen ea, quibus possunt esse cõtenti. Licet enim sancto Moseh ingressum terræ negaret, non tamen negauit aspectum. *Hæc est terra super quàm iuraui.* Nititur Dominus se illi,

nus se illis præcipue ueracem ostendere, qui fuerunt autores pacti & promissionis: & qui præcipue eas exigere possent. Nemo enim melius Moseh, nouerat quid Dominus fuerat patribus pollicitus: ideo illi præcipue erant ostendenda promissa: unde non solum ad eius consolationem, illi promissam terram ostendit, sed ut illi notã faceret suam ueracitatem. Docentur etiam hic principes, ferre ministros suos: etiam si eos aliquãdo offenderint quemadmodum Dominus tulit Moseh, licet offensæ eius quasi semp esset memor, neque mnus abstulit ab eo ob commissum crimen. *Sepeliuit eum in ualle.* Sũt multi principes, qui dedignantur exequiis interesse suorum. Dominus uero ut uides: seruum sepelire dignatur. *Et nõ cognouit quisquã sepulchrũ eius.* Quare Domine non uis homines, serui tui mausolæum cognoscere: neque locum scire quo eum recondisti? Omnia illa maxime occultanda sunt: quę fratribus & proximis scãdalo esse possunt unde tot peccatis quis obnoxius est, quot aliis præbuit ruinæ occasiones. Sũt enim qui dicunt, Dominum serui sui sepulchrũ abscondisse, ne iudei illi diuinos honores exhiberent. Quos enim æneo serpenti postea exhibuerunt, non mirum quod illos deo tam bene merito homini exhiberent. Est & alia causa, ut scilicet nos doceat eos qui familiariter cum Deo conuersantur, nõ debere, multum cum aliis hominibus conuersari. *Non caligauit oculus eius, & non fugit uiror eius.* Non debet in seruis Dei defectus aliquis etiam naturalis apparere, ut sciant homines, quid ministrare Deo ualeat. *Fleuerunt filii Israel Moseh.* Deflendi sunt maximo fletu boni prælati & pastores, ut Ambrosius dicebat, tum quia non facile reperiuntur, tum ob defectum quem ex eorum morte oues patiuntur. *Quia coniunxit Moseh manus suas super eum.* Non parui faciẽdus est contactus manuum sanctorum: quoniã utilissimus est, ut hic cernimus. Sunt enim ut alias diximus omnia sanctorum membra salubria ac res: ex quarum contactu multi salutem consequuti sunt. Similiter docentur prælati dũ moriuntur, substitutis suis suam authoritatem impartiri. *Non surrexit* ultra propheta in Israel sicut Moseh. Clamat locus iste, id quod docuit postmodum sapiens: ne scilicet laudaueris hominem in uita sua. Nusquã legimus Israelitas ducem suum in uita laudasse, quoniam ingratissimi erant: nunc uero illum cõmendare coacti sunt: sed qui a deo miris elogiis fuerat eleuatus, laudibus hominum non indigebat. Audi quid de eo Dominus dicat. Numeri.12. In omni inquit domo mea fidelissimus est. Ore ad os loquor cum eo, & in uisione & non per ænigmata & per figuram Dominum aspiciet. *In omnibus signis & portentis.* Ad dignitatem hominis pertinet quod a Domino ad magna eligatur: & in maximo præcio habendi sunt illi, per quos Dominus mirabilia sua magna operatur, & quibus potestatem suam impartitur. Ex quibus constat sacerdotes quorum ministerio peccata condonat, & sanctos per quos mirabilia operatur, esse uenerandos: & qui eis tam magna & præclara largitus est: nobis eorũ intercessione largiatur uitam & gloriam.

EXPLICIVNT COMENTARIA magistri Hieronimi ab Oleastro Lusitani ordinis prædicatorum quos.28. die mensis Maii anni.1557. Vlisipone absoluit.

